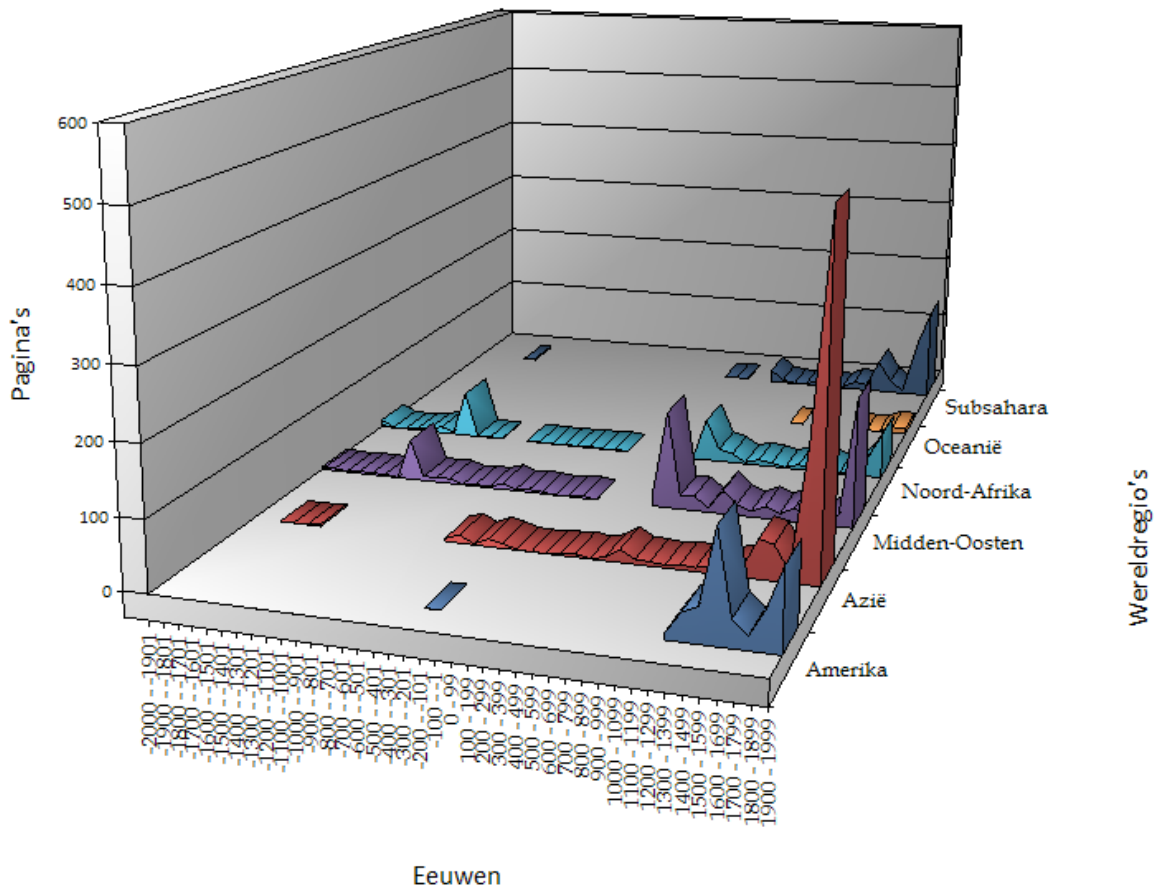

Wereldgeschiedenis in het Onderwijs

Kwantitatief en comparatief onderzoek naar de niet-westerse component in schoolboeken voor het vak geschiedenis

Doctoraalscriptie Algemene Geschiedenis
Begeleider: Dr. P.H.H. Vries
Instituut voor Geschiedenis, Faculteit der Letteren
Student: Jonathan Even-Zohar
Nummer: 0112070
Vrouwenweg 1Z
2322 LJ Leiden
06-42210668
evenzohar@gmail.com

Wie de geschiedenis beschrijft, doet haar onrecht aan.

-W.H. Thijssse

*I'm for truth, no matter who tells it. I'm for Justice, no matter who
it is for or against. I'm a human being first and foremost and as such*

I'm for whoever and whatever benefits humanity as a whole!

-El-Hajj Malik Shebazz (Malcolm X)

Inhoudsopgave

DEEL I: SYNTHESE EN VERANTWOORDING

1. Inleiding	
1.1 Onderwerp	6
1.2 Afbakening	7
1.3 Dieptestudies	8
1.4 Resultaat en probleemstelling	9
2. Geschiedenis van schoolboekonderzoek	
2.1 Internationaal vergelijkend	11
2.2 Nationaal effectief	12

DEEL II: ONDERZOEKSMETHODE

3. Bronnen selectie	
3.1. Het tekstboek	15
3.2. Onderwijsniveau	15
3.3. Methodelijst	16
3.4. Hoofdteksten	17
4. Dataverwerking	
4.1. Technische hulpmiddelen	17
4.2. Opstellen van raamwerk	17
4.3. Tijdsaanduiding	18
4.4. Wereldregio	19
4.5. Locatie	20
4.6. Samenvattende beschrijving	20
4.7. Geschiedenis thema's	20
5. Gegevensanalyse	
5.1. Relatieve paginameting	25
5.2. Labels als ingangen	26
5.3. Kwalitatieve vraagstukken	26

DEEL III: GESCHIEDENISONDERWIJS IN NEDERLAND

6. Verzuiling 1863-1960	28
7. Sociale wetenschap 1960-1993	29
8. Canonisering 1993-2006	31

DEEL IV: WAT IS WERELDGESCHIEDENIS?

9. Inleiding	34
10. Vergelijkende methode	35
11. Verbindende methode	36
12. Interdisciplinaire methode	37

DEEL V: DIEPTESTUDIES

13. Aziatische Tijgers	
13.1. Inleiding en probleemstelling	40
13.2. Meting: Tijd en locatie, economische geschiedenis	41

13.3.	Analyse: Trends in de schoolboeken	44
13.3.1	Trends in de Japanse economische geschiedenis	44
13.3.2	Trends in de Chinese economische geschiedenis	45
13.3.3	Trends in de Indonesische economische geschiedenis	46
13.3.4	Conclusie	48
13.4.	Vergelijkende wereldgeschiedenis: Azië en het Westen	
13.4.1	Wanneer en waarom kwam China achter Europa aan te lopen?	49
13.4.2	Was de Japanse modernisatie imitatie of innovatie?	52
13.4.3	Is Indonesische onderontwikkeling de schuld van Nederland?	54
13.5.	Conclusies	56
14.	Nomaden in de wereldgeschiedenis	
14.1.	Inleiding en probleemstelling	58
14.2.	Meting: Wereldregio en geschiedenisthema	59
14.3.	Analyse: Trends in de schoolboeken	60
14.3.1	Amerika	62
14.3.2	Azië	62
14.3.3	Midden-Oosten en Noord-Afrika	64
14.3.4	Subsahara Afrika	65
14.3.5	Oceanië	65
14.4.	Verbindende wereldgeschiedenis: Nomaden als netwerken	66
14.4.1	Opkomst Islam	66
14.4.2	Pax Mongolica	68
14.4.3	Lange termijn	71
14.5.	Conclusies	75
15.	Mens en natuur in Afrika, Amerika en het Midden-Oosten	
15.1	Inleiding en probleemstelling	77
15.2	Landbouw in Eurazië: Waar, wanneer en waarom?	78
15.2.1	Analyse: Trends in de schoolboeken	78
15.2.2	Het huidige debat: Klimaatverandering en evolutie	81
15.3	Waarom redden Afrika en Amerika het niet?	84
15.3.1	Analyse: Trends in de schoolboeken	85
15.3.2	Het huidige debat: Petrischalen en armoedige klimaten	89
15.4	Conclusies	95
 DEEL VI: CONCLUSIES		
16.	Onderzoeksmethode	97
17.	Resultaten	98
18.	Eindconclusie	100
19.	Discussie	101
20.	Abstract in English	103

Tabellen en Grafieken:

<i>Figuur 1: Overzicht van relevante schoolboekonderzoeken</i>	12
<i>Figuur 2: Methodetijdvakken</i>	14
<i>Figuur 3: Geografische verdeling in wereldregio's</i>	18
<i>Figuur 4: Top 10 jaartallen economische geschiedenis Azië</i>	40
<i>Figuur 5: Economische geschiedenis van Azië, chronologisch, per methodetijdvak; interval van 100 jaar</i>	41
<i>Figuur 6: Frequentieverdeling Aziatische locaties</i>	42
<i>Figuur 7: Aziatische paraplu termen voor locaties</i>	42
<i>Figuur 8: Pagina's per locatie over methodetijdvakken</i>	42
<i>Figuur 9: Spreiding Japanse economische geschiedenis over de methodetijdvakken</i>	43
<i>Figuur 10: Spreiding Chinese economische geschiedenis over de methodetijdvakken</i>	43
<i>Figuur 11: Spreiding Indonesische economische geschiedenis over de methodetijdvakken</i>	45
<i>Figuur 12: Paginameting "Nomaden in de wereldgeschiedenis"</i>	58
<i>Figuur 13: Top 10 locaties van nomaden</i>	58
<i>Figuur 14: Paginameting op chronologische ordening vondsten op wereldregio en geschiedenis thema</i>	59
<i>Figuur 15: Aantal vondsten per methodetijdvak, gegroepeerd op wereldregio</i>	60
<i>Figuur 16: Aantal vondsten per methodetijdvak, gegroepeerd op geschiedenis thema</i>	60
<i>Figuur 17: Chronologisch overzicht, op wereldregio gegroepeerde vondsten</i>	78
<i>Figuur 18: Score van wereldregio's</i>	79
<i>Figuur 19: Genoemde landbouwlocaties</i>	79
<i>Figuur 20: Groene geschiedenis van Amerika en Subsahara Afrika over de methodetijdvakken</i>	84
<i>Figuur 21: Overzicht beschrijvingen van ontwikkeling Indiaanse beschaving</i>	87
<i>Figuur 22: Relatieve meting naar groene geschiedenis per wereldregio</i>	87
<i>Figuur 23: Overzicht beschrijvingen van klimaat in Afrika</i>	88

Bijlagen:

1. Algemeen resultatenoverzicht
2. Hoofdlijnen economische geschiedenis van Azië
3. Resultaten meting naar oorsprong landbouw
4. Resultaten meting van "groene geschiedenis"
5. Resultaten meting naar rol van ziektes in Amerika
6. Bibliografie, websites en geraadpleegde archieven

DEEL 1: SYNTHESE EN VERANTWOORDING

1. Inleiding

Bij het ingaan van de laatste fase van mijn doctoraalopleiding was alleen zeker dat ik iets wilde doen met wereldgeschiedenis. Na een stage bij de Europese Vereniging van Geschiedenisleraren, EUROCLIO, is ook duidelijk geworden wat er mee moest gebeuren. Ik besloot te onderzoeken in welke mate er sprake was van een wereldhistorisch perspectief in het Nederlandse geschiedenisonderwijs en wilde de kwaliteit hiervan bepalen. Zo kon een literatuurstudie gecombineerd worden met een tekstanalyse. In eerste instantie bleek dat het niet mogelijk zou zijn om de schoolboeken te onderzoeken op hun wereldhistorisch perspectief *an sich*. Om toch inzicht te krijgen in de manier waarop de geschiedenis van de wereld aan schoolkinderen onderwezen wordt is er besloten al de niet-westerse geschiedenis in kaart brengen. Er is vervolgens een systeem ontworpen om alle gevonden vondsten netjes te categoriseren en te wegen.

In dit onderzoek zijn jammer genoeg bij lange na niet alle gegevens gebruikt, maar staan drie specifieke thema's centraal. Deze vertegenwoordigen telkens een andere mogelijke invalshoek, zowel in de database als in de literatuur. Samen kunnen deze *case studies* inzicht geven in de processen die zich afspelen in het Nederlandse geschiedenisonderwijs met betrekking tot het niet-westen en kunnen ze antwoord geven op de vraag: "Hoe geglobaliseerd is het Nederlandse geschiedenisonderwijs?"

1.1 Onderwerp

In tegenstelling tot het gros van het geschiedenisonderzoek, gaat het in deze scriptie niet over het zo exact mogelijk weergeven een gebeurtenis in het verleden. Het onderwerp van dit onderzoek is het vak geschiedenis zelf: een continuüm dat zich uitstrekt tussen de eerste geschiedenislessen op de basisschool en het academische beroep.

Gangbaar is het om dit continuüm in tweeën te delen met aan de ene kant het geschiedenisonderwijs en aan de andere kant het geschiedenisonderzoek, omdat deze politiek en cultureel gezien verschillende dimensies van het vak vertegenwoordigen. Ook wordt er onderscheid gemaakt tussen publieksgeschiedenis en geschiedeniswetenschap.¹ De eerste onderverdeling vertegenwoordigt de verschillende beroepen die een historicus kan uitoefenen: voor de klas staan of zelfstandig onderzoeker zijn. De tweede onderverdeling beoogt het verschil tussen geschiedenis in het publieke domein en geschiedenis in het academische veld. Simpel gesteld draait het om het verschil tussen bijvoorbeeld erfgoed, musea en

---

¹ E. Jonker, 'Sotto Voce. Identiteit, burgerschap en de nationale canon', in: M. Grever eds., *Controverses Rond de Canon* (Assen 2006), 13.

bevrijdingsherdenkingen aan de ene kant en wetenschappelijk uitgevoerd archiefonderzoek en inhoudelijke discussies aan de andere kant.² Beide onderverdelingen behoren, ondanks de verschillende uitgangspunten en culturen, tot het vak geschiedenis.

In dit onderzoek wordt een koppeling tussen geschiedenisonderzoek en geschiedenisonderwijs gemaakt, wanneer gevraagd wordt hoe wereldhistorisch de Nederlandse schoolboeken voor het vak geschiedenis zijn. Wereldgeschiedenis, ofwel *Global History*, is een stroming binnen de geschiedeniswetenschap die sinds de jaren zeventig in populariteit toeneemt.³ In drie *case studies*, in dit onderzoek dieptestudies genoemd, worden verschillende wereldhistorische thema's – elk stoelend op een ander aspect van *Global History* – onderzocht op hun aanwezigheid in de Nederlandse schoolboeken.

1.2 Afbakening

In dit onderzoek wil ik in kaart brengen welke niet-westerse geschiedenis in de schoolboeken tussen 1975 en 2005 is beland, hoe logisch deze geïntegreerd is in het curriculum en welke trends er waar te nemen zijn. Deze periode is gekozen omdat het beleid dat in de jaren zestig gemaakt werd om een internationale dimensie in het geschiedenisonderwijs van de onderbouw in te voeren, pas rond 1975 in de boeken terecht kwam.⁴ Een studie van Antoon de Baets naar de aandacht voor niet-westerse culturen tussen 1945-1984 in Vlaamse schoolboeken, bevestigt deze verandering in de eerste helft van de jaren zeventig.⁵ In Nederland ontstonden aan het einde van de jaren zestig tal van initiatieven met betrekking tot het geschiedenisonderwijs, geïnspireerd door de opkomende sociale wetenschappen.⁶ In hoofdstuk 3 van dit deel kom ik uitvoerig terug op de ontwikkeling van het Nederlandse geschiedenisonderwijs.

Naast deze praktische afbakening van het schoolboekonderzoek, is de inhoudelijke afbakening als volgt gedefinieerd: Elke eigen en autonome niet-westerse ervaring dient systematisch in kaart te worden gebracht.⁷ Het gaat dan om het doen van “vondsten” waar een niet-westerse dimensie een actieve rol speelt. Typische vondsten zijn antwoorden op vragen als: Hoe kwam men in

---

² Ibidem, 18.

³ K. Davids, *Global History en de 'canon' van de Nederlandse geschiedenis* (KNAW, Amsterdam 2005), 6.

⁴ J.G. Toebes, *Geschiedenis. Een vak apart?* (Nijmegen 1981), 268. *Met de komst van de Mammoetwet moest het geschiedenisonderwijs zich laten beïnvloeden door methoden uit de sociale wetenschappen en moest het zich oriënteren op ontwikkelingen in de geschiedwetenschap, zoals sociaal-economische geschiedenis, comparatieve geschiedenis, mentaliteits- en psychologie geschiedenis. Ook theoretische en methodologische herorientatie. Deze verlegging van onderwerpkeuze was de eerste stap naar een internationale dimensie.*

⁵ Baets, A. de, *De Figuranten van de Geschiedenis. Hoe het verleden van andere culturen wordt verbeeld en in herinnering gebracht*, (Hilversum 1994), 199.

⁶ Toebes, *Geschiedenis, een vak apart?*, 317-332

⁷ Alle tijdsperiodes zijn in het onderzoek meegenomen.

China aan eten? Welke handelsroutes gebruikten de Arabieren? Wat was de militaire kracht van Japan? Was Siberië leeg toen de Russen het veroverden?

Dit onderscheid tussen geschiedenis van het Westen enerzijds en van het niet-westen anderzijds is onoverkomelijk arbitrair. Ondanks het feit dat de term “het westen” dagelijks gebruikt wordt in de politiek en de media, komt hij voort uit een aanwijsbare trend in de historische cultuur om de eurocentrische historische genealogie in stand te houden.⁸ Deze maakt gebruik van een kunstmatige tunnelvisie. De geschiedenis vangt aan bij de Mesopotamiërs en de Egyptenaren om vervolgens via de Grieken en de Romeinen de West-Europese middeleeuwen, de tijd van ontdekkingen, de industriële revolutie, imperialisme en de wereldoorlogen te beslaan. Door in dit onderzoek de geschiedenis van het Westen – de Christelijke en blanke maatschappijen in Europa en uit Europa ontsproten landen – te onderscheiden van de rest, ontstaat er een uitgebreide dataset van een groot gedeelte van de geschiedenis waar diverse onderzoeken mee gedaan kunnen worden.⁹

Om praktische redenen is de Orthodox-Christelijke wereld (Oost-Europa en Rusland) als Westers gezien. Ook is de Joodse wereld hiertoe gerekend. Wanneer bijvoorbeeld gesproken wordt over de staat Israël, is dit ook gezien als Westerse Geschiedenis, omdat het gaat om een samenleving van hoofdzakelijk Westerse migranten.¹⁰ Dit is vergelijkbaar met bijvoorbeeld Argentinië, dat ook – behalve in het geval van Indianen – gezien wordt als Westers. Ik kom hier in deel II op terug.

1.3 Dieptestudies

Door middel van drie dieptestudies met verschillende interpretatiekaders worden de onderzoeksresultaten weerspiegeld aan drie wereldhistorische onderzoeksmethodes. De gekozen thema's zijn kort toegelicht:

Het thema “Aziatische Tijgers” sluit aan op de debatten die gegroeid zijn uit verschillende studies naar de politieke, economische en culturele opkomst van het Westen, ten opzichte van een achterblijvende Oosten vanaf ongeveer 1500. Hierin is geconstateerd dat Azië een lange tijd ‘voorliep’ op het Westen, terwijl Europa voornamelijk opkwam door de hoge mate van concurrentie tussen militair-fiscale staten. De mate waarin men de ontwikkeling van Azië een eigen geschiedenis geeft, wordt hier onderzocht. De hoofdlijnen en trends van de Japanse, Indonesische en Chinese Geschiedenis worden vergeleken op kwantitatieve en kwalitatieve

---

⁸ G. Allardyce, ‘Toward World History: American Historians and the Coming of the World History Course, in: *Journal of World History* 1.1 (Hawaii 1990), 49. Voor het eerst is deze trend geconstateerd door H.G. Wells die in 1920 in *The Outline of History* opriep tot wereldgeschiedenis op school als een basis voor een wereldgemeenschap met wederzijds begrip.

⁹ De voor-Christelijke geschiedenis van Europa is ook gezien als Westers.

¹⁰ Alleen als het gaat om de gebeurtenissen in, of de geschiedenis van, Palestina is een vondst in het onderzoek meegenomen.

wijze. Deze trends worden weerspiegeld aan toonaangevende onderzoeken binnen de vergelijkende (in dit geval economische) wereldgeschiedenis.

Het thema “Nomaden in de Wereldgeschiedenis” sluit aan op wereldhistorisch onderzoek naar anthropologische en aardrijkskundige omstandigheden waarin de niet-sedentaire bevolking van de wereld verkeerd hebben. Omdat deze veelal geen geschreven bronnen hebben nagelaten zijn ze historisch voor lange tijd genegeerd. Het debat over hun rol in de geschiedenis speelt zich af op de lange en middellange termijn. Vanuit het schoolboekonderzoek wordt hier gemeten welke thema’s kwantitatief de overhand hebben en welke invulling hier kwalitatief aan gegeven wordt. Deze trends worden dan weerspiegeld aan toonaangevende onderzoeken binnen de verbindende wereldgeschiedenis.

Het thema “Mens en natuur in Afrika, Amerika en het Midden-Oosten” sluit nauw aan bij wat zich *Environmental History* laat noemen. Deze studierichting gaat over de wisselwerking tussen mens en natuur. Deze is herhaaldelijk, menen historici binnen deze studierichting, zeer invloedrijk geweest op de loop van de geschiedenis. Het einde van ijstijd zorgde voor de opkomst van landbouw, en uit de hand gelopen verzilting bracht een einde aan de verschillende landbouwgebieden. Uitbraken van epidemieën en andere natuurrampen zijn bij ook deze stroming ondergebracht. In hoeverre de Nederlandse geschiedenislesboeken deze invalshoek gebruiken wordt hier kwantitatief onderzocht. Ik richt me hier op Afrika, Amerika en het Midden-Oosten omdat deze te zien zijn als verliezers in de wereldgeschiedenis.

1.4 Resultaat en Probleemstelling

Zoals eerder aangegeven is het niet mogelijk om de mondialiteit van het Nederlandse geschiedenisonderwijs volledig te onderzoeken binnen dit onderzoek. Het opzetten van een database in de gekozen onderzoeksmethode heeft namelijk wel gezorgd voor de vorming van een compleet overzicht van de onderwezen niet-westerse geschiedenis, maar omdat er een grens getrokken is tussen het Westen en het Niet-westen is er toch een hoop informatie verloren gegaan.

Door de focus te leggen op de zogenaamde autonome ervaring van het niet-westen, blijft allereerst een groot gedeelte van de interculturele relaties ongeanalyseerd. Zo kan aan de hand van dit onderzoek wel gekeken worden naar het verhaal van de Hunnen, maar niet naar dat van de Bulgaren, terwijl ze in de historische werkelijkheid prima te zien zijn als gelijk, of op zijn minst niet wezenlijk anders. Het onderscheid is zo gemaakt dat allerhande manieren waarop westerlingen dachten over niet-westerlingen niet meegenomen zijn.

Vervolgens is het aan de hand van de gebouwde dataset niet mogelijk een vergelijkend onderzoek te doen naar historische processen. Een verhaal over de opkomst van het Chinese Rijk

kan als zodanig niet vergeleken worden met het verhaal zoals dit over het Romeinse Rijk verteld is.

Deze beperkingen gelden echter alleen voor vergelijkingen tussen het westen en het niet-westen. Onderzoek naar vergelijkingen en verbindingen tussen entiteiten in het niet-westen onderling zijn zeer goed mogelijk. Al met al, echter, zou voor een volwaardige analyse naar het wereldhistorisch perspectief ook de geschiedenis zoals deze van het westen verteld wordt, onderzocht moeten worden. Dit ligt jammer genoeg buiten de ruimte die aan dit onderzoek is toegekend.

Door middel van de kwantitatieve database, de drie dieptestudies en rekening houdend met de geconstateerde problemen en beperkingen van dit onderzoek kunnen de grootste veranderingen en ontwikkelingen in het geschiedenisbeeld van het niet-westen in het Nederlandse geschiedenisonderwijs tussen 1975 en 2005 opgemaakt worden en kan er antwoord gegeven worden op de hoofdvraag van deze scriptie: "Hoe geglobaliseerd is het Nederlandse geschiedenisonderwijs?"

2. Geschiedenis van Schoolboekonderzoek

Systematisch en historisch onderzoek naar schoolboeken is een redelijk jonge discipline en kan geschaard worden onder de sociale (communicatie-)wetenschappen. Het onderzoek van geschiedenis-schoolboeken als bron kan twee doelen dienen: het in kaart brengen van gelijktijdige internationale verschillen enerzijds en het in kaart brengen van de veranderingen in een nationaal-historisch perspectief anderzijds. Schoolboekonderzoek is wereldwijd een groeiende onderneming.¹¹

2.1 Internationaal vergelijkend

Allereerst worden schoolboeken onderzocht om misvattingen die volken of naties ten opzichte van elkaar hebben, zoals deze zich voordoen in het onderwijs, te verwijderen. Dergelijke onderzoeken worden meestal uitgevoerd door internationale organisaties, die een team van experts adviezen laten uitbrengen over de “foute” inhoud van een schoolboek. Dergelijke bi- of multilaterale projecten zijn in opkomst sinds het ontstaan van het *International Committee on Intellectual Co-operation*, een organisatie van lerarenverenigingen binnen de volkerenbond, opgericht vlak na de Eerste Wereldoorlog.¹² Hieruit ontstonden meerdere richtlijnen en handvesten waarbij regeringen elkaar beloofden de lesboeken te herzien om zo de leerlingen niet een eenzijdig beeld op te leggen. Dit systeem bleek niet goed te werken omdat overheden onderwijs graag in eigen hand hielden.¹³ Na de Tweede Wereldoorlog is de opgestelde missie opgepakt door UNESCO en de Raad van Europa. Na het opstellen van gezamenlijke doelen in 1949, kwamen er middelen vrij voor andere projecten waarbij men in het geval van het schoolvak geschiedenis beledigende stereotypes trachtte te verwijderen om zo conflicten te voorkomen.¹⁴ Vanaf de jaren vijftig en zestig kwamen er concretere onderzoeken en projecten onder leiding van het Duitse Georg Eckert Instituut. Vanaf de jaren negentig – vooral dankzij de val van de Muur – hebben het EUSTORY-project van de Körber-Stiftung en de Europese Geschiedenislerarenvereniging Euroclio zich gestort op vergelijkingen van tekstboeken als een middel om postconflictgebieden te stabiliseren en om discriminatie uit een nationaal verhaal ten opzichte van een minderheid te vinden en te verwijderen.¹⁵ Ook het streven naar een permanente

---

¹¹ Foster, S.J., ‘The Critical Importance of History Textbook Research’. In: Foster, S.J. eds., *What should we tell the Children? International Perspectives on School History Textbooks*, (Charlotte 2006), 2. Ook P. Stearns, *Meaning over Memory. Recasting the Teaching of Culture and History*, (Chapel Hill 1993), 8-10.

¹² F. Pingel, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision* (Parijs 1999), 7.

¹³ Ibidem, 8.

¹⁴ Ibidem, 8. De publicatie was getiteld *A Handbook for the Improvement of Textbooks and Teaching Materials as Aids to International Understanding*

¹⁵ De missies van deze organisaties zijn te vinden op <http://www.gei.de/index.php?id=mission&L=1>, <http://www.koerber-stiftung.de> en <http://www.euroclio.eu>

verbetering van methodologie in het voormalige communistische Europa wordt als doel geacht voor vergelijkend onderzoek.

Daarbij zijn er wereldwijd tientallen voorbeelden te noemen van het geschiedenisonderwijs als een kwestie van internationale politiek. Zo zijn controversiële uitingen van historisch-nationalisme bijna dagelijks te constateren in vooral Japan, China, Korea en Taiwan, maar ook in Zuid-Afrika, de Verenigde Staten, Iran, Australië en Pakistan.¹⁶ Reacties op dergelijke controverses zijn steeds te vinden in de sfeer van internationaal vergelijkend onderzoek en het oprichten van internationale herzieningscommissies, het houden van discussiesymposia en het publiceren van adviezen. Zo kan schoolboekonderzoek en herziening gezien worden als een diplomatiek middel.

2.2 Nationaal effectief

Zowel in de politiek als in de wetenschap is sinds de opkomst van de sociale wetenschap ook in nationale context kritisch gekeken naar de inhoud, de methodes en de didactische waarden van schoolboeken, van verschillende vakken en met verschillende doelen op het oog. Met betrekking tot geschiedenisonderwijs in Nederland blijkt dat de wetenschap van schoolboekonderzoek ondergewaardeerd is en vaak op het niveau van doctoraalscripties blijft hangen, terwijl onderwijshervormers, in navolging van het publieke debat, nauwelijks aandacht besteden aan dergelijk onderzoek.

Niet wetenschappelijk onderzoek naar de inhoud van de boeken en naar lopende historiografische trends, maar publieksgeschiedenis blijkt de voornaamste motor achter onderwijshervormingen te zijn. Telkens verloopt het zo dat allereerst een minister zijn of haar stempel wil drukken op de natie door het noodzakelijke historisch besef te redden of te herstellen. Een commissie wordt dan opgericht om docenten, vakdidactici en historici in het land te raadplegen om vervolgens zelf ideeën uit te wisselen over de beste verpakking van de geschiedenis. Dit is zowel de gang van zaken geweest in aanloop naar de eerste grondige hervormingen van het vakgebied in 1968, als bij de vorming van Commissie WIEG in 1990, Commissie De Wit in 1999, Commissie De Rooy in 2001 en Commissie Van Oostrom in 2006. Stuk voor stuk hebben zij eigen lijnen uitgezet voor geschiedenis in het voortgezet onderwijs zonder gestructureerd onderzoek te doen naar de bestaande methodes, en de ontwikkelingen van deze tot de eigen tijd (trends). Dit is te verklaren uit de tendens van onderwijshervormers om voornamelijk bezig te zijn met aan de ene kant reageren of aansluiten op de voorgaande onderwijshervormingen en aan de andere kant nieuw en duurzaam beleid te vormen. Binnen dit

---

¹⁶ Een overzicht van geschiedenis gerelateerde politieke nieuws is te vinden op www.hnn.us en op www.euroclio.eu/smf112

kader lijkt er weinig ruimte te zijn voor onderzoek naar de effectiviteit van voorgaande onderwijsmethodes. Wel zijn er enkele toonaangevende instituten in Nederland die voornamelijk op project basis werken aan schoolboekonderzoek en adviezen.¹⁷

Dit proces is zichtbaar in de verbreding van het vak in de jaren tachtig, nadat het vak in de jaren zeventig behouden was gebleven voor vakkenbinding met maatschappijleer en aardrijkskunde onder de noemer *Wereldoriëntatie*.¹⁸ Op termijn leidde dit tot een duidelijke ingreep in 1993 met de vermindering van het aantal lessen.¹⁹ Men ging toen op zoek naar andere didactische doelstellingen, wederom zonder dat er schoolboekonderzoek aan te pas kwam. De commissies die elkaar hierna opvolgden spraken telkens vanuit didactische oogpunten over methodologie, terwijl het inhoudelijk continu over de Nederlandse geschiedenis bleef gaan.²⁰

Auteur en Titel	Jaar	Type	Studierichting	Schoolboeken	Onderwerp	Methode
Ton van Drunen, <i>Etnocentrisme en geschiedenis</i>	1987	Doctoraal-scriptie	Nederlands	1920-1980	Geschiedenis van Japan	Onbekend
A. De Baets, <i>Beeldvorming over niet-westerse culturen.</i>	1988	Proefschrift	Geschiedenis	1945-1984	Beeldvorming van Niet-westerse Culturen in Vlaamse Boeken	Kwantitatief en kwalitatief
R.Wolfs,H.Donkers, <i>Derde wereld in hedendaagse geschiedenisboeken</i>	1992	Onderzoek, Artikel	Ontwikkelings-studies	1985-1990	Derde Wereld in Economie, Aardrijkskunde en Geschiedenisboeken	Kwantitatief en kwalitatief
Ineke Mok, <i>In de ban van het ras.</i>	1999	Proefschrift	Nederlands	1876-1992	Rassen in de aardrijkskunde schoolboeken.	Vertoog-analyse
L. Hogervorst, <i>Van etnocentrisme naar cultuurrelativisme</i>	2004	Doctoraal-scriptie	Geschiedenis	1945-2000	Suriname en Indonesië in de schoolboeken.	Kwantitatief en kwalitatief
<i>Figuur 1: Overzicht van relevante schoolboekonderzoeken</i>						

¹⁷ Stichting Leerplan Onderzoek, gevestigd in Arnhem. Lerarenopleidingen als het ICLON in Leiden, Fontys in Tilburg en ULO in Amsterdam en het Onderwijsmuseum in Rotterdam

¹⁸ L. Dorsman, E. Jonker, en K. Ribbens, *Het Zoet en het Zuur. Geschiedenis in Nederland*, (Amsterdam 2000), 118-119

¹⁹ A. Wilschut, *Zinvolle en Leerbare Geschiedenis. Historische achtergronden bij het rapport van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming* (2001). <http://home.casema.nl/wilschut/zinvol.htm>

²⁰ P. den Boer, *Geschiedenis op School. Zes voordrachten over het geschiedenisonderwijs*, (Amsterdam 1998), 98-99

Op het gebied van wetenschappelijk schoolboekonderzoek is het beeld rooskleuriger. Een overzicht van schoolboekonderzoeken met niet-westerse onderwerpen toont echter wel een onderontwikkeling met betrekking tot onderzoeksniveau.²¹

Als we de hierboven genoemde studies bekijken, dan is geen eenduidige methodologie aan te wijzen. Alleen is het zo dat men zich telkens voorneemt een kwantitatieve basis te vormen om daar kwalitatief over te oordelen. Experts uit de communicatiewetenschappen, onderwijssociologie, cultuurhistorici en beleidsmakers hebben zich over deze kwestie gebogen en er zijn meerdere analysemethodes van schoolboeken geformuleerd.²² Deze zijn te categoriseren in drie hoofdlijnen:

1. Hermeneutisch onderzoek, waarbij teksten onderzocht worden op de gebruikte beschrijvingen. Deze analysemethode leent veel theorie uit de literatuurwetenschappen waarbij *de manier waarop* iets *verwoord* wordt het voornaamste belang is.²³
2. Kwantitatief onderzoek, waarbij de inhoud op ruimte en frequentie in kaart wordt gebracht. *Wat* er verteld wordt in de boeken wordt hier *gemeten* in de ruimte.
3. Kwalitatief onderzoek, waarbij gekozen criteria positief of negatief beoordeeld kunnen worden op basis van een kwantitatief onderzoek.

In het hoofdstuk *Gegevensanalyse* in Deel II kom ik terug op welke methodes gebruikt zijn, en welke zijn blijven liggen.²⁴

---

²¹ Meerdere onderzoeken zijn gedaan naar de beeldvorming in de Nederlandse schoolboeken ten aanzien van Duitsland, Rusland of Europa.

²² Rudolf Piwko, *Das Thema der Teilungen Polens in russischen und polnischen Schulgeschichtsbüchern in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Schullhistorie zwischen Wissenschaft und Geschichtspolitik*, (Berlin 2002) 19-22 (<http://www.diss.fu-berlin.de/2002/82/index.html>)

²³ I. Mok, *In de ban van het Ras, Aardrijkskunde tussen Wetenschap en Samenleving, 1876-1992*, (Amsterdam 1999), 377.

²⁴ J. Nichols, *Methods in School Textbook Research* in: *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, Volume 3 Number 2 (Oxford 2003), 16.

(<http://www.centres.ex.ac.uk/historyresource/journal6/nichollsrev.pdf>)

DEEL II: ONDERZOEKSMETHODE

3. Bronnenselectie

3.1 Het Tekstboek

Om de niet-westerse geschiedenis zo goed mogelijk in kaart te brengen zijn er meerdere keuzes gemaakt. Welke primaire bronnen moeten er behandeld worden? Wat vormt de rode draad in het geschiedenisonderwijs? Een geschiedenisles kan bestaan uit vele componenten. Het meest variabel is de persoonlijke inbreng van de docenten en de aanvullende lesmaterialen. Traditionelere toevoegingen zijn werkboeken en toetsbundels, die vooral gericht zijn op herhaling als didactisch middel. Sinds 1995 zijn aan verschillende lespakketten digitale hulpmiddelen toegevoegd. De meest permanente component is echter het handboek voor de leerlingen. Deze neemt een centrale positie in de lessen. Daarbij vormt het tekstboek een perfect onderwerp en middel voor een onderzoek.

3.2 Onderbouw: De Verplichte en Totale Geschiedenis

Het onderzoek beperkt zich allereerst tot tekstboeken voor het onderwijsniveau HAVO-VWO, voor de leeftijd 12-15. De achterliggende gedachte is tweeledig. Alle Nederlandse leerlingen ontvangen verplicht geschiedenisonderwijs in de onderbouw. Belangrijker nog is het feit dat alle methoden binnen drie jaar een compleet overzicht van de geschiedenis willen overdragen. Van het ontstaan van de mens tot aan de huidige tijd.²⁵

Er is gekozen voor een analyse van boeken behorend tot het Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs (HAVO) en Voorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (VWO), omdat gebleken is dat samenstellers van lesmaterialen veelvuldig hun materialen in eerste instantie maken voor deze onderwijscategorieën om hier vervolgens “slappe aftreksels” van te maken voor de lagere onderwijsniveaus.²⁶ Op deze wijze omvat het onderzoek de meest complete en oorspronkelijke schrijfsels van de samenstellers.

---

²⁵ Toebes, *Geschiedenis een Vak Apart?*, 251 Sinds 1971 wordt getracht de lesstof van de onderbouw te verdikken om een wereldoriëntatie te scheppen, terwijl de bovenbouw daar is voor verdieping.

²⁶ Citaat uit een gesprek met Stephan Klein, lerarenopleider aan het ICLON, Oktober 2006

3.3 Methodelijst

Vervolgens is aan de hand van complete inventarisatielijsten van beschikbare, door de overheid goedgekeurde leermiddelen in de jaren 1980 en 1995 een selectie gemaakt.²⁷ Het bleek helaas niet mogelijk deze lijst te baseren op harde criteria als marktaandeel of algemeen gebruik, omdat de nog bestaande uitgevers niet bereid waren deze informatie te delen en het in het kader van dit onderzoek te veel tijd en moeite in beslag zou hebben genomen om deze in de archieven van uitgeverijen te gaan onderzoeken. Bovendien bleken veel uitgevers al failliet of gefuseerd. Wel is de gekozen lijst bekeken en representatief bevonden door leden van de besturen van de Vereniging Geschiedenisdocenten Nederland (VGN), het Instituut Voor Geschiedenis Didactiek (IVGD) en een tiental geschiedenisdocenten waar via de e-mail mee is gecommuniceerd.²⁸ Daarbij zijn er meerdere methodes geanalyseerd die vaker herdrukt zijn. Deze kunnen hierdoor gezien worden als populaire methodes.

Op basis van de genoemde inventariatielijsten en met behulp van de lijst van beschikbare boeken bij de Koninklijke Bibliotheek is een lijst opgesteld van te onderzoeken lesmethodes. Aanvankelijk zijn de methodes geanalyseerd bij

het ICLON, waar de collectie van het Historisch Didactisch Documentatie Centrum zich bevindt, maar de collectie van de KB bleek completer en overzichtelijker.

Tot slot is bij de selectie gekeken naar een gelijkmatige verdeling van de tekstboeken over de gekozen periode. De gemaakte indeling is te zien in Figuur 2, waar ook zichtbaar wordt welke indelingen gemaakt zijn in tijdvakken, van telkens 5 jaar. Deze verdeling maakt de verschijning van de losse boeken beter inzichtelijk. Zo bestaat elk ingerichte tijdvak uit ongeveer 500 pagina's lesmateriaal, telkens verdeeld over drie à vier methodes (negen à twaalf boeken). Omdat elke methode uit drie - in verschillende jaren uitgebrachte - lesboeken (voor elke klas in de onderbouw één boek) bestaat, is er bepaald dat het verschijningsjaar van het middelste boek het centrale meetpunt is. De volledige lijst heeft uiteindelijk geresulteerd in 63 boeken die in totaal

Figuur 2: Methodetijdvakken (herziening / druk)

Jaar	Methode
1976	Geschiedenis in onderwerpen
1977	Onvoltooid Verleden
1979	Op zoek naar het verleden (1)
1979	Hoe mensen veranderen
1980	Sprekend Verleden (1)
1980	Kijk op de tijd (1)
1984	Op zoek naar het verleden (2)
1984	Kijk op de tijd (2)
1985	Vragen aan de Geschiedenis (1)
1986	Verleden Tijd?
1986	Levende Geschiedenis (1)
1990	Sprekend Verleden (2)
1992	Sporen (1)
1994	Levende Geschiedenis (2)
1995	Vragen aan de Geschiedenis (2)
1998	MeMo (1)
1999	Sporen (2)
1999	Sprekend Verleden (3)
2000	Sfinx (1)
2004	MeMo (2)
2004	Sfinx (2)
2005	Sprekend Verleden (4)

²⁷ Inventarisatielijsten van beschikbare geschiedenis lesmethodes in 1980 en in 1995 zijn via SLO opvraagbaar.

²⁸ E-mail contact tussen 17 Oktober 2006 en 23 Januari 2007 met onder andere Frits Hofstra, Antoon de Baets, Arie Wilschut, Paul Holthuis, Ineke Veldhuis-Meester en Henk Petrie

12.037 pagina's besloegen. Hier kan vast verklapt worden dat de gemeten niet-westerse geschiedenis bij elkaar (zonder de overlappingsen mee te rekenen) maar liefst 1792,4 pagina's beslaat, wat neerkomt op 15% van het materiaal. Ik kom uitgebreid terug op de gevonden resultaten in meerdere hoofdstukken. De totalen zijn bijgevoegd in Bijlage 1.

3.4 Hoofdtteksten

De basisteksten en daarbij gebruikte illustraties, kaarten, foto's en tabellen zijn geselecteerd voor analyse omdat deze met zekerheid gezien kunnen worden als de verplichte leerstof. Het kwam regelmatig voor dat in de keuzestof van een tekstboek meer over niet-westerse geschiedenis te vinden was. Deze stof had echter meestal niet de opzet te behoren tot de hoofdlijn. Zo ging het vaak eerder over methodologische aspecten van het geschiedenisonderwijs, zoals het kritisch leren vergelijken van bronnen. Keuzestof is, zoals de naam al duidelijk maakt, niet verplicht. Als deze in de dataset opgenomen zou worden, dan wordt de data instabiel.

4. Dataverwerking

4.1 Technische hulpmiddelen

Voor het invoeren van de gegevens is gebruikt gemaakt van een MySQL-Database, toegankelijk via een beveiligde internetpagina. Deze database is ontworpen samen met een goede vriend, Niek de Moel, student "Informatica, Cultuur en Media" aan de UvA. Hij heeft me erg geholpen met hoe de verschillende relaties opgebouwd moesten worden en was beschikbaar voor assistentie wanneer een onderdeel toch net anders opgesteld moest worden. Het hebben van een centrale en online toegankelijke database heeft gezorgd voor een consistente werkomgeving, ongeacht de locatie. Tijdens het invoerproces moest er namelijk - noodgedwongen - op verschillende locaties gewerkt worden. MySQL heeft dan het voordeel snel en licht van gewicht te zijn, waardoor het eenvoudig werd grote hoeveelheden informatie vanuit een PC in de bibliotheek in te voeren en op te vragen. Het voornaamste verwerkingsprogramma van de resultaten werd Microsoft Access. Hier konden complexe analyses in de dataset plaatsvinden, evenals de uitvoer naar overzichtelijke grafieken en tabellen in Microsoft Excel.

4.2 Opstellen van een raamwerk

In de zoektocht naar het niet-westerse element in de geschiedenisboeken zijn zogenaamde *vondsten* gedaan in de boeken. Om in het onderzoek veel kanten op te kunnen met het materiaal krijgt elke vondst een aantal kenmerken. Allereerst is er de niet-inhoudelijke informatie over de

precieze locatie (boek, hoofdstuk, pagina), het type vondstdata (kaart, afbeelding, foto, tekst of tabel) en de relatieve waarde van een vondst.

Hiernaast zijn er ook inhoudelijke gegevens opgenomen in de database met betrekking tot de ruimte, tijd en gebeurtenis. Deze worden in de volgende paragraaf uitgebreid toegelicht. Met betrekking tot het database-raamwerk is het belangrijk aan te geven dat de kenmerken - vanaf hier "labels" genoemd - "geschiedenisthema" en "wereldregio", niet exclusief en uitsluitend zijn. Elke gedane vondst kan gelabeld worden met meer dan één geschiedenisthema of wereldregio. Deze worden in de databases in aparte tabellen opgenomen die in combinaties of afzonderlijk van elkaar opvraagbaar zijn.

Omdat er zoveel verschillende kenmerken aan vondsten worden gegeven en er verschillende labels toegekend zijn aan de ingevoerde gegevens, ontstaan er meerdere "ingangen" tot de database. Deze kunnen dikwijls overlappen. Het opvragen van de geschiedenis van China tussen 1500 en 1800 bijvoorbeeld, geeft een resultaat weer waar veel dubbele vondsten in zitten, omdat velen meervoudig gelabeld zijn. Deze kunnen echter weer gegroepeerd worden in de analysefase. Kortom: De gekozen opzet van de database kan meerdere doelen dienen en is zeer flexibel, maar voorzichtigheid met het opvragen van de data is geboden.

In verband met het bepalen van een waarde van een vondst op de pagina is de database voorzien van het veld "paginafractie".²⁹ Wanneer deze positief is ingevuld beslaat de vondst dus niet één of meer pagina's, maar slechts een gedeelte.

4.3 Tijdsaanduiding

Het bepalen van de tijdsaanduiding van een vondst gebeurt op meerdere manieren. Allereerst draagt het hoofdstuk meestal een tijdsaanduiding aan het begin, weergegeven in de vorm van een tijdbalk of in de titel van het hoofdstuk. Deze is dikwijls zeer ruim, en wordt pas aan een vondst gekoppeld wanneer deze helemaal geen eigen tijdsaanduiding bevat.³⁰ Meestal, echter, bevatten vondsten een specifiekere tijdsaanduiding. Deze kan behoorlijk variëren van lengte in tijd. Zo kan de ene keer 1947 genoteerd worden voor bijvoorbeeld de onafhankelijkheid van India en kan de andere keer 1900-2000 ingevuld worden voor bijvoorbeeld de dekolonisatie in de 20^e eeuw.

---

²⁹ Gemeten wordt of een vondst een gehele pagina in beslag neemt of een deel ervan is. In het geval dat de vondst een deel van een pagina betreft, kan de waarde van deze vondst in pagina's nauwkeuriger bepaald worden. Er zijn dan twee mogelijkheden. Het kan een geïsoleerde vondst zijn op een pagina, waarbij de waarde geschat wordt op 10% (gebaseerd op een gemiddelde van 20 regels op 1 pagina, en een fractievondst van 2 regels). Het kan ook een vondst zijn op een pagina met andere vondsten. In dit geval krijgt de vondst de waarde van bijvoorbeeld 25%, wanneer de pagina gedeeld wordt met 4 andere vondsten.

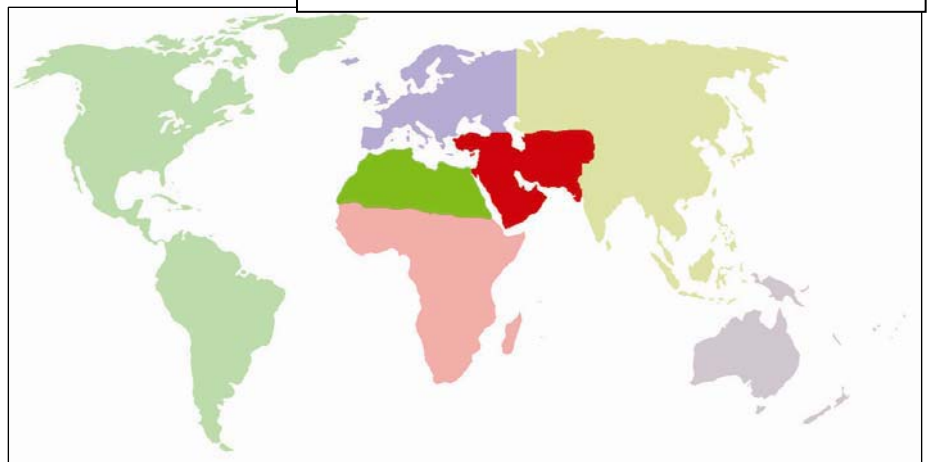
³⁰ "Niet veel later was het Turkse Rijk ten onder gegaan", in een hoofdstuk over de periode 1880-1920, krijgt bijvoorbeeld de tijdsaanduiding 1880-1920.

Er zijn ook situaties waar noch een specifieke noch een ruime tijdstoekening mogelijk is. Zo kan vaak gerefereerd worden aan een eigenschap van een land die geen tijdsaanduiding kent, bijvoorbeeld: "In China was men altijd al gewend aan veel orde en discipline", of: "Ooit waren de eerste mensen uit China naar Japan gegaan". Een gegeven over een samenleving kan ook (nog) altijd geldend zijn, bijvoorbeeld de vijf zuilen van de Islam. Deze maken op dat moment geen onderdeel uit van het historische verhaal in dat hoofdstuk, en ontvangen dan ook geen tijdsaanduiding. Wanneer een vondst geen duidelijke tijdsbepaling kent wordt het veld "ooit/altijd/onduidelijk" positief ingevuld.

4.4 Wereldregio

De eerste afbakening in de ruimte van een vondst geschiedt bij de bepaling van het continent, ofwel wereldregio. Voor dit onderzoek heb ik het onderscheid gemaakt tussen Azië, Oceanië, Amerika, Noord-Afrika, Subsahara Afrika en het Midden-Oosten. Deze verdeling – te zien in figuur 3 – dient als ruwe geografische

Figuur 3: Geografische verdeling in Wereldregio's

scheiding van het niet-westen, waarbij gelet is op verschillende rollen die de gebieden innemen in het algemene verhaal van de geschiedenis van het niet-westen. Zo is er enerzijds gekozen voor toegevoegde verdeling van Afrika in Noord en Zuid, omdat het verhaal van "Zwart"-Afrika een beduidend ander is dan van "Middellandse Zee-Afrika", terwijl anderzijds Amerika in de analyse onverdeeld is gebleven.

Deze geografisch bepaalde grenzen zijn in principe onveranderlijk, behalve daar waar er sprake is van verwesterlijking of ontwesterlijking. Zo valt geschiedenis van de Verenigde Staten af omdat het een westers land is geworden. Geschiedenis van de niet-westerse bevolking in dit land wordt alleen meegenomen wanneer deze nog als een aparte entiteit gezien wordt, zoals het geval is bij een melding van de opsluiting van Indianen in reservaten. Andersom is het ook mogelijk om niet-westerse geschiedenis in te delen bij wereldregio "Europa", wanneer het gaat om een niet-westerse entiteit, zoals het Kalifaat van Cordoba in Spanje of de Ottomaanse belegering van Wenen. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor de oorspronkelijke bevolking van de Aziatische steppe, wanneer bekeken vanuit Russisch perspectief.

4.5 Locatie

Wanneer een vondst eenmaal in een toegewezen wereldregio is ingedeeld wordt deze ook voorzien van de locatiegegevens zoals de auteur deze duidt. Zo wordt een vondst waarin melding wordt gemaakt van het 13^e eeuwse koninkrijk Groot-Zimbabwe ingevoerd onder wereldregio Subsahara en wordt Groot-Zimbabwe genoteerd in het databaseveld "locatie". Deze methode maakt het onder andere mogelijk om de frequentie te meten waarin een locatie per wereldregio voorkomt. Daarbij zorgt het voor een nauwkeuriger inzicht in de onderwezen niet-westerse geschiedenis. Een locatie kan namelijk erg verschillen van aard. "Islamitische wereld" en "Mohammedaans gebied" zijn voorbeelden van een locatie van religieuze aard; "Derde wereld" en "gekoloniseerde gebieden" van sociale, politieke of economische aard; "Suriname" en "Ghana" van een (bestaande) staat; "Turkse Rijk" en "Mongoolse Rijk" van imperia en "Eurazië" en "Indusvallei" van geografische aanduidingen. De vrijheid die de auteur neemt in het duiden van een locatie wordt dus in het onderzoek overgenomen en kan naderhand geanalyseerd worden.

4.6 Samenvattende beschrijving

Met het oog op de kwalitatieve analyse worden de gedane vondsten voorzien van een korte samenvattende tekst van de gegeven geschiedenis. Bij het opstellen van deze beschrijving wordt enerzijds gelet op het intact laten van de denkwijze, en eventuele *bias* van de auteur. De redeneringen waarmee een auteur de geschiedenis wil verklaren worden dan in versimpelde zinnen overgenomen. Anderzijds is er de noodzaak om zo precies mogelijk samen te vatten. Een voorbeeld van de eerst opstelling is deze ingevoerde beschrijving: "Mohammed was een eenvoudige man, trouwde met een rijke weduwe om niet te hoeven werken."³¹ Hier wordt beweerd dat Mohammed trouwde om niet te hoeven werken en dit is zo herkenbaar mogelijk beschreven. Een voorbeeld van de tweede opstelling is deze ingevoerde beschrijving: "Irrigatie en kanalen, dus meer landbouwareaal."³² Hier wordt met opzet een lang versimpeld verhaal over het graven van kanalen en het bouwen van dijken op efficiënte wijze verkleind tot een informatieve beschrijving.

4.7 Geschiedenisthema's

Naast de indeling in tijdsperiodes en wereldregio's is er in het kwantitatieve onderzoek ook een toegevoegde verdeling aangemaakt aan de hand van verschillende stromingen binnen het

---

³¹ Wim F. Kalkwiek en J.J.M. Berendsen, *Geschiedenis in onderwerpen: aspect van wereldoriëntatie, brugklas*, (1975 Amsterdam), 163.

³² J.G. Toebes eds., *Vragen aan de Geschiedenis, 1*, (1984 Groningen), 52

geschiedenisonderzoek. Deze zijn zo wijd mogelijk opgezet waardoor er vele overlappings ontstaan. Het is echter zo dat juist het bezigen van nauwe selectieprocedures tot geraffineerdere metingen leidt. Ik zal de gekozen toegekende labels voorts apart toelichten. Over het algemeen sluit de gebruikte indeling aan bij de hoofdstukindeling van de methode *Sporen*. Elk hoofdstuk in deze reeks bestaat uit volgende onderdelen: brood verdienen, besturen, denken en doen, samen leven, oorlog en vrede. Dit komt grofweg neer op economische, politieke, culturele, sociale en militaire geschiedenis.

Brood verdienen: Economische geschiedenis

Centraal in het economische thema staan onderwerpen als geld, handel, goederen, belastingen, lonen, prijzen, productie, consumptie en markten. Nu is economische geschiedenis op wetenschappelijk niveau vaak een erg gecompliceerd vak. In de onderzochte schoolboeken zijn de gegevens echter vaak erg basaal. Men moet dan ook bedenken dat het vak Economie op scholen pas in de bovenbouw aan de orde komt. Een typerend voorbeeld van het niveau van het onderzochte materiaal is melding van het feit dat in 10.000 v. Chr. de meeste mensen in Egypte granen en peulvruchten aten, omdat vlees duur was.³³ Veelvuldig is een vondst met een economisch thema ook politiek. Zo meldt een leerboek uit 1976 dat de Turken in 1400 de landhandel met Azië dwangmatig afsloten.³⁴ Dit staaltje politieke economie krijgt hier dan ook beide labels.

Besturen: Politieke geschiedenis

Omdat geschiedenis van oudsher zwaar leunt op officiële bronnen lijkt politieke geschiedenis overheersend bij de vondsten. Het is dan ook een veelomvattende categorie. Toch kan er onderscheid gemaakt worden tussen een aantal verschillende typen. Allereerst zijn er vondsten gedaan waarin een geschiedenis van de macht van een staat verteld is - ten opzichte van een andere staat of een andere tijd. Men moet dan denken aan de opkomst van een Rijk of het vermelden van het bestaan van een land op een kaart. Wanneer duidelijk sprake is van een beleid, wordt afhankelijk van het type beleid ook een label toegevoegd dat deze kenschetst. Zo is een nationalistische revolutie te zien als sociale geschiedenis met betrekking tot de opkomst van de beweging in de samenleving en als politieke geschiedenis met betrekking tot de politieke gevolgen ervan. Beleid ten aanzien van de markt of het milieu zal naast het politieke label ook de

---

³³ M.C.J. Heijligers; S.A.J.J. Aarts, *Op zoek naar het verleden. 1: Geschiedenis doen, Prehistorie, Egypte, Grieken, Romeinen, Volken verhuizen* (1978 Groningen: Wolters-Noordhoff), 95.

³⁴ Wim F. Kalkwiek; W.J. van der Dussen, *Geschiedenis in onderwerpen: aspect van wereldoriëntatie. 3: vwo/havo leerlingenboek* (1976 Amsterdam: Meulenhoff educatief), 143.

economische en de groene labels krijgen. Uiteraard zijn de verhalen van koningen, keizers en andere machthebbers opgenomen in deze categorie.

Denken en doen: Culturele geschiedenis

Bij culturele geschiedenis gaat het in brede zin om het uit sociaal-darwinistisch onaangename woord “beschaving”. In nauwe zin gaat het om de zogenaamde “Cultuur met een hoofdletter C”, waar voornamelijk de beeldende kunst mee bedoeld wordt. De nauwe zin is vanzelfsprekend aanwezig wanneer bijvoorbeeld een foto van een versierde gouden waterkan uit de Inca cultuur vertoond wordt.³⁵ Dat de Maya’s rond 700 al de loop van de maan op de seconde nauwkeurig berekend hadden is een voorbeeld van cultuur in de brede zin.³⁶ De thema’s en onderwerpen die onder de brede definitie van cultuur – beschaving – vallen zijn in principe heel erg ruim en divers. Het gaat om het bouwen van irrigatiewerken, het domesticeren van honden, het filosoferen over de samenleving en allerhande, vaak technische middelen - om dit alles te kunnen: Taal en schrift.

Zo kunnen de levenswijzen van verschillende groepen mensen - zonder een soort beschavingsmeetlat aan te leggen - als “beschaafd” of “cultureel” geduid worden. Culturele kenmerken zijn dan de taal, het schrift, de mentaliteit of normen en waarden, wetenschappelijke en technologische kennis. In de naam van objectiviteit is het jagen, vissen of verzamelen van voedsel ook te zien als culturele geschiedenis.

Samen leven: Sociale geschiedenis

Sociale geschiedenis is een relatieve nieuwkomer in de historiografie, met name geïnitieerd door Franse historici van de “Annales”-school rond 1970. In dit onderzoek wordt dit label toegekend aan geschiedenis die inzichtelijk maakt hoe mensen leefden. Dit is een zeer brede categorie en kent vele raakvlakken met andere gedefinieerde stromingen. Centraal staan sociale ontwikkelingen als emancipaties, gebeurtenissen als revoluties en gepresenteerde sociale gegevens als stratificatie en mobilisatie. Al met al zijn het de vondsten die de sociale verhoudingen in de samenleving schetsen. Een prominente rol in de sociale geschiedenis spelen bijvoorbeeld de verhoudingen tussen de seksen en de generaties. Zo vertelt een boek hoe er in het Arabische Rijk van 700 n. Chr. vrouwen in het bestuur en het leger te vinden waren. Ook waren er schrijfsters en componisten.³⁷

---

³⁵ E.W. Heidt; Hans K. Ulrich, *Kijk op de tijd: geschiedenismethode voor mavo, havo en vwo. 1*, (1979 Den Bosch: Malmberg), 180.

³⁶ K. Warne; L. Hildingson; A. van den Eerenbeemt, *Levende Geschiedenis: leergang geschiedenis voor de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs. 2hv*, (1986 Amsterdam: Meulenhoff educatief), 184.

³⁷ *Ibidem*, 184.

Mentale of psychologische geschiedenis met onderwerpen als tolerantie, discriminatie en onderwijs is gelabeld sociale én culturele geschiedenis. De melding dat in 1860 het nationale gevoel in de gekoloniseerde gebieden van de wereld toenam zowel door discriminatie van de kant van de Europeanen als door de komst van Westerse ideeën van vrijheid, gelijkheid en vooruitgang die aanzetten tot eigen politieke onafhankelijk is hier een voorbeeld van.³⁸ Deze vondst is cultureel door de veranderende mentaliteit ten opzichte van de natie waar men bij wilde horen en sociaal door de aanwezige discriminatie in de samenleving.

Oorlog en Vrede: Militaire geschiedenis

Deze categorie is nauw verwant aan politieke geschiedenis, omdat de geschiedenis van oorlogen vaak heel nauw aansluit bij die van staten en machthebbers, en ook omdat staten nou eenmaal vallen en opstaan met historisch beschreven militaire acties. Door deze categorie echter los te halen van de politieke dimensie kan bijvoorbeeld ook de relatie tussen technologische ontwikkelingen van wapens en de intellectuele ontwikkeling van strategie en oorlogvoering inzichtelijk worden. Ook worden de relaties tussen culturele normen en waarden van een samenleving en de manier waarop men omgaat met geweld of tussen sociale ongelijkheid en militaire onderdrukking mogelijk zichtbaar gemaakt door toekenning van dit label. Een vondst ontvangt dit label wanneer het gaat over legers en oorlogen aan de politieke kant en over culturen en samenlevingen aan de sociale kant.

Toegevoegde “tussen-ingangen” voor vondsten zijn: religieuze, demografische, groene en algemene geschiedenis. Ik zal deze kort toelichten.

Bovennatuur: Religieuze geschiedenis

In wezen gaat het hier om een kunstmatige categorie die geplaatst kan worden bij culturele geschiedenis. Maar omdat religie zo vaak een aparte rol heeft gespeeld binnen de cultuur, en omdat religie eigen raakvlakken kent met politieke, militaire en sociale geschiedenis, is er een scheiding tussen culturele en religieuze geschiedenis aangebracht.

Onder dit label worden ook de vondsten geschaard die bewust een religieuze, danwel bijbelse versie van de geschiedenis vertellen.³⁹

---

³⁸L. Dalhuisen, *Sprekend Verleden: een geschiedenis van de wereld. Dl. 2*, (1990 Den Haag), 120.

³⁹ E.W. Heidt; Hans K. Ulrich, *Kijk op de tijd: geschiedensmethode voor mavo, havo en vwo. 2*, (1984 Den Bosch: Malmberg), 57. bijvoorbeeld hoe rond 1250 v.C afstammelingen van Abram en Jakob slaven in Egypte waren geworden, hoe ze vervolgens door de Rode Zee naar Palestina vluchtten onder leiding van Moses en hoe ze daar de Kanaanieten van het beste land verdreven

De definitie van deze geschiedenisstroming is het plaatsvinden van een gebeurtenis of handeling met associatie tot een bovennatuur, of het nu gaat om regels van een grote wereldreligie of de omgang van een Dakota-Indiaan met een gedode Bizon.

Mensen in cijfers: Demografische geschiedenis

Dit geschiedenisthema is in wezen een methodische hulpwetenschap bij sociaal-economische geschiedenis die vaak statistisch van aard is. Het kan hierbij gaan om pasgeboren mensen, dode mensen, gedode mensen, gemigreerde mensen of andere sociale gegevens, zolang deze maar nauwkeurig zijn geanalyseerd en vastgelegd. Deze categorie is aangemaakt om het oog voor detail van de auteurs te vatten.

Het Milieu: Groene Geschiedenis

Deze categorie is overgenomen van het Engelse “Environmental History”. Het gaat dan ook om zaken die doorgaans niet met traditioneel historisch onderzoek te maken hebben, maar biologische of aardrijkskundige gegevens bevatten. Als het gaat om klimaatverandering, verzilting, epidemische ziektes of hersenpaninhoud krijgt een vondst dit label. In de tekst is gebleken dat deze natuurlijke omstandigheden vaak gekoppeld zijn aan een menselijke handeling of gebeurtenis. Op kaarten echter staat aardrijkskundige informatie vaak simpelweg genoemd of is er geografische informatie over plantengroei of reliëf bijvoorbeeld verwerkt in de kaart. Ook dan is er sprake van groene geschiedenis.

Algemene Geschiedenis

Een vondst kan het label “algemeen” volgens de volgende criteria krijgen:

1. De gebeurtenis wordt dermate vaag beschreven in een boek, dat er geen verklarend historische motief of proces aan te verbinden valt. Een voorbeeld is de vondst waarin melding wordt gemaakt van een Afrikaan die in 1868 de gebieden ten oosten van Liberia in kaart begon te brengen. De tekst geeft geen verdere informatie, waardoor niet duidelijk wordt waarom dit gebeurde, of in welk licht het bezien moet worden.⁴⁰
2. De gebeurtenis maakt onderdeel uit van een persoonlijke geschiedenis van een persoon. Deze vondst krijgt dan het “Algemeen”- label mee én een specifiekere label, zodat er onderscheid kan worden gemaakt tussen de “harde” politieke, sociale of demografische gegevens, en het algemenere achtergrondverhaal. Een verdrietig verhaal van een

---

⁴⁰ K. Warne; L. Hildingson; A. van den Eerenbeemt, *Levende Geschiedenis: leergang geschiedenis voor de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs. 2lv*, (1986 Amsterdam: Meulenhoff educatief), 199.

Amerikaanse soldaat in Vietnam (1970) is wel degelijk een stuk militaire geschiedenis, maar is ook erg algemeen.⁴¹

Op deze wijze kan het label “algemeen” - waar de overige labels een duidelijke thematische inslag hebben - op zichzelf fungeren als een indicator van “randgeschiedenis” en, wanneer vergeleken met andere labels die toegekend zijn aan een vondst, gebruikt worden als onderscheid tussen de specifieke en algemene inhoud binnen het respectievelijk verder aanwezige thema.

5. Gegevens-Analyse

*The first possibility (...) is rational and conceptual, involving the formulation of a set of topics prior to textbook analysis. The second possibility is empirical and practical, involving the provisional analysis of a sample of textbooks upon which to formulate a set of topics.*⁴²

In dit onderzoek is het de eerste van de hierbovengenoemde mogelijkheid voor analyse die gevolgd is. Vóór het bekijken van de boeken was al vastgesteld welke delen in de meting zouden belanden en welke niet. Vervolgens is in de geschiedenisthema's wel de tweede, meer praktische methode gevolgd, door telkens opnieuw aan te geven met welke onderwerpen men te maken had. Een beetje van beide dus. Tot slot was het mogelijk de hermeuntiek van de gekwalificeerde en gekwantificeerde data te onderzoeken.

Een zo breed mogelijke inventarisatie van de gegeven geschiedenis van het niet-westen, op voorwaarde dat een niet-westerse entiteit expliciet genoemd is, maakt het mogelijk om op basis van de verzamelde data te generaliseren.

5.1 Kwantitatieve Paginameting, Meten is Weten?

Om aan vondsten op een pagina een bepaald meetgewicht te kunnen geven, is een eenvoudige formule toegepast die in de praktijk zeer nuttig is gebleken. In het geval van een of twee geïsoleerde vondsten krijgt elke vondst een gewicht van 0,1, wanneer er drie of meer vondsten op de pagina zijn, krijgen deze het gewicht van één gedeeld door de hoeveelheid vondsten. Verder kan een vondst uiteraard ook een totale pagina beslaan, wanneer deze - onverdeeld - het gewicht van 1 toegewezen krijgt.

---

⁴¹ C. van Boxtel; W. Schrover; H. Bulthuis, *MeMo Geschiedenis voor de basisvorming. 3 vwo*, (1999 Den Bosch: Malmberg), 146.

⁴² Mikk, J., *Textbook: Research and Writing*, (Frankfurt 2000), 103.

Er zijn een aantal risico's verbonden aan een dergelijke werkwijze. Allereerst is het mogelijk dat de gewichten niet kloppen vanwege verschillende opmaken in verschillende boeken of methodes. Er is echter nauwlettend gekeken naar de verschillen in teksthoeveelheid per pagina, waaruit is gebleken dat alleen de methode Sprekend Verleden een abnormale tekstdichtheid kent. Er treedt echter een automatische correctie op bij de metingen in deze methode door de grote hoeveelheid onverplichte stof per pagina. Het is vanzelfsprekend dat de meetmethodes van dit onderzoek in dit stadium enigszins primitief zijn en dat preciezere metingen met bijvoorbeeld lettergroottes en woordentellingen mogelijk zijn. Deze liggen helaas buiten het bereik van dit onderzoek door hun tijdconsumerende karakter.

De paginametingen zoals deze nu verricht zijn, geven naar mijn mening een gedegen overzicht, juist door de consistente toepassing over alle verschillende methodes. Omdat de bronnen op systematische wijze onderzocht zijn op een geografische vertegenwoordiging, is er weinig sprake van een impliciete ideologie achter het onderzoek.⁴³

De paginametingen vormen de ruggengraat van de kwantitatieve analyse. Uit deze gegevens kunnen vragen aan de data gesteld worden over de ruimte van een bepaald onderwerp of tijd in de boeken en de frequentie kan gemeten worden.

5.2 Labels als Ingangen

In de opbouw van de dataset zijn “wereldregio’s” en “geschiedenisthema’s” gevormd als “harde” ingangen tot de data, omdat ze kwantitatieve data opleveren door selectie. “Zachte” categorieën als “locatie volgens auteur” en “samenvattende beschrijvingen” kunnen gebruikt worden om frequentie ten opzichte van elkaar te bepalen. Tussen deze twee soorten ingangen zit de tijdsaanduiding. Daar kan zowel hard als zacht op geselecteerd worden. Zo is het mogelijk een ruim overzicht te geven van de Turkse geschiedenis tussen 1200-1900, terwijl het ook mogelijk is alle gegeven geschiedenis in 1945 weer te geven. Deze ingangen vormen het basisgereedschap voor het onderzoek.

5.3 Kwalitatieve vraagstukken

Er zijn meerdere manieren om kwalitatieve informatie uit de dataset te halen. Ik licht deze even kort toe, gebaseerd op het overzicht dat Jason Nichols opgesteld heeft.⁴⁴

Longitudinal Analysis: Hoe is de verandering over een lange periode van geschiedenisboeken? In elke dieptestudie is gebruikt gemaakt van de mogelijkheid veranderingsprocessen over de

---

⁴³ Nichols, J., ‘Methods in School Textbook Research’ in: *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, Volume 3 Number 2 (Oxford 2003), 9. Verwijzend naar R. Stradling, *How to Evaluate Books*.

⁴⁴ Ibidem, 45-46. Deze lijst is opgesteld door de methodiek van meerdere heldere tekstboek-analyses samen te vatten. Hij refereert aan publicaties van F. Pingel (1991)

onderzochte periode van geschiedenisboeken waar te nemen. De waargenomen trends zijn uitgewerkt waarbij vooral op de inhoudelijke boodschap van de vondsten gelet is. Een goed voorbeeld van deze methode is de analyse naar de economische geschiedenis van Japan (p. 44).

Discourse and Structural Analysis: Hoe is de (causale) samenhang gestructureerd tussen historische processen in het niet-westen? Een goed voorbeeld van deze methode is de dieptestudie naar de oorsprong van landbouw (p. 78). Hierbij zijn de vondsten nauwkeurig bekeken op de logica die ze weergeven. Parallel hieraan is gekeken naar de lange-termijngevolgen van de overstap naar landbouw in de context van de onderontwikkeling van Amerika en Afrika.

Linguistic Analysis: Uit welke taal blijkt wat de geschiedtheoretische / filosofische bedoelingen zijn van de auteur? In alle dieptestudies is gelet op ontwikkelingen in het taalgebruik van de schoolboeken, zoals deze getranscribeerd zijn in de dataset. Deze analysevorm was echter van minder belang dan de structurele, waarbij het gaat om de historische logica en hoe die beredeneerd wordt.

Visual Analysis: Wat is de kwaliteit van de gebruikte beelden, kaarten, prenten? Wat is het gebruikte perspectief? Deze analysemethode is buiten beschouwing gelaten, al is de vergaarde dataset wel bruikbaar voor een eventuele vervolgstudie.

DEEL III: GESCHIEDENISONDERWIJS IN NEDERLAND

Het verplichte – niet facultatieve – geschiedenisonderwijs in Nederland bestaat al sinds 1857, maar staat sinds 1968 op de tocht.⁴⁵ Sinds deze tijd is het schoolvak geschiedenis in Nederland minstens vier keer ingrijpend geherinterpreteerd. Telkens door een commissie werkend in opdracht van een minister. Na debatten over de rol en betekenis van geschiedenisonderwijs voor de publieke cultuur over het nut van geschiedenisonderwijs kwamen steeds politieke gevolgen. De schepping van een “Canon van Nederland”, waarin de zogenaamde vijftig vensters als toegangen fungeren voor de kernpunten van de geschiedenis van Nederland, is hier het meest recente voorbeeld van. Deze beginnen bij de Hunebedden en eindigen bij de Euro.⁴⁶ Hoe deze geschiedenis gelopen is wordt in het proefschrift van J.G. Toebes uit 1981 zeer nauwlettend gevolgd. Hij was zelf ook zeer betrokken bij de opbouw van een geschiedenisdidactiek in de jaren tachtig.⁴⁷ In dit deel volgt een kort overzicht met speciale aandacht voor de ruimte die ontstaat voor niet-westerse geschiedenis.

6. 1863-1960: Verzuiling

Over het geschiedenisonderwijs vanaf de invoering van Middelbaar Onderwijs door Thorbecke in 1863, geeft J.G. Toebes samenvattend aan dat de scholen voornamelijk naar levensbeschouwing ingedeeld waren. Het enige algemene doel was algemene kennis en beschavingsoverdracht. Men werd voorbereid op de maatschappij door veel militaire en politieke geschiedenis van de 19^e eeuw te moeten kennen op de examens.⁴⁸ Het onderwijs dat in de periode 1863-1955 gegeven werd was vervolgens (achtereenvolgend) ideologisch verzuild; thematisch politiek-militair in plaats van sociaal-cultureel; pedagogisch dicterend; chronologisch geordend met de 19^e eeuw als dominant ijkpunt; cultuuroverdrachtverheerlijkend met betrekking tot het voorgenomen nut en gedomineerd door pasklare en eenzijdige opvattingen. In 1954 verscheen de methode *Wereld in Wording*, als eerste geschreven door een groep van 9 multidenominatistische auteurs.⁴⁹ Dit was naar aanleiding van een rapport waarin was opgeroepen tot aandikking van de stof in de onderbouw, en verdieping in de bovenbouw. Dit rapport, *Fundamenten en Mijlpalen*, wees expliciet op de noodzaak om de leerlingen te steunen in hun zoektocht naar hun plaats in de huidige maatschappij. De wereldsituatie werd dan

---

⁴⁵ M. van Rossem, *Heeft geschiedenis nut?* (Utrecht 2003), 11.

⁴⁶ Canon van Nederland, www.entoen.nu

⁴⁷ L. Dalhuisen, P.A.M. Geurts en J.G. Toebes, *Geschiedenis op school in theorie en praktijk* (Groningen 1976). Ook was hij nauw betrokken bij de ontwikkeling van de methode *Vragen aan de Geschiedenis*.

⁴⁸ J.G. Toebes, *Geschiedenis een vak Apart*, 242-244.

⁴⁹ Dorsman, *Zoet en Zuur*, 115.

getypeerd als een van spanning en eenwording.⁵⁰ Dit was niet de eerste beweging tot hervorming, maar deze kreeg wel, in tegenstelling tot pogingen in de jaren dertig om een pedagogisch-didactisch onderwijsdoel te implementeren, meer kans tot slagen.

7. 1960-1993: Sociale wetenschap

Deze periode begint met een beweging die de onderwijscultuur compleet wil hervormen. Er moet afgezien worden van de “kenniscanons” en er moet gestreefd worden naar “wereldoriëntatie”. In aanloop naar de onderwijshervormingen van de Mammoetwet in 1968 bevinden Nederlandse geschiedenisleraren zich in een moeilijke positie. Vanwege de in opkomst zijnde sociale wetenschappen gaat er steeds vaker een stem op voor vakkenverbinding, tussen geschiedenis, maatschappijleer en aardrijkskunde.

In 1958 wordt bekend dat de overheid van plan is een urenvermindering door te voeren voor geschiedenis. In een memorandum van didactiekdocenten en hoogleraren geschiedenis, opgesteld om het vak te verdedigen tegen deze ingreep en tegen het nieuwe vak maatschappijleer in aanloop naar de mammoetwet, ageren deze tegen de idee dat “Geschiedenisonderwijs ballast is van onnutte feitenkennis.”⁵¹ De Mammoetwet op onderwijshervorming werd in 1962 ingestemd en de invoering werd in 1968 afgerond. Voor het geschiedenisonderwijs heeft dit betekend dat de inhoud aangepast moest worden door bijvoorbeeld de komst van ontzuilde scholengemeenschappen. Daarbij was het vak nu niet meer verplicht in de bovenbouw. In deze hervormingsstorm werd de Vereniging Nederlandse Geschiedenisleraren opgericht (VGN). Deze liet vlak na de oprichting het “Doelstellingenrapport” (1967) opmaken. Na veel overleg, conferenties en meer overleg kwam het tot het “Onderbouwrapport” in 1976. Men streefde hiermee tegengas te geven aan de vele revolutionaire, grootschalige - en naar de mening van de VGN onpraktische - hervormingen. Geschiedenis moest een vak blijven en zou zeker in staat zijn zich aan te passen aan nieuwe didactische ontwikkelingen.

De sociale druk op de geschiedenisdocenten om veel aandacht op de contemporaine geschiedenis te vestigen, zorgde ervoor dat de wereld van vóór de 19^e eeuw nauwelijks meer gestructureerde aandacht kreeg.⁵² Ook werd in deze periode geageerd tegen het gebrek aan perspectief met betrekking tot meerdere invalshoeken, de overheersing van een politiek-militaire inslag, het gevaar voor propaganda en indoctrinatie en de methodologische isolatie van het vak ten opzichte

---

⁵⁰ Ibidem, 249.

⁵¹ Ibidem, 250.

⁵² Ibidem, 254. *Thema's moesten communisme, tweede wereldoorlog, Vietnam, Midden-Oosten, Cuba, Zuid-Afrika en China worden in plaats van de Oktoberrevolutie, de Krimoorlog etc.*

van maatschappijleer en aardrijkskunde.⁵³ Deze op gang gebrachte veranderingen hadden meer met didactiek dan met thematiek te maken. Naast cultuuroverdracht kwamen vaardigheden als het analyseren van bronnen, kritisch nadenken en waarnemend vermogen op. Men wilde graag richting een “Historische Geesteshouding”, gebaseerd op inzicht in historische processen en structuren in plaats van personen en gebeurtenissen.⁵⁴ De invloed van de sociale wetenschappen is hier duidelijk zichtbaar.

De ontwikkelingen van de jaren zestig kunnen samengevat worden als een actualisering van de inhoud, verwetenschappelijking van de methode en psychologisering en pedagogisering van het vermeende nut.

In de jaren zeventig gaven deze hervormingen ruimte aan meer experimentele projecten die streefden naar vakkenverbindingen. Deze projecten stuitten, gelijk aan hun voorgangers, allen op fors kritiek van de VGN en van de vereniging van docenten maatschappijleer (CMLGS). Er kwam erkenning dat geschiedenis als schoolvak, zelfs na de erosie die had ondergaan in de jaren zestig, nog steeds een eigen vakgebied moest zijn.⁵⁵ Dit betekende in feite dat de cultuuroverdrachtfunctie min of meer intact kon blijven. Zo bleef het traditionele curriculum gehandhaafd met onderwerpen als: de Egyptische cultuur, de Grieken en Romeinen, de Volksverhuizingen, Karel de Grote, de Vikingen, de Islam, de Kruistochten, de Middeleeuwen, de Renaissance en de Reformatie. Men kon slechts op toevallige of geforceerde wijze kan verband leggen met het heden.

In de jaren tachtig, na de winst in de slag om vakkenverbinding, vonden meer thema's hun weg naar de onderbouw van het voortgezet onderwijs, dankzij verbreding van de geschiedwetenschap zelf.⁵⁶ Nieuw was dan ook de overheidsbemoeyenis in de vorm van het “inhoudelijk constructief” opstellen van examen-kerndoelen na de invoering van het Centrale Examen in 1982.⁵⁷ Deze kerndoelen werden weliswaar opgesteld door de overheid, maar waren behoorlijk vaag. De leerlingen moesten door geschiedenis voorbereid worden op deelname in “leefverbanden” als: “consument-producent” of “wereldburger”. Een relevante uitwerking hiervan was de opkomst van Ontwikkelingssamenwerking Educatie (EPOS). Op projectbasis heeft deze werkgroep met overheidssteun geïnvesteerd in de komst van onderwijs over ontwikkelingssamenwerking door het opbouwen van een netwerk, het organiseren van

---

⁵³ Ibidem, 255.

⁵⁴ Ibidem, 257.

⁵⁵ Ibidem, 263-266.

⁵⁶ Dorsman, *Zoet en Zuur*, 117.

⁵⁷ Ibidem, 119.

bijeenkomsten, het ontwikkelen van leermiddelen en het evalueren van bestaande middelen.⁵⁸ Dit project heeft in redelijke mate invloed kunnen uitoefenen op de schoolboekmethodes.

8. 1993-2006: Canonisering

Met het oog op grootschalige onderwijshervorming, begon in 1993 een groep historici een andersoortige hervorming. Ditmaal lag de nadruk weer op sociale geschiedenis; over de emancipatie van vrouwen, arbeiders en jongeren enerzijds en meer Nederlandse maatschappijgeschiedenis anderzijds. Dit resulteerde uiteindelijk in een aantal opgestelde einddoelen met het in 1996 geformuleerde “Studiehuis”.⁵⁹ Commissie De Wit adviseerde de regering in 1998 onder andere een overwegend thematische aanpak met systematische verwerking van het multiculturele aspect en de vorming van een gedegen historisch overzicht, en stelde een intensievere communicatie tussen het onderwijs en de wetenschap voor.⁶⁰

Commissie De Wit presenteerde echter geen totaal pakket. Er was veel ruimte opengelaten voor invulling, toen in 1999 Commissie De Rooy, bestaande uit maar liefst 23 man, zich moest buigen over de op te stellen kerndoelen van het middelbare geschiedenisonderwijs. De thematische aanpak zorgde voor een tekort aan parate kennis. Meer feiten en een duidelijker beeld van het geheel werden bepleit. Een algemene kennis was het advies, en wel binnen het raamwerk van een solide hoeveelheid informatie binnen de ordening van tien tijdvakken. De lijn die door deze tijdvakken loopt ligt ten grondslag aan het vak geschiedenis. Opgestelde tijdvakken liepen van “Jagers en Boeren”, “Monniken en Ridders” tot “Ontdekkers en Hervormers”, “Wereldoorlogen” en de “Televisie en Computer” en vormden nu een fundament voor de nieuwste generatie lesmethodes en kerndoelen.⁶¹ Hiermee werden eigenlijk de thema’s die al een eeuw centraal hadden gestaan in de cultuuroverdrachtelijke functie op permanentere wijze ingevoerd.

In 2004 trok CDA-minister van onderwijs Van der Hoeven weer aan de bel. Een van de adviezen van Commissie De Rooy, de vorming van een *canon*, zou tot uitvoering moeten komen om de Nederlandse identiteit via het Geschiedenisonderwijs beter tot de kinderen te communiceren. Commissie Van Oostrom presenteerde in oktober 2006 de afgewerkte *canon* met een rapport en een publieke website (www.entoen.nu). In feite had de commissie naast de bestaande tien tijdvakken een nieuw totaaloverzicht vormgegeven.

---

⁵⁸ R. Wolfs en H. Donkers, *Droge Kost. De Derde Wereld in hedendaagse geschiedenisboeken*, in: Kleio 10 (Den Bosch 1992), 16

⁵⁹ P. den Boer, *Geschiedenis op school en aan de universiteit*. (Amsterdam 1998), 41.

⁶⁰ R.J. de Wit eds., *Het verleden in de toekomst. Advies Commissie Geschiedenisonderwijs*, (Den Haag 1998), 30. Een integrale versie van het advies is te vinden op: <http://home.casema.nl/wilschut/dewit.htm>

⁶¹ P. de Rooy eds., *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming* (Enschede 2001), 3. Voor een overzicht van de tien tijdvakken: <http://www.digischool.nl/gs/community/histoforum/tijdvakken/tientijdvakken.htm>

De commissie heeft echter zelf de status van de canon omlaag gehaald, door te wijzen op het tijdelijke en arbitraire karakter ervan. Het hoofdstuk "Canon in Revisie" vraagt de mensen in het land op zoek te gaan naar hun eigen lokale canon, waar gemeenteminnend Nederland dan ook op in is gegaan.⁶² Met betrekking tot een internationale canon formuleerde de commissie in het eindrapport de volgende aanbeveling: "Overweeg een proces in gang te zetten om te komen tot een internationale canon voor het Nederlandse onderwijs". Het rapport waarschuwt tegelijkertijd voor een overvloed aan informatie waar men waarschijnlijk niet uit zou komen.⁶³

De ontwikkelingen vanaf 1993 hebben het schoolvak geschiedenis voor het Voortgezet Onderwijs in een splagaat gebracht. Aan de ene kant is er een behoorlijke investering van de kant van de overheid gekomen om de Nederlandse geschiedenis hanteerbaarder te maken voor de basisvorming en het voortgezet onderwijs. Aan de andere kant zijn de verplichte kerndoelen in augustus 2006 nog herzien tot – nog meer dan voorheen – zeer globale leerprocessen als voorbereiding op het eindexamen. De scholen mogen zelf bepalen hoe ze geschiedenisonderwijs inpassen, en mogen besluiten het vak op te laten gaan een hybride van maatschappijleer, vredesonderwijs, aardrijkskunde, ontwikkelingsleer, burgerschapskunde of andere eigen gevonden oplossingen, omdat de kerndoelen er geen expliciete scheiding tussen maken.⁶⁴

De auteurs van *Zoet en Zuur*, een recent overzicht van historisch cultuur in Nederland menen dat de overwinning van de jaren zeventig averechts heeft gewerkt. Alles werd in de functie gesteld van het heden, waardoor geschiedenis haar eigen waarde als studie van historisch overzicht verloren was. Thema's als: "immigratie", "tolerantie" en "de multiculturele samenleving" werden op teleologische wijze het verleden in geworpen.⁶⁵ Deze verwatering van een algemeen overzicht lijkt deels hersteld door de tien tijdvakken van De Rooy en de vijftig vensters van Van Oostrom.

Het is duidelijk geworden dat de neiging naar een internationalere geschiedenis niet boven het debat over vaardigheden en kennis uit is gekomen. Na een hoogtepunt van internationaal besef

---

⁶² Van Oostrom eds., *entoen.nu, de canon van nederland, rapport van de commissie ontwikkeling nederlandse canon Deel A, Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap* (Den Haag, 2006), 77-79.

http://entoen.nu/doc/Canonrapport_A.pdf. Er is zelfs een canon van "het Groene Hart" in de maak!

⁶³ Maar de immense waarde van die internationale canon vraagt erom dat zij, als men in dit conceptvertrouwen stelt, de Nederlandse zou flankeren en – eerlijk is eerlijk – overwelden: met Goethe zelf bijvoorbeeld, en Shakespeare uiteraard, maar ook de piramides, Dante, Stradivarius, de atoombom, het Alhambra, de val van de muur, Fellini, madame Curie, impressionisme, democratie, de Sixtijnse kapel, Martin Luther King en Dostojewski, de oorlog in Vietnam, Voltaire, Keynes, Columbus, Churchill, Jugendstil, Einstein, Gandhi, de Tempelberg, Bach, Hitler, Darwin, de Inca's en de Aya Sofia en wie weet het tapijt van Bayeux, de val van Constantinopel en de fonteinen van Bernini. De opsomming illustreert wat een krankzinnige onderneming het zou zijn iets dergelijks te ontwerpen – en misschien zou een commissie erin vastlopen.in: Ibidem, 77.

⁶⁴ Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs, 4-6 op:

http://www.minocw.nl/documenten/kerndoelen_ouderbouwvo.pdf

⁶⁵ Dorsman, *Zoet en Zuur*, 119.

rond 1990, lijkt het geschiedenisonderwijs beleidsmatig gezien af te zijn gezakt naar een nauwer perspectief gestaafd op de vaderlandse geschiedenis, mede ontstaan en gedreven door een angst voor het verlies van een historisch overzicht. De veelal vage formuleringen voor een noodzaak voor een internationale historische context, of een mondiale burgerschapsvorming zijn nergens beleidsmatig uitgewerkt. Wel hebben de adviezen van bijvoorbeeld de werkgroep Ontwikkelingssamenwerking sommige auteurs van schoolboeken aan het denken gezet.⁶⁶

Het is hier de moeite J. Toebes te citeren. Het gaat om:

De vraag in hoeverre leerlingen nog in de Joods-Hellenistisch-Chirstelijke cultuur op moeten groeien, terwijl het waarneembare zo verandert. Lawton definieert cultuur als "Everything Man-Made: technology, skills, attitudes, values." Via maatschappelijk geschiedenis kan het nodige gedoceerd worden over het leven op één wereld. Deze relativering van de ervaring van de eigen cultuur door inzicht in ontwikkelingen op wereldniveau en verantwoordelijkheidsgevoel zou een taak van het vak Geschiedenis moeten zijn.⁶⁷

Na alle kritiek van de jaren zeventig op de noodzaak van cultuuroverdracht als primair doel van geschiedenisonderwijs - waar Toebes zelf zich mee had bezig gehouden - zocht men in de jaren negentig snel weer de weg terug naar ordelijke geschiedenis.

---

⁶⁶ Wolfs, *Droge Kost*, 23.

⁶⁷ Toebes, *Geschiedenis Vak Apart*, 402.

DEEL IV: WAT IS WERELDGESCHIEDENIS?

In dit deel wil ik een kort overzicht geven van het opkomende onderzoeksveld “Wereldgeschiedenis”. Omdat het karakter van dit veld internationaal is, spreek ik vaak van “Global History”. Allereerst wordt de herkomst van de discipline besproken. Vervolgens komen de toonaangevende studies ter sprake – onderverdeeld in de hoofdmethodes “vergelijken” en “verbinden”. Tot slot wordt gekeken naar de maatschappelijke relevantie van “Global History” als interdisciplinaire studie.

9. Inleiding

Patrick O’Brien betoogt dat de recente opkomst van deze stroming niet uit het niets komt en eerder gezien moet worden als een restauratie van een universalistisch-historische denkpatroon van voor de 19^e eeuw.⁶⁸ Hij laat deze traditie beginnen bij Herodotos die de geschiedenis van alle voor hem bekende volkeren bij elkaar wilde voegen. Ook in de niet-westerse historiografieën is het mogelijk om dergelijke historici te vinden. Zo is Ibn Khaldoun – een 14^e eeuwse geleerde – te zien als een wereldhistoricus, op zoek naar structuur in de opkomst en val van verschillende beschavingen.

Vanuit de West-Europese historiografie bekeken, ontstaan de eerste wereldomvattende verhalen van het verleden in de 17^e eeuw, wanneer een groot deel van de wereld ontdekt wordt. O’Brien plaatst Voltaire aan het hoofd van de beweging die liever de geschiedenis van een uitgestrekte wereld, waarin diverse culturen bestonden, wilde analyseren.⁶⁹ Dit seculiere verlichtingsdenken wordt dan vanaf het einde van de 18^e eeuw ingehaald door een nieuwe realiteit, waarin Europeanen vrijer, rijker en sterker zijn dan de Aziaten (voor wie de Verdichtingdenkers veel respect hadden). Het wereldbeeld van Hegel waarbij Europa het eindpunt is van de geschiedenis, is vervolgens in vele verschillende richtingen bestudeerd door mensen als Marx en Weber.⁷⁰ In hun zoektochten naar systematiek in de geschiedenis kwam de Europese geschiedenis telkens als beste uit de test: Azië kende immers een achterhaalde productiemodus en was niet rationeel. Deze analyses worden door O’Brien getypeerd als stugge overlevers van de Verlichting, omdat nationale geschiedenis het historisch onderzoek – dat vanaf het einde van de 19^e eeuw voor het eerst professioneel wordt aangepakt – domineren. Na de Eerste Wereldoorlog werd even weer gekeken naar de stand van zaken op wereldniveau, maar de vergelijkingen die Spengler en

---

⁶⁸ P. O’Brien, ‘Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of Global History’, in: *Journal of Global History* 1.1 (London 2006), 4.

⁶⁹ Ibidem, 10.

⁷⁰ Ibidem, 12.

Toynbee maakten naar de staat van de verschillende beschavingen worden door O'Brien gezien als onvoldoende wetenschappelijk.⁷¹ Na 1945, en sterker na 1960, week men in Westerse landen steeds meer af van het nationale verhaal en ontstond er ruimte voor geschiedenis op andere niveaus. Ondanks deze inhoudelijke expansie, mede mogelijk gemaakt door de opkomst van de sociale wetenschappen, meent O'Brien dat tot de val van de muur de meeste historici (en het geschiedenisonderwijs) een gefaseerde overwinning van het Westen als denkkader hebben aangehouden en eurocentristisch te werk zijn gegaan.⁷² Toch ontstond er een verschuiving. De historische vraag hoe het Westen zo machtig was geworden, kon na de dekolonisatie met meer distantie bekeken worden, onder andere door historici in de Islamitische en Aziatische wereld.⁷³ Naast de dekolonisatie was het vooral de explosieve groei van een globale economie – globalisering – die vanaf 1970 meer en meer historici aanzette tot het ondernemen van studies naar *macro- en meta-geschiedenis*.⁷⁴ Populaire werken als *Clash of Civilisations* van Samuel Huntington en *The End of History* van Francis Fukuyama hebben historici uitgedaagd tot verdieping en invulling van deze anders lege sociaal-wetenschappelijke theorieën – die maar al te graag door politici gebruikt worden.⁷⁵

De huidige studie naar de wereldgeschiedenis kan verdeeld worden in twee groepen: het doen van vergelijkingen tussen verschillende samenlevingen enerzijds, en het vertonen van de verbondenheid op verschillende niveaus anderzijds.

10. Vergelijkende methode

Vergelijkingen kunnen op veel gebieden gedaan worden. Zo vergelijkt Kenneth Pomeranz in zijn boek "The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy" China en Europa met elkaar op tal van onderwerpen in zijn zoektocht naar het begin van de opkomst van het Westen.⁷⁶ Aan bod komen de demografische, sociale, economische en sociale gegevens. De keuze van onderwerpen is enorm. Het is gebleken dat de geschiedenis zich goed leent voor tal van *transnationale* of *interculturele* vergelijkingen.⁷⁷ Het bekendste voorbeeld is

---

⁷¹ Ibidem, 33. Ook Gilbert Allardyce, *Toward World History: American Historians and the Coming of the World History Course*, in: *Journal of World History*, 25. "Their works were dismissed as imaginative (...) rather than inspiring historians, it caused them to harden against world history"

⁷² Ibidem, 15.

⁷³ Ibidem, 28-30.

⁷⁴ Ibidem, 35.

⁷⁵ A.G. Frank, 'On the New World History', in: R. Dunn, *The New World History* (2000)

http://www.rrojasdatabank.org/agfrank/on_world_history.html

⁷⁶ K. Pomeranz, *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, (Princeton, 2000), 3.

⁷⁷ Lieberman, *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context c. 800-1830*, (Cambridge 2003). Deze auteur neemt zich voor de politieke geschiedenis van Indochina te vergelijken met die van Rusland en Frankrijk, om vervolgens zekere cyclische patronen te kunnen destilleren uit deze vergelijking. Met name de rol van

wellicht de aanname dat Japan in de vroegmoderne tijd een sociaal-politieke ontwikkeling vertoonde die erg lijkt op het Europese feodalisme.⁷⁸ Dergelijke vergelijkingen helpen culturen, naties en beschavingen zich aan andere te weerspiegelen en kunnen een zekere historische logica helpen waar te nemen. Bovendien kan men door middel van de vergelijkende methode de verschillen beter vaststellen en op waarde schatten. Tot slot faciliteert de vergelijkende methode een systematische zoektocht naar essentiële factoren in bepaalde processen zoals staatsvorming of economische groei. Het betreft hier natuurlijk geen natuurkundig experiment, maar het onderzoeken van gemene delers helpt het historisch onderzoek wel degelijk.

11. Verbindende methode

Bij het aantonen van verbindingen in de menselijke geschiedenis zijn er twee typen analyses te onderscheiden. Allereerst is er de studie om de verbindingen in kaart te brengen en deze een eigen geschiedenis te geven, zoals William McNeill in *The Human Web* heeft gedaan.⁷⁹ In dit boek wordt de menselijke geschiedenis verteld als een continue uitbreiding en verdieping van mensennetwerken. Over deze netwerken worden goederen verhandeld, wordt (technologische) kennis uitgewisseld, worden oorlogen gevoerd en religies uitgewisseld. Deze analysevorm is echter alleen in staat een breed overzicht van de menselijke carrière te genereren. Ondanks het feit dat het geen diepe verklaringen kan bieden voor bepaalde historische *casus*, veroorzaakt het een gedegen wereldhistorisch besef.

Het tweede type wereldhistorische analyse neemt ook verbindingen waar maar zoekt ook naar een historisch werkbaar verklaringskader in de verhoudingen binnen de verbindingen. Het boek "The Modern World-System" van Immanuel Wallerstein is hier een goed voorbeeld van. Kort gezegd toont Wallerstein het bestaan van een economische hiërarchie in Europa gebaseerd op de relatie tussen een centrum en een periferie. Het centrum kenmerkt zich door hoge lonen, gespecialiseerde hoogwaardige productie, een hoog investeringsniveau, veel kapitaal en een regime dat dit allemaal mogelijk maakt door het volk relatief gezien weinig te belasten. De periferie echter kenmerkt zich door zeer lage lonen, massale en laagwaardige productie, een laag investeringsniveau, een geringe hoeveelheid kapitaal in omloop en een zwaar belast volk. De dynamiek waarbij deze verhouding gestalte krijgt (wanneer bijvoorbeeld een Italiaanse stadstaat niet meer kern maar periferie is binnen de loop van een eeuw) vormt een heersend regime van

---

de geestelijkheid ten opzichte van de vorst in tijden van oorlog ten opzichte van tijden van vrede zouden een treffende overeenstemming tonen.

⁷⁸ Meerdere schoolboeken hebben voor-moderne Aziatische samenlevingen aangeduid als Feodaal, waarbij ze wezen op de aanwezigheid van een politieke organisatie van leenheren en leenmannen.

⁷⁹ McNeill, W.H., en J.R. McNeill, *The Human Web. A Birds-eye View of Human History*, (New York 2003)

arbeidsdeling binnen het zogenaamde “world-system”.⁸⁰ Dit heeft voor de analyse van de rest van de wereld een nieuwe these gecreëerd. Aan hand van een dergelijke systematiek zijn historici macro-economische data van buiten Europa gaan bekijken. Als gevolg hiervan is er veel debat ontstaan over het wel of niet bestaan van een “Global Economy” in de vroegmoderne tijd, en zelfs duizenden jaren daarvoor.⁸¹ Tevens hebben meerdere onderzoekers hun lokale of regionale onderzoeken in deze “world-system-theory” geprobeerd in te passen, wat bij heeft gedragen tot een verdieping, versterking en uitbreiding van deze theorie.⁸²

Wereldhistorisch onderzoek naar verbindingen is echter niet beperkt tot economie. Ook taal, cultuur en ideeën zijn onderzocht op hun rol als verbindingen en schakels in de wereldgeschiedenis. Er is veel debat over cruciale uitvindingen, zoals taal, landbouw en het gebruik van bepaalde energiesoorten en hun verspreiding over de wereld.⁸³ In deze studierichting gaat het om het aantonen van de onderlinge afhankelijkheid van menselijke samenlevingen om zo de wereld waarbinnen wereldhistorici vergelijkingen maken een ferme context te geven. De gevolgen en implicaties van dergelijke studies variëren dan ook tussen algemene inzichten in “de wereld van toen” en biologische en sociologische patronen die neigen naar wetmatigheden.

12. Interdisciplinaire onderzoeken

Naast vergelijkingen tussen bijvoorbeeld verschillende staten en onderzoeken naar de voortdurende en invloedrijke verbondenheid tussen mensen zijn er ook onderzoeken die op een hoger niveau dit alles willen verklaren.

“Global History” stelt historici voor de uitdaging om de hele wereld op een nog grotere schaal in ogenschouw te nemen. Jared Diamond stelt – als bioloog – in zijn *Guns, Germs and Steel. The Fates of Human Societies* de historische vraag waarom de Azteekse staat en cultuur juist door Europeanen te gronde is gericht en niet andersom. Gebaseerd op wereldhistorisch onderzoek met betrekking tot de capaciteit van de mensheid om te presteren in technologische ontwikkeling, en dus machtiger te worden, komt hij tot een geografische verklaring. De horizontale as waar de culturen van Eurazië op zijn ontstaan ten opzichte van de verticale as van de Amerikaanse culturen, heeft deze mensen beter in staat gesteld om meer kennis, cultuur en technologie uit te wisselen en te ontwikkelen. Vervolgens is binnen Eurazië in Europa een fragmentarischere en dus competitievere economie gegroeid door de vorm van de kustlijn en de vele rivieren.

---

⁸⁰ I. Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. (New York 1974), 302.

⁸¹ P. Manning, *Navigating World-History*, 196.

⁸² J. Abu-Lughod, *Before European Hegemony. The World-System A.D. 1250-1350*, (Oxford 1989)

⁸³ Manning P., *Navigating World-History. Historians create a Global Past*, (New York 2003), 259.

Een ander voorbeeld van de manier waarop “Global History” oproept tot interdisciplinaire oplossingen is voortgekomen uit de universalistische implicaties van diverse wereldhistorische theorieën. Wanneer men de geschiedenis als geheel bekijkt, komt het unieke van de mensheid ten opzichte van de natuur ter discussie te staan. In “Non-Zero. The Logic of Human Destiny” van Robert Wright wordt op basis van onderzoek naar de geschiedenis, biologie, aardrijkskunde en natuurkunde gezocht naar algemene – in alle disciplines geldende – patronen, wetten, systemen of spelregels.⁸⁴

Het debat over wat nu op de lange termijn precies motor van de geschiedenis is kan dan gevoerd worden. In het bijzonder de relatie tussen de mens en zijn omgeving met betrekking tot het eventuele overmatige gebruik van energie is een historisch thema dat zwaar leunt op allerhande interdisciplinaire studies, en – voor een historische studie bijzonder – maatschappelijk relevant is.

---

⁸⁴ R. Wright, *Non-Zero. The Logic of Human Destiny*. (New York 2000)

DEEL V: DIEPTESTUDIES

In dit deel van mijn onderzoek komen drie dieptestudies aan bod die ontwikkelingen in wereldhistorisch onderzoek spiegelen aan ontwikkelingen in de onderzochte geschiedenislesmethodes. Per dieptestudie zal ik vanuit de kwantitatieve resultaten van het schoolboekenonderzoek de hoofdlijnen van de onderzochte actor identificeren. Vervolgens zal in dit “hoogtepunten”-verhaal gezocht worden naar patronen (overeenkomsten en verschillen) over de dertig onderzochte jaren. Tot slot zullen de gevonden problemen, hiaten en onvolledigheden besproken worden aan de hand van recent “Global History”-onderzoek.

Om deze groeiende stroming in de geschiedschrijving recht aan te doen zullen de dieptestudies de aandacht verspreiden over enkele hoofdthema’s binnen geschiedenisonderzoek telkens gekoppeld aan een niet-westerse regio, te weten:

1. Azische Tijgers: Indonesië, Japan en China vergeleken.
2. Nomaden in de wereldgeschiedenis. Waar, Waarom en Hoe?
3. Mens en natuur in Afrika, Amerika en het Midden-Oosten. Een reden voor achterstand?

Omdat deze dieptestudies wel een goed beeld geven van de niet-westerse geschiedenis in de schoolboeken, maar niet een volledig overzicht van de metingen kunnen geven is een statistisch overzicht bijgevoegd die een overzicht geeft van de algemene resultaten. Deze is te vinden in bijlage 1.

13. Aziatische tijgers?

13.1 Inleiding en Probleemstelling

Een van de mogelijkheden van “Global History” is het vergelijken van verschillende samenlevingen uit verschillende culturele achtergronden. Antoon de Baets concludeert naar aanleiding van zijn bevindingen over de weergave van China en Japan in de Vlaamse schoolboeken dat het beeld dat in deze landen eeuwenlang niks van belang gebeurde was tot de komst van Westerse druk in de 19^e eeuw de vooruitgang er met geweld doorheen drukte.⁸⁵ Chinees verzet tegen Westerse invloed wordt dan gezien als een vorm van conservatisme en gesteld als oorzaak voor de mislukkende modernisering. Japan echter biedt geen verzet maar juist moedwillige aanpassing en succesvolle imitatie. In deze dieptestudie wordt bekeken in hoeverre de bestudeerde (Nederlandse) schoolboeken een soortgelijk beeld van de Aziatische Economische Geschiedenis genereren. Is de oppervlakkigheid gelijk aan de Vlaamse boeken of wordt er een complexer en gelaagd verhaal van de Aziatische economie weergegeven, zoals deze bijvoorbeeld in de vergelijkende wereldgeschiedenis naar voren komt.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden is eerst kwantitatief onderzoek gedaan naar de geografische en chronologische ruimte waarover deze geschiedenis in de methodes verspreid is. Aan de hand van deze gegevens zijn vervolgens een aantal historische verhalen uitgewerkt, te weten van China, Japan en Indonesië. Het uitwerken van deze verhalen is in drie fases gebeurd. Allereerst zijn de hoofdlijnen geschetst naar aanleiding van alle binnen dit thema vallende vondsten. De trends en constanten zijn dan gesignaleerd en gegroepeerd. Tot slot zijn deze trends weerspiegeld aan recente literatuur uit de vergelijkende wereldgeschiedenis. Het debat over de Azië als natuurlijke (economische) tegenhanger van het Westen is als interpretatiekader voor het schoolboekonderzoek genomen. In dit debat staan de volgende zaken centraal: *Was voor politieke economie bestond er in Azië? Hoe was deze ontstaan? Wat is de rol van Aziatische culturen in de economische geschiedenis? Hoe geïsoleerd was men in Azië tijdens de opkomst van het Westen en de kapitalistische wereldhandel? Deed men mee, of hield men zich afzijdig? Was dit achteraf bekeken verstandig of een teken van achterlijkheid?*

Aan de hand van de uit het onderzoek gekomen trends en bovenstaande onderzoeksvragen kan bekeken worden hoe geglobaliseerd de Economische Geschiedenis in de schoolboeken is ten aanzien van Azië.

---

⁸⁵ A. de Baets, *De Figuranten van de Geschiedenis*, 66.

13.2 Meting: Tijd en locatie, economische geschiedenis?

Procentueel gezien is gebleken dat het aandeel van Aziatische geschiedenis in de schoolboeken binnen de niet-westerse geschiedenis gemiddeld 25% bedraagt, met noemenswaardige uitzonderingen omhoog naar de 35% en omlaag naar de 7%. Economische Geschiedenis, gemeten op de totalen van de Aziatische geschiedenis, bedraagt vervolgens gemiddeld 12%-16% met uitschieters naar de 28%. Op absolute waarden bekeken, valt echter wel op te maken dat vooral de methodes "Geschiedenis in Onderwerpen" (1975-1979), "Sprekend Verleden" (1980-1994) en "Verleden Tijd?" (1985-1989) met nek en schouders boven de andere methodes uitsteken. Deze methodes geven de meeste ruimte aan de economische geschiedenis van Azië. Vervolgens is ook zichtbaar hoe de afgelopen 10 jaar de Aziatische geschiedenis in absolute cijfers minder aandacht heeft mogen ontvangen. Zelfs nog minder dan in de eerste jaren van niet-westerse geschiedenis (1975-1979). Wat het verschil in invulling van de gemeten pagina's is, zal blijken in het volgende hoofdstuk. De mate waarin de economische geschiedenis van Azië per methode behandeld is varieert enorm wanneer bekeken op absolute hoeveelheden. Van de 0,68 pagina van *Onvoltooid Verleden* tot de 16 pagina's van *Verleden Tijd?*

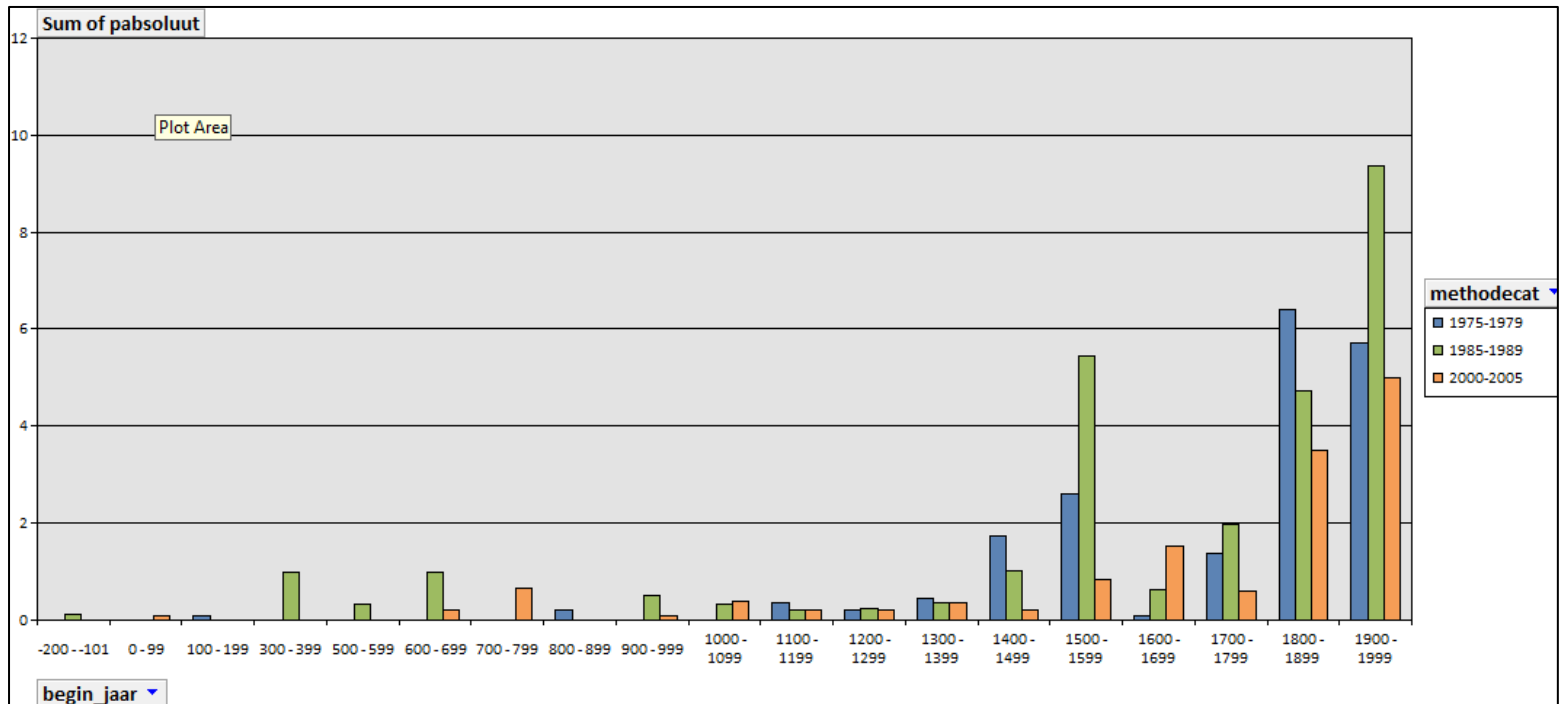
Om nu de hoofdlijnen van deze economische geschiedenis van Azië kwantitatief te benaderen is er per methodetijdvak een data-analyse gedaan naar de 10 meest genoemde jaartallen. Deze analyse geeft een goede indicatie van de hoofdlijnen van de economische geschiedenis van Azië, met betrekking tot de chronologie.

75-79	pp.	80-84	pp.	85-89	pp.	90-94	pp.	95-00	pp.	01-05	pp.
1900	2,6	1920	2,0	1500	3,2	1500	4,6	1600	1,7	1942	0,9
1500	2,6	1898	1,4	1527	2	1839	4	1873	1,2	1800	0,9
1945	2,0	1831	1,3	1957	1,5	1600	2,4	1945	1,2	1500	0,8
1800	2,0	1600	1,0	1870	1,5	600	1,8	1500	1,1	1958	0,7
1400	1,5	1860	0,9	1900	1,4	1976	1,2	1990	1	1600	0,7
1700	1,4	1500	0,9	-1200	1,2	1868	1,0	1609	1	750	0,7
-4000	1,0	1900	0,8	1830	1,1	1958	1	1995	1	1789	0,5
-3000	1,0	1890	0,7	1950	1	1100	1	1949	1	1830	0,5
1831	1,0	1854	0,6	1970	1	1639	1	1970	1	1945	0,4
1840	1,0	1868	0,5	300	1	1850	0,8	1985	0,9	1870	0,4

Figuur 4: Top 10 jaartallen economische geschiedenis Azië

Kijkend naar deze lijsten valt allereerst op dat de meeste jaartallen eerste jaren van een eeuw zijn. Dit komt omdat de vondsten gedaan zijn bij een ontwikkeling die zich afspeelde in - of gedurende - een eeuw. Zo heeft 1500 in alle boeken vrij hoge noteringen omdat er veelvuldig sprake was van geschiedenis van de 16^e eeuw. Opvallende specifieke jaartallen zijn bijvoorbeeld 1527, 1945, 1898 en 1942. Vervolgens valt op hoe geconcentreerd de geschiedenis is in de periode van na 1500. Noemenswaardig zijn de vermeldingen van Aziatische Economie in de Antieke tijd.

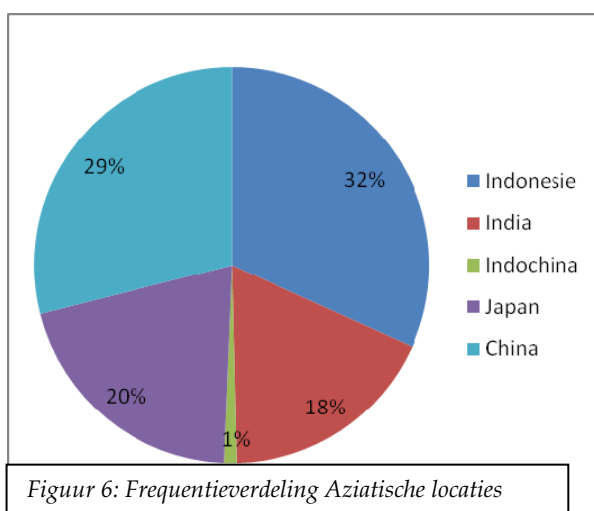
Wanneer de gemeten geschiedenis met ingebouwde intervals van 100 jaar getoond wordt, ontstaat een chronologische weergave van de economische geschiedenis van Azië. Voor de overzichtelijkheid worden hier slechts drie (en niet alle zes) methodecategorïeën vertoond, dit zijn: 1975-1979, 1985-1989 en 2000-2005.

Figuur 5: Economische geschiedenis van Azië, chronologisch, per methodetijdvak, intervals 100 jaar⁸⁶

De gegevens van de toplijsten worden in Figuur 5 bevestigd. Aziatische geschiedenis neemt pas na 1500 in volume toe, om nog meer toe te nemen na 1800. Daarbij blijkt dat de nieuwste lesmethodes hun aandacht voornamelijk op de 20^e eeuw leggen, terwijl de methodes van 1985-1989 (die qua volume in ieder geval het grootst zijn) meer oog hebben voor ontwikkelingen in eerdere periodes en zo de Aziatische economische geschiedenis meer diepte geven.

⁸⁶ Er zijn gaten te vinden op de x as, bijvoorbeeld tussen 199 en 300. Dit is omdat daar geen vondsten gedaan zijn en het omvormen van de dataset geen duidelijke meerwaarde zou hebben behalve een toegevoegde visuele ervaring.

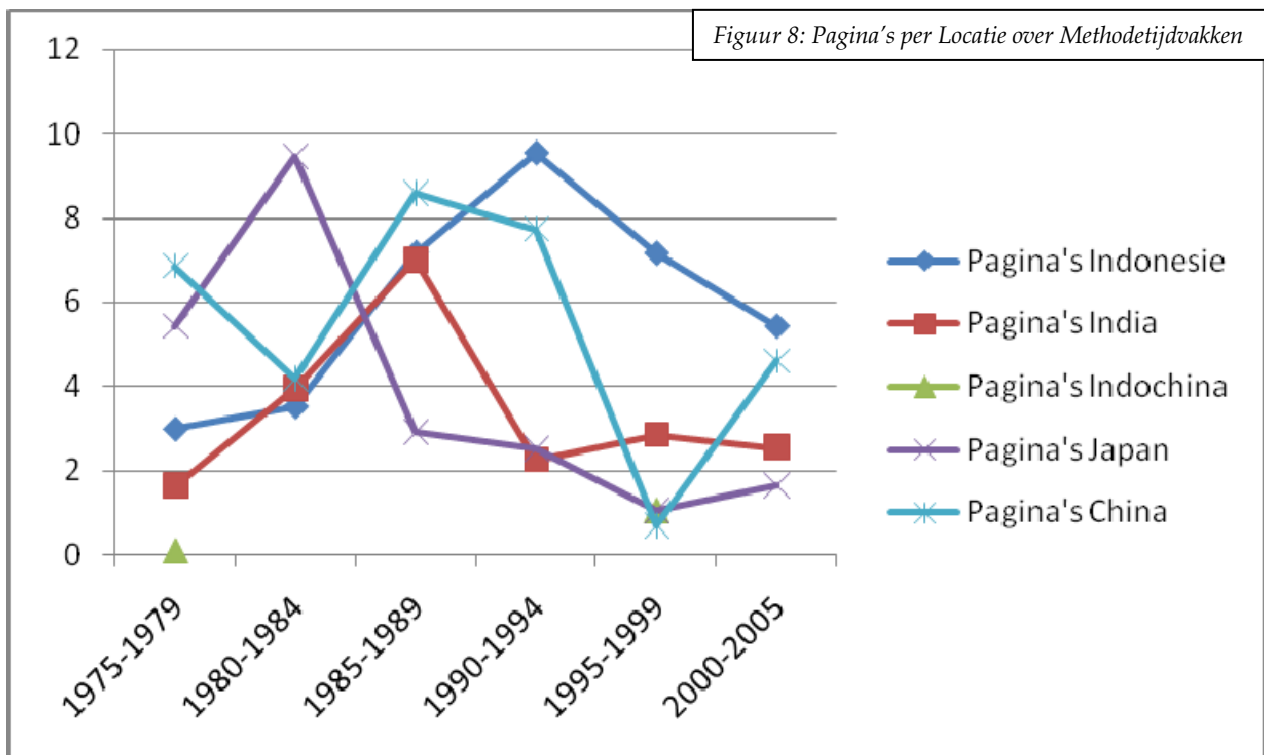

Figuur 6: Frequentieverdeling Aziatische locaties

Groep	Onderdelen ⁸⁷
China	China, Chinese Rijk, Gele Rivier, Taiwan, Mandsjoerije
Japan	Japan(se Rijk)
India	India, Mogol, Brits-Indie, Ceylon, Bangladesh, Pakistan, Mohendjo-Daro, Indus, Ganges, Sri Lanka, Gupta, Maurya
Indonesië	Indonesie, Nederlands-Indië, Atjeh, Sumatra, Java, Ambon, Molukken, Bali, Srivijaya, Majapahit en Mataram, Sulawesi
Indochina	Vietnam, Thailand, Laos, Cambodiam, Burma, Myanmar, Khmer, Siam, Singapore

Figuur 7: Aziatische paraplutermen voor locaties

De volgende stap om de trends uit de data te filteren is de chronologische data op locatie te sorteren. Met betrekking tot Azië is de onderverdeling gemaakt in grotere geografisch-politieke eenheden: China, Japan, India, Indonesië en Indochina. Omdat de geschiedenis vol is met alternatieve benamingen zijn de gestelde locaties in feite paraplutermen voor meerdere locaties. In figuur 7 zijn deze uiteengezet. Tot slot is de frequentie van de locatiedata in figuren 6 en 8 weergegeven. Hieruit blijkt dat Indonesië, China en Japan de meest besproken regio's zijn. Hun geschiedenis zal voorts kwalitatief getoetst worden.

Figuur 8: Pagina's per Locatie over Methodetijdvakken

⁸⁷ Verschillende zogenaamde onderdelen kennen twee of meer spellingswijzen. Deze zijn in de analyse meegenomen, maar niet hier weergegeven. Een voorbeeld is Aceh ten opzichte van Atjeh.

13.3 Analyse: Trends in de schoolboeken

Door in de dataset een greep te doen in Azië enerzijds en economische geschiedenis anderzijds is het mogelijk de losse vondsten uit te werken tot lopende verhalen. De evolutie van de inhoud en redeneringen van deze verhalen in de schoolboeken is te vinden in Bijlage 2. In dit hoofdstuk worden alleen de trends die hieruit zijn afgeleid – gegroepeerd op land besproken.

13.3.1 Trends in de Japanse Economische Geschiedenis

1. Marginale geschiedenis en isolatie

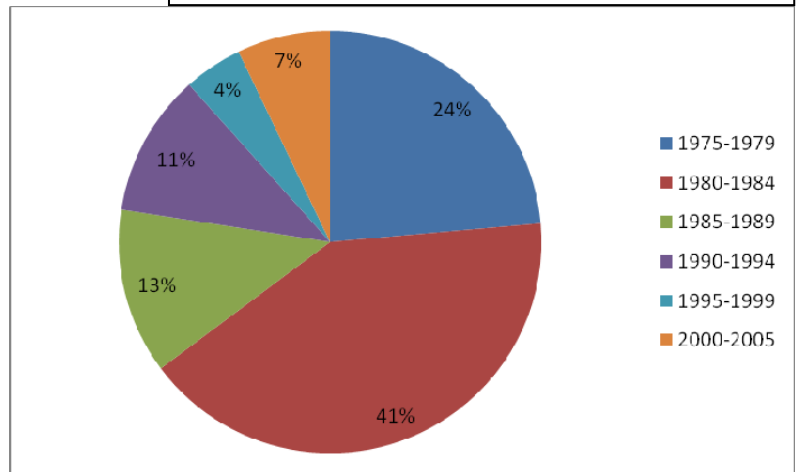
Het blijkt dat er in de economische geschiedenis van Japan nergens een verschil is aangegeven tussen de periode vóór 1600 en die daarna door simpelweg aan te vangen met economische activiteit na 1600. Zo wordt helemaal niet duidelijk dat er een eigen Japanse ontwikkeling geleid heeft tot het Isolationisme. Voor de periode na 1600 is het isolationisme heilig, waardoor het erop lijkt dat de enige

economische activiteit tot 1854 de handel met Nederlanders en Chinezen is. Deze zou tevens alleen de import van Westerse technologie dienen. De rol van de Chinezen is nergens uitgelegd. Op de melding van een lange periode van vrede en de aanwezigheid van welvaart na, valt er heel slecht op te maken hoe pre-industrieel Japan (in isolement) economisch functioneerde.

2. Achter het Westen aan met een cultuur van imitatie

Een permanent economisch aspect van de militaire expansie vanaf 1854 is de Japanse behoefte aan industriële grondstoffen. De redenen voor deze Japanse groei zijn echter steeds veranderd. In het eerste tijdvak neemt Japan de modernisering van het Westen regelrecht over. In de tijdvakken 1980-1984 en 1985-1989 (wanneer er relatief de meeste aandacht is voor Japan) wordt duidelijk dat een nieuwe groep van invloedrijke industriëlen de vele concessies die aan het Westen gedaan waren gebruikten om de Japanse samenleving politiek, sociaal en economisch grondig te veranderen. Na alleen ruimte te hebben gehad voor een melding van een Imperialistisch Japan in 1990-1994, wordt na 2000 de overname van kennis en technologie van het Westen weer centraal gesteld. Zo valt op te maken dat de aandacht voor de interne omwenteling in 19^e-eeuws Japan na 1990 niet meer in het verhaal is opgenomen, waardoor enkel de notie overblijft dat men alles overnam van het Westen. Een reden hoe en waarom Japan hiertoe in staat was wordt niet

Figuur 9: Spreiding Japanse economische geschiedenis over de methodetijdvakken

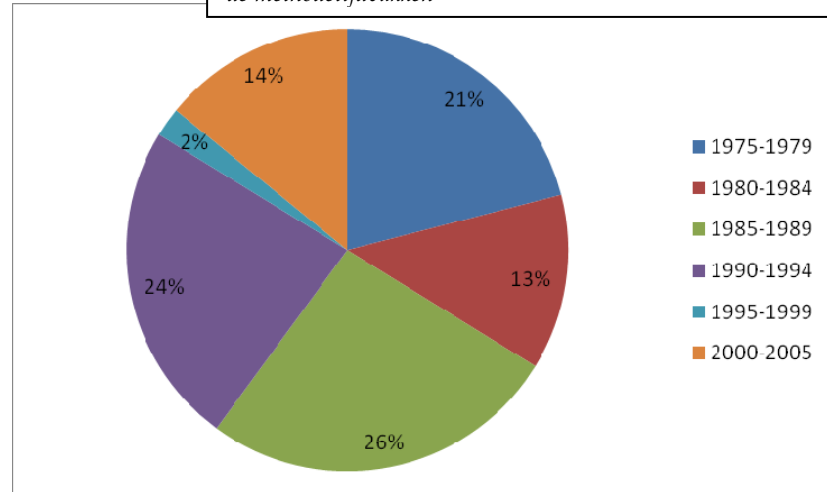
gegeven. Ook de naoorlogse economische prestaties worden in eerste instantie nog verbonden aan eigen innovaties, terwijl ze na 1990 aan de hand van een bedrijfsmatige cultuur in de samenleving verklaard worden. Na 1994 wordt dan simpelweg geconcludeerd dat Japanners erg gedreven zijn om goed te presteren, erg loyaal zijn en goed in staat zijn te imiteren.

13.3.2 Trends in de Chinese economische geschiedenis

1. China is een exporteconomie

Staat. Dat er in China ergens tussen 6000 en 4000 v. Chr. een landbouwsamenleving ontstond wordt in alle methodetijdvakken wel gemeld. Rond 200 v. Chr. is de Chinese Staat hier de eerste politieke entiteit. Was deze vóór 1985 nog een gecentraliseerde tribuutheffende staat, waar zelfs al het bezit gemeenschappelijk was, zo is het na 1985 een zeer geavanceerde en marktgeoriënteerde landbouwsamenleving met gespecialiseerde en innovatieve nijverheid en lange afstandshandel in verwerkte (nijverheids-) producten.

Figuur 10: Spreiding Chinese economische geschiedenis over de methodetijdvakken

Handel. Vanaf 1980 zijn er Chinese innovaties in de boeken te vinden. Onder andere vuurwapens en het kompas worden vaak opgesomd. Duidelijk wordt verteld hoe de 8^e, 10^e en 13^e eeuw tijden van economische groei waren met onder andere steden- en infrastructuurontwikkeling. Maar tussen 1980 en 2005 verschuift het accent met betrekking tot een verklaring hiervan van een grote mate van staatsbemoediging naar een ongedefinieerde “bloei” van handel en nijverheid. Toch speelt de toegenomen export telkens de hoofdrol en is er geen oog voor interne economische ontwikkelingen. Twee takken van export worden steeds genoemd: de zijderoute naar het Midden-Oosten enerzijds en de zeehandel met Indonesië anderzijds. Vooral over de zijderoute wordt veel verteld. Deze zou gefungeerd hebben als een kennisnetwerk voor de Chinese innovaties. De zeehandel met de Molukken zou tussen 1405 en 1431 uitgebreid zijn met India en Oost-Afrika en vervolgens om onduidelijke redenen gestaakt te worden. Twee exportproducten worden steeds vermeld: porselein en zijde. Twee innovaties worden telkens centraal gesteld in de uitbreiding van de handel in de 14^e eeuw: kompas en papiergeld. Bijzonder is de melding (in 1990-1994) van een opzettelijke stop van de handel in de 15^e en 16^e eeuw omdat China voldoende voedsel voor zichzelf zou verbouwen. Er is nergens sprake van een regelmatige regionale handel

en de economische resultaten daarvan. Evenmin is er aandacht besteed aan de manier waarop de handel uitgevoerd is. Tevens ontstaan er geen verklaringen om uit te leggen waarom China zo veel kon exporteren.

2. China voor Europa?

Het aanvankelijke beeld van China na 1500 is van een rijk, maar geïsoleerd land dat pas in 1840 gedwongen wordt de havens te openen. Dit beeld wordt tussen 1980 en 1990 aanzienlijk genuanceerd door ook een Chinees perspectief in het verhaal te betrekken. Zo blijkt er tussen 1700 en 1800 een Malthusiaanse spanning te zijn geweest door hoge productie enerzijds en grote bevolkingsgroei anderzijds en worden de oorzaken en gevolgen van de opiumoorlogen nauwkeuriger toegelicht. Na 1990 echter worden de nodige details vervangen door een algemeen beeld waarin China voor lange tijd een feodale samenleving is zonder de mogelijkheid eigenhandig – zonder Westerse ideeën – te ontwikkelen.

3. Van agrarische revolutie tot massamoord

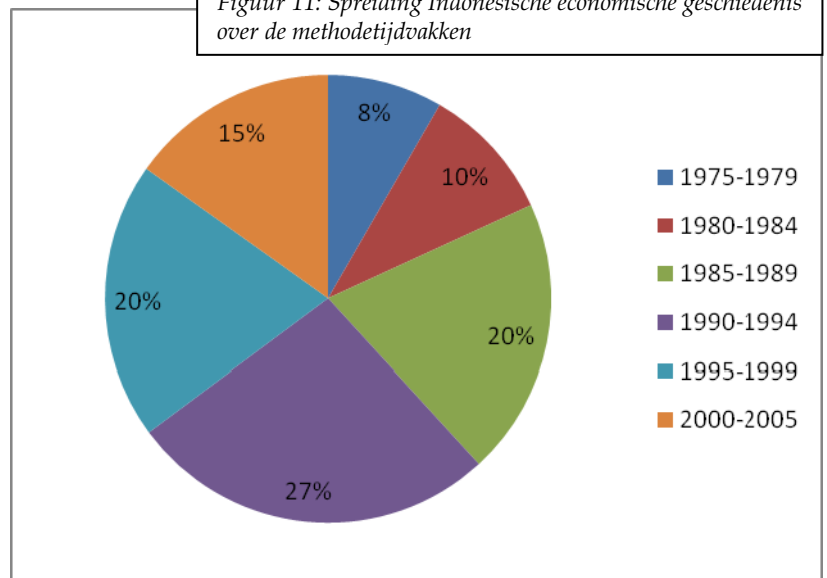
De relatief korte geschiedenis van het communistische China kent een ontwikkeling waarin de grote hervormingen van Mao steeds duidelijker geduid zijn. Waren het in 1975 nog agrarische revoluties, in 2005 waren het rampen waar miljoenen bij omkwamen. Daarbij zijn de hervormingen van Deng gedurende de gehele onderzoeksperiode steeds gezien als stappen richting kapitalisme. In de jaren 1985-1989 werden de economische ontwikkelingen onder Deng vrij gedetailleerd besproken en na 1990 wordt duidelijk gezegd dat China indrukwekkend snel groeit. Na 2000 bleek dat het zich aan had gesloten bij de rest van economisch ontwikkeld Azië, maar nog ruimschoots achter liep op het Westen.

13.3.3 Trends in de Indonesische economische geschiedenis

1. Buitenlanders komen en gaan

De economische geschiedenis van Indonesië tot 1600 kenmerkt zich aanvankelijk door een knipperlicht van passieve handelsrelaties met de Indiase, Arabische en Chinese wereld. In de boeken tot 1985 komen deze slechts ter sprake als decor voor staatsvorming in Indonesië. Hierna verschuift de aandacht

Figuur 11: Spreiding Indonesische economische geschiedenis over de methodetijdvakken

naar de aanwezigheid van onderlinge handel, verspreid over honderden kleine rijken. Helaas wordt dan na 1990 vermeld dat landbouw het voornaamste bestaansmiddel was en dat vorsten de handel slechts steunden om elkaar in aanzien af te troeven. Vanaf 1995 wordt echter toegelicht hoe de *Pax Islamica* bij heeft kunnen dragen aan actieve handelsexpansie - van de Indonesiërs zelf - richting onder andere de Filippijnen.

2. Nederlandse uitbuiting met positieve effecten

De Economische geschiedenis van Indonesië in de periode 1600-1945 is gedomineerd door de relatie tussen Indonesische vorsten en de VOC/Nederland. Deze relatie draait om wederzijds voordeel: militaire hulp in ruil voor verplichte leveringen. Wel was deze soms door middel van geweld afgedwongen. De dwangarbeid onder het cultuurstelsel (1830-1870) wordt in alle methodetijdvakken uitvoerig besproken. Accentverschillen zijn de meldingen tussen 1985 en 1994 van positieve ontwikkelingen voor de boeren na afschaffing van dit stelsel. Deze zouden voorts vrij kunnen ondernemen en door het cultuurstelsel al een klantenkring hebben opgebouwd. Na 2000 wordt enkel nog gewezen op de uitbuittingsrelatie die Nederland met Indonesië had tussen 1800 en 1900: Indonesië fungeerde zowel als afzetmarkt als een leverancier van grondstoffen en men laat de positieve effecten achterwege.

3. Eigen economische op de achtergrond

In dezelfde periode wordt hier en daar nog wel gewezen op het bestaan van niet-Nederlandse factoren in de economie. Tussen 1900 en 1930 is er, volgens methodes uit 1980-1984, sprake van toenemende productie. Wat eveneens uit het niks lijkt te komen is het gevaar van de Chinese concurrenten waartegen Javaanse handelaren zich verenigen in 1912. Deze wordt in alle methodes genoemd, maar nergens wordt de (dreigende) aanwezigheid van de Chinezen geconcretiseerd.

4. Niet zo onafhankelijk Indonesië

De economische geschiedenis vanaf de onafhankelijkheid is aanzienlijk veranderd van inhoud in de afgelopen 30 jaar. Na voornamelijk oog te hebben voor het vertrek van Nederlandse bedrijven en de economische chaos hieraan te wijten, ontstaat er vanaf 1995 oog voor allerhande demografische, sociale en politieke zaken die de economische groei belemmerden. Men legt dan uit hoe deze door de staatsgreep en economische maatregelen van Soeharto deels zijn overwonnen. Na 2000 is het verhaal echter deels terug bij af met de melding van de schadelijke terugtrekking van Nederlandse bedrijven en de eenvoudige verklaring dat Soeharto alleen iets bereikt door middel van oliegeden.

13.3.4 Conclusie

Naar aanleiding van de bovenstaande trends valt het volgende te concluderen:

1. *Versimpeling en Onvolledigheid:* Het is duidelijk dat vooral na 1995 er minder ruimte is voor grondige analyses van de economische geschiedenis van Azië, waardoor algemeenheid de boventoon voert. In veel van de gevallen leidt dit tot een versimpeling van de zaken en een terugkeer naar denkbeelden van vóór 1980. Zo wordt anno 2005, net als dertig jaar daarvoor, het falen van de naoorlogse Indonesische economie toegeschreven aan de terugtrekking van de Nederlandse kennis en technologie, terwijl tussen 1980 en 1995 meer interne oorzaken verteld worden, zoals analfabetisme en overbevolking. Ook China tussen 1500 en 1900 is in de periode 2000-2005 alleen nog maar een ingesloten en feodaal systeem, terwijl tot 1990 nog in de boeken stond hoe er diverse moderniseringspogingen gedaan zijn en hoe groot de bevolkingsgroei was, onder andere door invoer van Amerikaanse gewassen. Dergelijke versimpeling heeft vooral gevolgen voor het niet-westerse perspectief en ondermijnt een complex wereldhistorisch besef.

In dit verband is het wel positief dat het oude China meer gezien wordt als een productieve markt-samenleving, maar is het negatief dat er met betrekking tot de periodes van economische groei en innovaties geen pogingen gedaan zijn om de interne dynamiek uit een te zetten. Het is sterk dat deze alleen voort zouden zijn gekomen uit de porseleinexport. Tevens is het positief dat er meer aandacht is gekomen voor de rol van de Islam in de uitbreiding van handel met Indonesië vanaf 1200, maar is het jammer dat de meest recente geschiedenisboeken deze handel toch typeren als een strijd om aanzien tussen vorsten, in plaats van een bezigheid van gewone handelaren en dus een werkelijke inkomstenbron en onderdeel van de economie.

2. *Verwesterlijking:* Op enkele inzichten die in de jaren tachtig in de boeken beland zijn na, is er geen spoor te bekennen van het economische leven in de geïsoleerde Chinese en Japanse samenlevingen van vóór 1840. Van China wordt dan gezegd dat het rijk en machtig was, maar - in de meest recente werken - traditioneel en niet in staat te moderniseren zonder Westerse ideeën. Over Japan zegt men dat er vrede heerste en kooplieden steeds meer in aanzien kwamen te staan, maar deze blijken - in de meest recente werken - afhankelijk te zijn geweest van Westerse kennis en technologie die uitsluitend via de Nederlanders het land in was gekomen. Na de opening van de landen vervolgens, zijn het vooral Westerlingen die de economie op gang brengen, en zijn het de Aziaten die overgaan tot imitatie. Dit verklaringskader is na 1990 sterker geworden.

13.4 Vergelijkende wereldgeschiedenis: Azië en het Westen

Uit de vorige hoofdstukken is gebleken dat er meerdere vraagstukken spelen in de interpretatie van de Aziatische Economische geschiedenis. In dit hoofdstuk probeer ik hieruit de belangrijkste te nemen en te toetsen aan wereldhistorische onderzoeken. Deze zijn:

1. *Wanneer en waarom kwam China achter Europa aan te lopen?*
2. *Was de Japanse modernisatie imitatie of innovatie?*
3. *Is de onderontwikkeling van Indonesië de schuld van Nederland?*

13.4.1 Wanneer en waarom kwam China achter Europa aan te lopen?

Deze vraag wordt vaak in onderzoeken naar de opkomst van het Westen in de 19^e eeuw gesteld. Het impliceert allereerst dat een vergelijking tussen beide gebieden mogelijk is. Als we immers willen begrijpen waarom Europa zo rijk en machtig is geworden, moeten we ook snappen waarom de rest van de wereld het niet deed om zo precies te identificeren wat in Europa de sleutel tot succes was. Dat China binnen deze restcategorie een geschikte kandidaat is, is de tweede implicatie. Terwijl Adam Smith in de 18^e eeuw nog vol lof was over de zeer ontwikkelde Chinese samenleving, was Marx in de 19^e eeuw doordrongen van zijn achterlijkheid:

In 1776, Adam Smith testified that on all accounts China and India were ahead of Europe even in technology. (...) Marx's contention that "in broad outline, Asiatic, ancient, feudal, and modern bourgeois modes of production may be designated as epochs marking progress in the economic development of society".⁸⁸

Deze "Aziatische productie-modus" is gebaseerd op een aantal typische eigenschappen: De samenleving is geïsoleerd. Er is een handelsbelemmerende alleenheerser die hoge belastingen heft. Er zijn geen kapitalistische instituten of een commercie bevorderende infrastructuur. De markt wordt gedomineerd door de marginale handel in luxe goederen, waardoor de handel traag en van weinig invloed is op de samenleving.⁸⁹ Dit beeld van de Aziatische economie wordt op elk punt bestreden.

In tegenstelling tot de vermeende economische isolatie van Aziatische samenlevingen toont Andre Gunder Frank het bestaan van een verfijnd en eeuwenoud handelsnetwerk aan, waar China het economische middelpunt van was.⁹⁰ Dit netwerk was al in de 3^e millennium v. Chr. ontstaan, maakte een aantal cycli van verval en uitbreiding mee, maar was rond 1400 een hecht en systematisch functionerende economie geworden.⁹¹ Meerdere land- en zeeroutes lopen tussen

---

⁸⁸ A.G. Frank, *ReORIENT. The Global Economy in the Asian Age* (Berkeley 1998), 323.

⁸⁹ J. Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilisation*, (Cambridge 2004), 31-32.

⁹⁰ Frank, *ReORIENT*, 64-95.

⁹¹ A.G. Frank en B. Gills, *The Five Thousand Year World System In Theory And Praxis* (1995)

http://www.rrojasdatabank.org/agfrank/theory_praxis.html

India en Oost-Afrika in wat hij de “Afro-West Asian Region” noemt. Handelaren in dienst van verschillende rijken en onafhankelijke handelshuizen uit verschillende steden namen allen (door middel van zilver als betaalmiddel) deel aan een handel in veel consumptiegoederen (zoals textiel en voedselwaren) en grondstoffen (koper, hout) die de regio economisch integreerde. Vervolgens brengt hij een “Indian Ocean Region” in kaart als een bruisend handelsgebied rondom India met veel havensteden, routes naar Oost en West en diverse handelsgoederen. De “Asian Region” (van India tot aan Japan en Indonesië) blijkt nog complexer, beschikt over nog meer handelsroutes (over zee en over land) en meer producten. Deze regio’s blijken vervolgens ten opzichte van elkaar handelstekorten te hebben gehad, terwijl China een handelsoverschot had doordat het een zo complexe economie had dat al het zilver erin op kon nemen.⁹² Belangrijker nog ten opzichte van de vermeende isolatie is wellicht de constatering dat dit handelsnetwerk voor een vergaande arbeidsdeling gezorgd heeft. Ook wordt er gesproken van veel migratie naar nieuwe opkomende handelssteden, zoals naar Malakka na 1400, waardoor er weinig sprake meer kan zijn van geïsoleerde samenlevingen.⁹³

Dat de Aziatische economie altijd last zou hebben gehad van despotische heersers die de markt geen ruimte boden lijkt voornamelijk gebaseerd op het idee van het Chinese tribuutsysteem en een onvrije Oosten. Ook de naburige landen zouden kleinere China’s zijn die de opgehaalde belastingen deels ook afdroegen aan China als tribuut. Frank beargumenteert dat dit tribuutnetwerk eerder gezien moet worden als een zone van gelijke valuta. Bovendien zou de politieke betekenis van de tribuutmissies gering zijn. Het zouden eerder dekmantels voor reguliere handelscontacten zijn.⁹⁴ In het geval van China is verder gebleken dat het gebruik van papiergeld vanaf het begin van de 10^e eeuw boeren juist heeft gestimuleerd om voor de markt - en niet voor de keizer - te produceren. Belastingen in China zijn ook nooit zo hoog geweest als in Europa en handelaren hadden juist meer vrijheid dan boeren.⁹⁵

Vervolgens is beweerd dat in Azië handelaren niet geneigd waren kapitalistisch te handelen, door het gebrek aan dergelijke instituten. Hiermee wordt bedoeld dat er geen wisselbanken, handelscompagnieën, aandeelhouders en marktopzichters waren om handel - onafhankelijk van de overheid - te bevorderen.⁹⁶ In de voornoemde 10^e eeuw heeft China en de door China beïnvloede omgeving - uitbreiding, ontwikkeling en institutionalisering van een markteconomie

---

⁹² Ibidem, 111. Frank noemt China dan ook de goot waar al het zilver van de wereld heen stroomde.

⁹³ Ibidem, 99.

⁹⁴ Ibidem, 114-115.

⁹⁵ Hobson, *Eastern Origins*, 54-56. Hobson verwijst naar onderzoek van McNeill, Wolf en Bin Wong.

⁹⁶ J.M. Roberts, *The Triumph of the West. The origin, rise and legacy of Western Civilisation*, (London 1985), 220-221. Het punt dat gemaakt wordt is dat voornamelijk buitenlanders handel eeuwenlang handel in China kwamen drijven. Dit werd getolereerd door de overheid. Zo was er geen ruimte voor ondernemerschap.

juist gestimuleerd.⁹⁷ Handelaren ondernamen verre expedities naar nieuwe markten en zetten zo nieuwe binnenlandse handelsbetrekkingen op. In dezelfde periode is er een grote Noord-Zuid kanaal gebouwd. In de Chinese geschiedenis ziet men ook in de 16^e eeuw een soortgelijke commerciële revolutie. Hobson voegt hier het bestaan van handelshuizen met diverse nederzettingen aan toe. Deze zouden zelfstandig een commerciële markteconomie levendig hebben gehouden, zonder noemenswaardige politieke tegenstand of bemoeienis van de Chinese keizer. De rol van diaspora's van verschillende etnische groepen is hierin zeer belangrijk. Vanaf 1200 tot in de 18^e eeuw hebben deze een Aziatische handelseconomie in stand gehouden.⁹⁸ Vervolgens wijst hij ook op het bestaan van grote handelstransporten waarin bulkgoederen op regelmatige basis over middellange en lange afstanden verscheept werden door onder andere Javaanse handelaren.⁹⁹

Aan een gebrek aan handel heeft het dus niet gelegen, lijkt men te zeggen. Wat dan vervolgens *wel* de reden is dat China achter kwam te lopen op Europa en wanneer dan precies zijn vragen waar verschillende antwoorden op gegeven zijn. Deepak Lal wijst het gebrek aan intensieve economische groei in China - ondanks de vele technologische doorbraken - toe aan een ideologische cultuur waarin individuen met "topinkomens" als immoreel gezien werden door de overheid en op die manier gedwongen werden anders te ondernemen, op de Westelijke wijze.¹⁰⁰ De markt expandeerde dus wel, maar er zou geen sprake zijn van vrij ondernemen. Deze ideologie is in de 14^e eeuw vooral sterk geworden door het opkomende neo-confucianisme. Op ten duur heeft dit de ontwikkeling van wetenschap en techniek tot stilstand gebracht. China was dus wel hoog ontwikkeld, maar kwam vast te zitten in een *conservatieve* cultuur.¹⁰¹ De markt bleef dynamisch, maar van een revolutionaire industrie kon geen sprake zijn, totdat Westerse handelsbelangen - met de nieuwste, modernste en dodelijkste legers met Industriële wapens - zich met deze markt gingen bemoeien en China zich genoodzaakt zag te moderniseren.¹⁰² Te midden van hervormingspogingen om mee te doen als moderne grootmacht vanaf de 2^e helft van de 19^e eeuw, bevond China zich in een zee van burgeropstanden en oorlogen en demografisch

---

⁹⁷ V. Hansen, *The Open Empire. A History of China to 1600*. (London 2000), 270-271 over de Song-dynastie, 10^e eeuw en 405-407 over de Ming-dynastie, 16^e eeuw.

⁹⁸ Hobson, *Eastern Origins*, 79-86.

⁹⁹ Ibidem, 87. 500 tot 1000 ton aan rijst, zout, vis en zelfs kleding en metal werden vervoerd in Zuid-Oost Azië.

¹⁰⁰ Lal, D., *Unintended Consequences. The impact of Factor Endowments, Culture, and Politics on Long-Run Economic Performance*, (Cambridge 2001), 43.

¹⁰¹ Ibidem, 44. Lal verwijst naar de term *High Equilibrium Trap* van Mark Elvin

¹⁰² Ibidem, 128. en C.A. Bayly, *The Birth of the Modern World 1780-1914*, 267. Over de Brits-Chinese oorlogen en de rol van wapentuig daarbij.

bekeken desastreuze industrialisatieprojecten in de 20^e eeuw. Uiteindelijk kwam toch de gezochte (intensieve) economische groei doorzetten.¹⁰³

Zo is uit recent wereldhistorisch literatuur gebleken dat er een ontwikkelde economie bestond in Azië, waar China een belangrijk aandeel in had. Deze liep rond 1500 zeker niet achter op Europa met betrekking tot het niveau van economische organisatie. Door bovengenoemd onderzoek is de vraag "*Wanneer kwam China achter Europa aan te lopen?*" niet meer gemakkelijk op te lossen, terwijl wel getoond is welke haken en ogen er aan steken. Tevens is gebleken hoe de technologische en wetenschappelijke groeispurten van de Chinese middeleeuwen uiteindelijk tot stagnatie leidden toen China ingehaald werd en Europese legers zich vanaf 1850 meester maakten van Chinese handelhavens. Om de redenen van de Westerse overwinningen te snappen, hoeft men enkel de Britse uitgaven aan oorlog te vergelijken met de Chinese.¹⁰⁴

De oorzaak voor de achterstand van China kan dus niet gezocht worden in een vorm van economische achterlijkheid, afzijdigheid van handel of inherente onderontwikkeldheid. Twee redenen – een cultuur-economische en een geografische – lijken overeind te blijven in de vergelijking. Deepak Lal, wijzend op het belang van psychologie, kosmologie en mentaliteit voor de geschiedenis, betoogt dat de Chinese samenleving wel degelijk een aparte Chinese “ziel” heeft als het gaat om economisch handelen.¹⁰⁵ Dat het Westen op basis van vrij en individueel ondernemen succesvol, rijk en machtig is geworden, heeft het Oosten voor blok gezet. De afgelopen 25 jaar, betoogt hij, tonen aan dat intensieve economische groei ook mogelijk is *met* de typisch Chinese cultuur – zonder Westerse individualisme.

In “The Great Divergence” van Pomeranz vinden we eerder de verklaring in een geografische toevalstreffer van Europa.¹⁰⁶ Hij stelt dat China en Europa beide dezelfde struikelblok hadden voor industrialisatie: land. Europa, specifiek Engeland, doorbrak de landbarrière door zijn graanschuur naar Amerika te verplaatsen. China was niet in staat geweest dit te doen. Frank, tot slot, gaat een stapje verder en meent dat China altijd het centrum van de wereldeconomie is geweest en dat zal blijven.¹⁰⁷ De Westerse economie zou slechts tijdelijk – en ten koste van de Aziatische welvaart – gedomineerd hebben. In de opkomst van de Aziatische tijgers, en China en India, is volgens hem zichtbaar hoe het Westen nu op zijn retour is.

---

¹⁰³ Ibidem, 130-136.

¹⁰⁴ Hobson, *Origins*, 246-247.

¹⁰⁵ Lal, *Unintended Consequences*, 178.

¹⁰⁶ Pomeranz, *Great Divergence*, 264.

¹⁰⁷ Frank, *ReORIENT*, 334.

13.4.2 Was de Japanse modernisatie imitatie of innovatie?

Bij de vorige vraag stond een zeer lange historische ontwikkeling evenals een groot historisch vraagstuk over economische groei centraal. China bleek een lange economische geschiedenis te kennen, maar toch niet in staat te zijn te industrialiseren. Lange tijd is de bovengenoemde "Aziatische productie-modus" gebruikt om de achterstand van heel Azië te verklaren. Japan heeft dit telkens bemoeilijkt door als enig land buiten Europa ook snel en vrijwel gelijktijdig te industrialiseren, moderniseren en zelfs gebied te veroveren.¹⁰⁸ Hier staat de vraag centraal hoe we de rol van het Westen moeten duiden in de Japanse modernisatie. Enerzijds kan men stellen dat Japan de nodige techniek en wetenschap snel en efficiënt heeft overgenomen wanneer het nodig was. Anderzijds kan men zich afvragen waarom dit zo soepel verlopen zou zijn? Met andere woorden gaat het om een kip en ei vraag, alleen is het aan de historici om nadruk te leggen op een van de twee.

In een eurocentrisch-historisch kader is de opkomst van Japan als volgt verklaard.¹⁰⁹ Tot 1853 - wanneer de Amerikaanse commandant Perry de Japanse economie "opent" - was Japan een voor de buitenwereld afgesloten en feodaal land, lijkend op het middeleeuwse Europa. De industrialisatie begon pas na de Meiji-Restoratie van 1868, werd onder Westerse druk in gang gezet en was slechts mogelijk door Westerse investeringen. Dat de Japanse samenleving zich snel heeft aangepast kon slechts mogelijk door de positie die het als laatkomer had.

Ondertussen is echter bewezen dat gedurende de zogeheten Tokugawa-periode (1603-1868) Japan meer op het contemporaine Frankrijk leek dan op een achtergelegen eiland.¹¹⁰ Zo nam de agrarische productiviteit behoorlijk sterk toe door een serie autonome innovaties.¹¹¹ De staatsinrichting werd *rationeler* en gecentraliseerder, vooral met het oog op de (commerciële) infrastructuur. Ook de steden, die in beginsel samurai-fortificaties waren, kregen een centralere marktfunctie, omdat de boeren commerciëler gingen produceren. Het belangrijkste product van deze periode is misschien wel de zogeheten proto-industrialisatie op het gebied van onder andere textiel, papier en metaal. Ook de vaak opgebrachte isolatie van de internationale handel moet anders bekeken worden, meent Gunder Frank, daar er voldoende bewijs is voor een continue en grootschalige handel met China, Burma, Siam, Korea en het onafhankelijke handelshuis Ryukyu.¹¹²

Naast de ontwikkelde economie die Japan dus had om verder te kunnen industrialiseren is de Japanse politieke reactie op de Westerse pressie een essentieel onderdeel van de industrialisatie.

---

¹⁰⁸ Bayly, *Birth of Modern World*, 179.

¹⁰⁹ Hobson, *Origins*, 88.

¹¹⁰ *Ibidem*, 90-91. en Lal, *Unintended Consequences*, 142-144.

¹¹¹ *Ibidem*, 143. Ook de import van Amerikaanse gewassen heeft de productiviteit toe laten nemen

¹¹² Gunder Frank, *ReORIENT*, 106-107.

Lal betoogt dat de Japanse leiders door een overheersend militarisme, ingebakken in de Japanse cultuur, sneller dan bijvoorbeeld de leiders van China, geneigd waren de Westerse inval als een mogelijkheid te zien zich met de modernere technologie, wapenkunde en wetenschap te versterken.¹¹³ Dit ingewikkelde argument gaat uit van een zeker opportunisme in de Japanse cultuur ten bate van de nationale veiligheid. Een ander opmerkelijk onderdeel van de politieke reactie is de manier waarop de Meiji-regering na 1868 als een nieuwe oligarchie te werk ging. Fondsen voor modernisering van het leger bijvoorbeeld werden gehaald uit een grootschalige wijziging van het belastingstelsel, waarbij de oude Samurai het meeste moesten kwijtraken.¹¹⁴ Op vrij roekeloze wijze werd een groot gedeelte van de samenleving omgeploegd door een nieuwe klasse van grootindustriëlen, met een keizer als nationaal-unificerend symbool.¹¹⁵

Zo kan de nadruk op zowel imitatie als innovatie gelegd worden, maar is het duidelijk dat de voorgenoemde eurocentristische visie op een klakkeloze Japanse overname van de Westerse industrialisatie lastig vol te houden is. Vooral de ontwikkeling die Japan in de Tokugawa-periode heeft meegemaakt lijkt erop te wijzen dat de interne economie al zeer ontwikkeld was. De post-1868 omslag kan niet zomaar gezien worden als een Westerse onderneming. Ondanks het feit dat Japan vanaf dit jaar op veel gebieden Europese staten ging simuleren, kan men – gezien de gepresenteerde feiten – het Japanse ingrediënt – politiek, economisch en cultureel – zeker niet negeren.

13.4.3 *Is de onderontwikkeling van Indonesië de schuld van Nederland?*

De Nederlandse aanwezigheid in Indonesië begon rond 1600 met de komst van de VOC, maar pas na 1815 is er sprake van het verkrijgen van bestuurlijke invloed op het gebied zelf, in plaats van afspraken voor exploitatie met de lokale vorsten. De vraag is nu in hoeverre men de directere economische bemoeienis van Nederland in Nederlands-Indië moet waarderen ten opzichte van de huidige armoede van Indonesië. Wanneer we kijken naar de Indonesische economische geschiedenis van voor 1600 wordt er in grote mate gesproken van een omvangrijke interne en externe handel. Is het nu mogelijk te bepalen of Nederland Indonesië heeft helpen moderniseren of heeft uitgebuit en onderontwikkeling veroorzaakt?

Wesseling meent in “Europa’s Koloniale Eeuw” dat het hier gaat om een lastige vraag die betrekking heeft op de invloed van alle Europese overzeese rijken en de latere “nieuwe landen”.¹¹⁶ De bronnen zijn steeds schaars en de theorievorming van onderontwikkeldheid is

---

¹¹³ Lal, *Unintended Consequences*, 145.

¹¹⁴ Bayly, *Birth of Modern World*, 269.

¹¹⁵ Lal, *Unintended Consequences*, 146.

¹¹⁶ H.L. Wesseling, *Europa’s Koloniale Eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919*, (Amsterdam 2003), 368-369.

lastig. Zo objectief mogelijk bekeken, zou men kunnen stellen dat de exploitatie positief bij heeft gedragen aan de ontwikkeling en modernisering van de koloniën, beredeneert Wesseling. Hij wijst daarbij op het koloniale ontwikkelingsbeleid, dat onder andere de levensverwachting verhoogd heeft. Maar al snel worden de hieruit voortgekomen problemen relevanter. De oriëntatie op de koloniale exportgewassen en de daaruit volgende economische afhankelijkheid van het buitenland, de massale urbanisatie en de armoede zijn duidelijke voorbeelden.

Wesseling toont aan dat deze negatieve ontwikkelingen wel degelijk te maken hebben met de koloniale overheersing.¹¹⁷ Zo hebben sterke politiek-economische instituten, tijdens en na de koloniale situatie, er voor gezorgd dat de koloniale economieën – zonder politieke bescherming – gedomineerd werden door Westerse belangen. Tegelijk is hij terughoudend en wijst hij op de emotionele redenen die er voor kunnen zorgen dat de militaire gruwelijkheden te snel gezien worden als een vorm van economische onderdrukking.

Zelf kunnen we de economische gevolgen van de kolonisatie als volgt opsommen: modernisatie van infrastructuur, verhoogd levensstandaard en vergaande integratie met de Nederlandse en de wereldeconomie. Maar belangrijker nog is de industrialisatie van Indonesië en het daarmee groeiende belang van de delfstoffen. Zo was de Indonesische productie tot 1945 op grote schaal nog gevormd door de wereldwijde vraag naar koloniale producten. We kunnen hier van weinig anders spreken dan globalisatie als boosdoener. Deze is zeker gevoed door de Nederlandse aanwezigheid, maar veel meer bepaald door de wereldeconomie.

Toch lijkt dit op een onvolledige analyse. A.G. Hopkins heeft een interessant onderzoek gedaan naar de invloed van het Nederlandse koloniale bewind op Java enerzijds, en het veel kleinere Bali anderzijds en de rol van globalisatie hierin.¹¹⁸ In eerste instantie heeft het Nederlandse beleid pas vanaf de jaren 1820 grote invloed op Java. Aanvankelijk dwong de staat – via de lokale heersers – gewassen als koffie en rubber te verbouwen en vanaf 1870 kwamen ondernemers massaal om niet alleen deze lijn door te zetten maar ook om bijvoorbeeld in suikerfabrieken te investeren. Deze fase noemt Hopkins de *moderne globalisering*.¹¹⁹ Deze fase heeft in het bijzonder Java en Sumatra zo veranderd dat ze een wereldeconomie op basis van de Europese consumptiepatronen dienden. Om deze reden is er geïnvesteerd in de infrastructuur wat in de eerste helft van de 20^e eeuw leidde tot een verbreding van de markt, met meer producten en meer kopers (bijvoorbeeld Chinezen en Japanners). Bali, echter, toont de andere kant van koloniaal gezag. Hier heeft het Nederlandse bewind weinig gedaan. Tegen de tijd dat Bali toch in aanraking kwam met

---

¹¹⁷ Ibidem, 373.

¹¹⁸ A.G. Hopkins, 'Globalisation with and without Empires: From Bali to Labrador', in: *Globalisation in World History*, 228-230.

¹¹⁹ Ibidem, 240.

globalisatie, had het te maken met een compleet veranderde wereldmarkt. In deze fase van wat Hopkins *postkoloniale globalisering* noemt maakte Bali de sprong naar internationaal toerisme, en werd het een van de rijkste gebieden van Indonesië.

Uit deze analyse blijkt dat het zeker mogelijk is de Nederlandse aanwezigheid aan te wijzen als oorzaak voor de armoede van Indonesië, maar niet zonder de wereldwijde intensivering en evolutie van de wereldeconomie te bekijken.

13.5 Conclusies

In deze dieptestudie is gekeken naar de economische geschiedenis van Azië. In eerste instantie zijn de belangrijkste spelers geïdentificeerd, waarna de meest besproken ontwikkelingen van deze locaties konden worden uitgewerkt tot verhalen in hoofdlijnen. Per methodetijdvak bleken er opmerkelijke verschuivingen voor te komen in deze verhalen. Op basis van een vergelijking van het kwantitatieve schoolboekonderzoek en de kwalitatieve evaluatie van de hoofdlijnen enerzijds en de besproken wereldhistorische theorieën anderzijds kunnen we tot het volgende concluderen:

Eurocentrisme: De rijke geschiedenis van de Aziatische Economie is steeds vanuit een overheersend Europees perspectief besproken. Hierdoor is het onmogelijk de debatten van de vergelijkende wereldgeschiedenis op onderwijsniveau te simuleren. Het idee van een wereldeconomie van vóór de “Tijd van ontdekkingen” is al lastig genoeg voor de gemiddelde Nederlander, maar het geschiedenisonderwijs schiet hier toch aardig tekort. Zo is niet alleen het volume van Aziatische economie in de boeken geslonken, maar zijn ook de theorieën versimpeld. Hierdoor sluiten ze vaak keurig aan bij achterhaalde theorieën over de opkomst van het Westen in China en de industrialisatie van Japan. In de kwestie Japan lijken de schoolboeken te hebben gekozen voor het *imitatie*-model en in de kwestie China overheerst weer het *isolatie*-model. Omdat in beide gevallen na 1990 het historische blik vernauwd is tot de afgelopen twee eeuwen, is het historische kader compleet weggefallen en is het Oosten – zoals gezien door de ogen van Marx – een vreemde economie, onkapitalistisch en in feite niet Europees genoeg.

Oppervlakkigheid: Ook is de intra-aziatische handel, waar de VOC zo rijk mee is geworden, onvoldoende verdiept waardoor er geen mogelijkheden bestaan een grondig idee te krijgen van de complexiteit van Frank's “Global Economy in the Asian Age”. Hierdoor lijkt de genoemde handel marginaal en lokaal, terwijl wereldhistorische literatuur duidelijk aangeeft hoe massaal de maritieme participatie van bijvoorbeeld een stad als Malakka, of Javaanse handelaren. In navolging van onze 17^e eeuwse voorouders, worden de Javaanse handelaren – even gemakkelijk als in dit roemrijke verleden – betiteld als piraten.

In de inleiding van deze dieptestudie werd het onderzoek van De Baets naar Vlaamse schoolboeken aangehaald. Wanneer we de resultaten van dit onderzoek met zijn waarnemingen vergelijken kunnen we niet anders dan concluderen dat de Nederlandse schoolboeken op dit thema lijken af te glijden. Het niveau is nog wel hoger, maar omdat er steeds minder ruimte voor dit thema komt gaat de kwaliteit ook behoorlijk achteruit. De geschiedenis van de Aziatische economie was twintig jaar geleden geglobaliseerder dan tegenwoordig, en dat terwijl juist de afgelopen tien jaar er steeds coherenteren theorieën ontwikkeld zijn die de belangrijke rol van Azië in de wereldeconomie bewijzen.

14. Nomaden in de wereldgeschiedenis

14.1 Inleiding en probleemstelling

Geschiedenisonderzoek gaat meestal over geletterde samenlevingen. Deze lieten hun schrift achter op diverse stukken die primaire bronnen voor de historici zijn geworden. Ongeletterde samenlevingen zijn vanzelf “prehistorie” geworden omdat ze geen schriftelijke bronnen hebben achtergelaten, zoals de lesmethode “Op Zoek Naar Het Verleden” ook haarfijn uitlegt.¹²⁰ Wat op school over deze mensen verteld wordt is dan ook bijna alleen afkomstig van bronnen van sedentaire samenlevingen, waardoor een eenzijdig beeld ontstaat.¹²¹ Het effect hiervan is sterk merkbaar in de canonisering van het geschiedenisonderwijs in de afgelopen tien jaar. Zo is het eerste tijdvak van commissie De Rooy die van “Jagers en Verzamelaars”. Hierin is gesteld dat een onvermijdelijk proces van steeds meer menselijke invloed in de natuur de eerste aanzet heeft gegeven tot het overgaan naar boerensamenlevingen.¹²² Vanuit dit proces vertrekt de *trein der geschiedenis*, en zij die niet meegaan, tellen niet meer mee.

Wereldhistoricus Robert Wright somt zeven misvattingen op die gangbaar zijn in het Westerse wereldbeeld ten aanzien van de “Barbaren”. Ze zijn (1) moreel minder beschaafd; (2) hebben geen cultuur; (3) zijn niet in staat uitvindingen van anderen toe te passen; (4) kennen geen grondige organisatiestructuur; (5) zijn een zeldzame verschijning in de geschiedenis; (6) zijn verantwoordelijk voor verval in de geschiedenis en (7) hun slachtoffers zijn onschuldig.¹²³ Antoon de Baets concludeert in zijn studie naar de Vlaamse Geschiedenisboeken dat een van de gevolgen van dit etnocentrisme mede te vinden is in “sterk antinomadisme”.¹²⁴

De centrale vraag in dit hoofdstuk is: “Hoe geglobaliseerd is het beeld van de nomaden in de wereldgeschiedenis?” De structuur van deze dieptestudie is als volgt. Eerst wordt gemeten welke thema’s kwantitatief de overhand hebben. Hierna wordt geanalyseerd welke invulling hier met betrekking tot wereldregio en geschiedenisthema kwalitatief aan gegeven is en of constantes dan wel trends waarneembaar zijn over de afgelopen 30 jaar. Aan de hand van toonaangevende onderzoeken binnen de verbindende wereldgeschiedenis worden deze trends beoordeeld op hun wereldhistorisch perspectief.

---

¹²⁰ M.C.J. Heijligers; S.A.J.J. Aarts, *Op zoek naar het verleden. 1: Geschiedenis doen, de wereldmens in ontwikkeling, de boeren aan de Nijl, een verhaal uit het oude Griekenland, van dorp tot wereldrijk, West-Europa: opnieuw beginnen*, (1985 Groningen: Wolters-Noordhoff), 8.

¹²¹ De Baets, *Figuranten*, 89.

¹²² De Rooy, *Verleden, heden en Toekomst*, 118.

¹²³ R. Wright, *Non-Zero*, 125-134. Wright noemt ze niet Nomaden, maar *Barbarians* omdat ze op die wijze beschreven zijn door *Civilisation*.

¹²⁴ De Baets, *Figuranten*, 140.

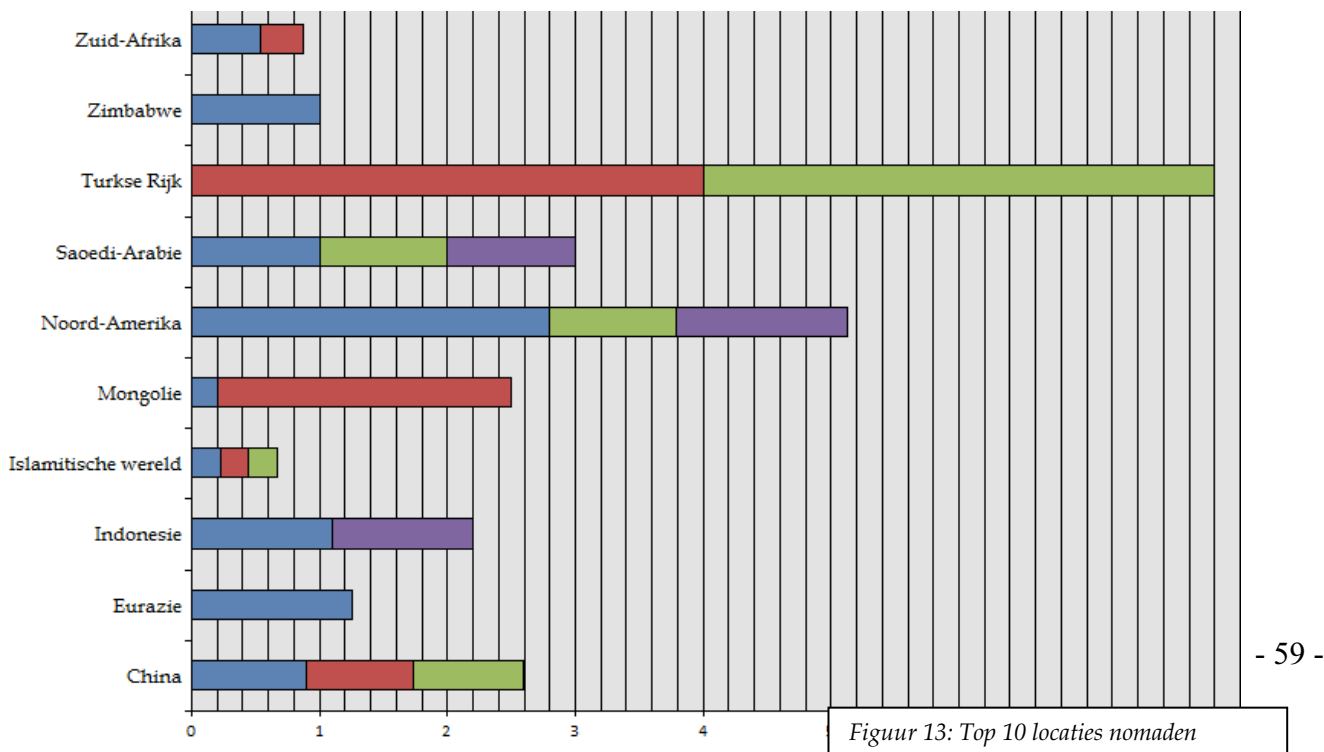
14.2 Meting: Wereldregio en geschiedenisthema

De greep in de dataset waar in deze dieptestudie mee gewerkt wordt, is gedaan op de "samenvattende beschrijvingen" van de vondsten waar minstens een van de volgende - of daar wat betreft spelling er op lijkende - woorden in voorkwamen: "nomaden", "ruitervolken", "jagers", "verzamelaars", "herders", "steppe". Het was mogelijk de selectie uit te breiden met algemene termen als "staatsloos" en "stammen", maar dit is niet gedaan in verband met de noodzaak om te concentreren op nomaden als doelgroep. In tegenstelling tot de vorige dieptestudie - waar een geografische en thematische selectie de grondslag was - bekijken we hier vooral de kwantitatieve verdeling van de geselecteerde groep over de verschillende wereldregio's en geschiedenisthema's.

Regio	Thema						Totaal
	Culturele	Economische	Militaire	Politieke	Religieuze	Sociale	
Amerika	8,18 (15)	2,00 (1)	(0)	3,00 (2)	2,43 (3)	3,33 (3)	18,94 (24)
Azië	7,44 (19)	2,19 (3)	3,19 (15)	2,96 (7)	2,00 (1)	3,33 (5)	21,11 (50)
Midden-Oosten	3,67 (13)	1,88 (5)	3,95 (11)	4,28 (6)	2,23 (8)	1,70 (6)	17,71 (49)
Noord-Afrika	4,70 (10)	0,55 (3)	2,81 (5)	2,43 (4)	0,31 (2)	1,05 (5)	11,85 (29)
Oceanië	7,08 (4)	2,00 (1)	0,25 (1)	2,00 (1)	2,00 (1)	2,25 (2)	15,58 (10)
Subsahara	9,46 (13)	2,33 (3)	0,53 (2)	2,20 (2)	2,00 (1)	2,00 (1)	18,52 (22)
Totaal	40,88 (76)	10,95 (16)	12,18 (38)	16,88 (22)	10,97 (16)	13,66 (22)	105,52 (190)

Figuur 12: Paginameting met betrekking tot nomaden

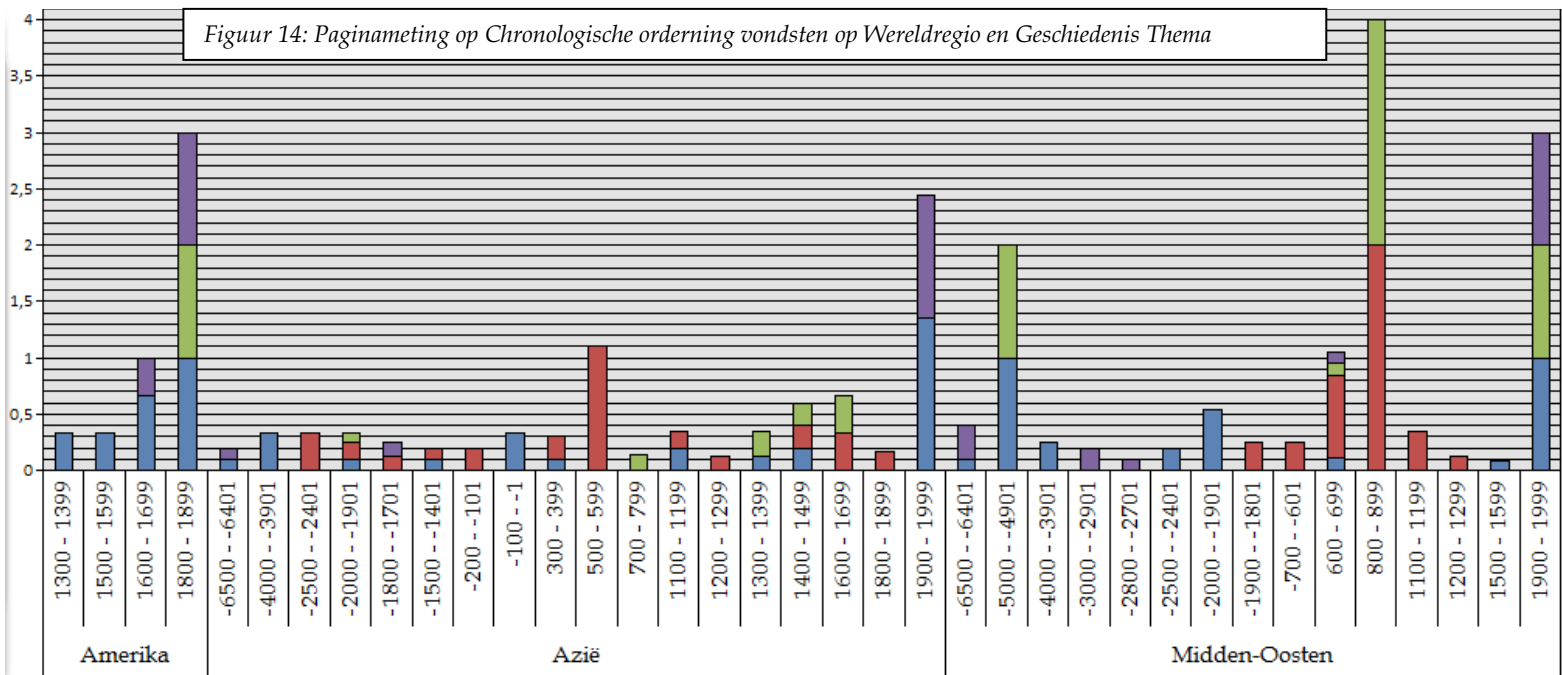
Uit bovenstaande tabel valt te concluderen dat bijna de helft van de geschiedenis van nomaden "cultureel" of "militair" is. Van het niet-westen is de aandacht voor Azië het grootst met ruim 21 pagina's en 50 vondsten, maar niet veel kleiner is de aandacht voor het Midden-Oosten. Op paginawaarde is er ook veel aandacht voor Subsahara Afrika en Amerika gemeten. Maar omdat

Figuur 13: Top 10 locaties nomaden

dit aanzienlijk minder vondsten zijn kunnen we opmaken dat het ging om vondsten die wel veel ruimte innemen, maar weinig inhoud overdragen. Meestal was hier sprake van een paginavullende illustratie van een nomadenstam. Verder valt op hoe “religie” in het Midden-Oosten geconcentreerd is.

Figuur 13 toont de 10 meest besproken locaties, verdeeld op thema, waaruit blijkt dat vooral de locaties “Turkse Rijk”, “Noord-Amerika”, “Saoedi-Arabië” en “China” geassocieerd zijn met

nomaden. Opvallend is het verschil in thematische accenten. Aan de ene kant lijken nomaden een duidelijk politiek-militaire functie te hebben in hun betrekkingen met staten (China, Turkse Rijk), terwijl ze aan de andere kant een sociaal-culturele functie hebben wanneer het gaat om hun reguliere bestaan in bepaalde gebieden (Saoedi-Arabië, Indonesië, Noord-Amerika). Alleen bij “Mongolië” en “Zuid-Afrika” worden de functies gecombineerd.

De paginameting met een chronologische schaal bij figuur 14 is bedoeld om inzicht te verschaffen in de hoofdlijnen en patronen van het historische verhaal. Er is onderscheid gemaakt tussen vier hoofdthema’s. Daarbij is de selectie – voor de overzichtelijkheid – beperkt tot drie wereldregio’s. De chronologische schaal is verdeeld in intervallen van 100 jaar, maar door grote gaten in de data zijn alleen eeuwen te zien waar vondsten gedaan zijn, waardoor de schaal niet goed lijkt te lopen. Deze is echter wel bruikbaar in het identificeren van hoofdlijnen. Hier wordt duidelijk hoe de nomaden in Azië over vrijwel de totale loop van hun geschiedenis een militaire rol spelen, terwijl ze in het Midden-Oosten vooral tussen 600-1200 militair actief zijn geweest. We moeten ons echter in de inhoud verdiepen om op te maken wat deze gegevens verder betekenen.

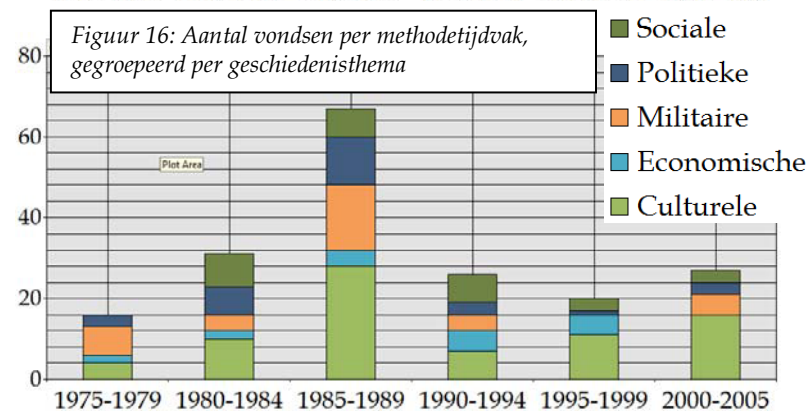
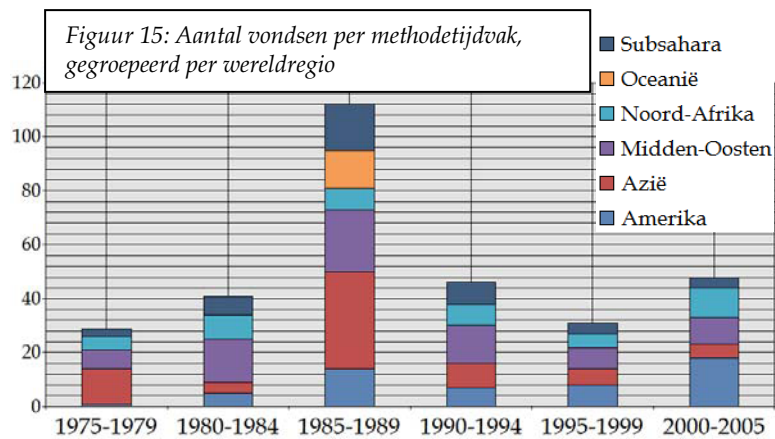
Tot slot kan gezien worden hoe methodetijdvak 1985-1989 met kop en schouders de meeste aandacht heeft geschonken aan dit onderwerp.¹²⁵ Bij een telling van de paginawaardes - in plaats van de hoeveelheid vondsten - per methodetijdvak is het resultaat nagenoeg hetzelfde. Voorlopige conclusies van het kwantitatieve onderzoek zijn:

1. Het merendeel van de vondsten is sociaal-culturele geschiedenis, vervolgens is de aandacht politiek-militaire van aard.

2. Deze geschiedenis is uitgespannen over de lange termijn (van 10.000 v. Chr. tot nu)

3. Azië en het Midden-Oosten zijn het belangrijkste, terwijl Amerika opkomt

4. Methodetijdvak 1985-1989 levert de meeste vondsten, 1975-1979 en 1995-1999 het minst.

¹²⁵ Figuur 15 verschilt wat betreft totalen van figuur 16 vanwege de vele overlappings die mogelijk zijn. In de dataset kan elke vondst variëren van geschiedenisthema of wereldregio. Dit verschil heeft echter, zoals te zien is, weinig invloed op de frequentie van de methodetijdvakken.

14.3 Analyse: Trends in de schoolboeken

De kwantitatieve gegevens van 14.2 zijn ook aan een kwalitatieve analyse onderwerpen. In dit hoofdstuk worden de trends in de lesmethodes per werelddeel geanalyseerd om vervolgens enkele conclusies mee te kunnen nemen naar de vraag wat “goede” wereldgeschiedenis van nomadische samenlevingen is - bepaald aan de hand van recent wereldhistorische literatuur.

14.3.1 Amerika: Constant in de behandeling van de niet-sedentaire Amerikanen is het gebrek aan tijdsaanduiding en de nadruk op hun sociaal-culturele levenswijze. Deze levenswijze bestaat telkens uit dezelfde essentiële kenmerken. Het belangrijkste is de evenwichtige en gebalanceerde relatie die zij als jager-verzamelaars “altijd al” met de natuur hebben gehad. Zo verhuizen ze hun tenten (wigwams) met de dieren en de seizoenen mee. Een methode gaat zelfs zo ver om de Indianen “natuurvolkeren” te noemen.¹²⁶ Vervolgens wijst men op hun onderlinge sociale gelijkheid. Het leven van de groep is continu beschreven als arm en eenvoudig, maar wel gelijkwaardig door een natuurlijke verdeling van taken tussen mannen en vrouwen. Hun meest genoemde leefgebieden zijn het Alaska van de Eskimo’s, de jungles van Suriname en de prairies van de Verenigde Staten of Noord-Amerika in het algemeen.

Er zijn slechts drie gedateerde historische ontwikkelingen. De eerste is de lange termijn ontwikkeling die de Indianen sinds aankomst vanuit Azië vanaf 15.000 v. Chr. hebben doorgemaakt van eenvoudige jager-verzamelaars tot verschillende beschavingen. De tweede is de overstap die de Azteken, een eeuw voor het vestigen van een rijk, rond 1320, van nomadische veeteelt naar gevestigde landbouw hebben gemaakt. De derde is de noodgedwongen verdrijving van de Dakota-Indianen naar reservaten in de 19^e eeuw nadat Europese jagers - zonder oog te hebben voor de natuurlijke balans te hebben - geen bizons overlieten voor de Indianen.¹²⁷

14.3.2 Azië: De geschiedenis van de niet-sedentaire Aziaten is gedetailleerder en beter gedateerd dan de Amerikaanse. In de lesmethodes zijn meer historische onderwerpen aangesneden en hebben de actoren een nauwer gedefinieerde identiteit en een politiek-militaire rol in de geschiedenis. De hoofdpunten van deze geschiedenis zijn: De transitie van jagen en verzamelen naar nomadische veeteelt en landbouw (1); vreedzame interactie tussen nomaden en boeren (2); gewelddadige interactie tussen beide (3) en de (tijdloze) culturele leefwijze (4).

De methodes tussen 1980 en 1990 melden een transitie (1) van nomadisme naar landbouw in China rond 4000 v. Chr. Historisch gedateerd is tevens de melding dat nomaden in Vietnam en

---

¹²⁶ C. van Boxtel; W. Schrover, *MeMo Geschiedenis voor de basisvorming. 1 h/v*, (2003 Den Bosch: Malmberg),38.

¹²⁷ Uiteraard is er veel meer over de verdrijving van de Indianen in de boeken beland, maar dit bleek de enige vondst te zijn waar het nomadische eigenschap expliciet in stond vermeld.

Zuid-China - beïnvloed door Noord-Chinese landbouwgemeenschappen - rond 100 v. Chr. de overgang maakten naar rijstbouw.

Van vreedzame interactie (2) is alleen in methodetijdvak 1975-1979 sprake wanneer gemeld wordt dat ruitervolken regelmatig Tasjkent aandeden om paarden en huiden te ruilen voor wapens en andere stedelijke goederen. In dezelfde tijdvak wordt ook verteld hoe de nomaden na 1300 n. Chr. - door verwoestijning - de steppe verlieten, waardoor handelskaravanen prooi voor rovers werden en handel afnam. Vervolgens krijgen de nomaden een passieve rol toebedeeld wanneer ze in de methodes tussen 1985-1989 de landbouwgemeenschappen tussen 6500 en 1000 v. Chr. slechts "omringen". De enige interactie hierna is de Chinese overname van de (nomadische) innovatie "Paard-en-Wagen" rond 1500 v. Chr.

De meeste aandacht is echter uitgegaan naar de gewelddadige interactie (3). De oudste invallers zijn de (blanke) Ariërs die de oude Mohendjo-Daro-beschaving van India rond 2500 v. Chr. plunderden en te gronde richtten. Deze worden echter alleen in de methodes tussen 1980-1989 genoemd. Met betrekking tot China wordt vanaf 1990 verteld hoe de landbouwgemeenschap aan de Gele Rivier territoriaal expandeerde om zich beter te verdedigen tegen de "steeds invallende nomaden". De Hunnen - die wel in alle methodetijdvakken genoemd zijn - jagen vanaf ongeveer 350 n. Chr. de Germanen voor zich uit en krijgen alleen in het methodetijdvak 1985-1989 een "leifmotif" hiertoe: China had de aanvallen van de Hunnen rond 150 v. Chr. afgeslagen.¹²⁸ In de overige methodes lijken ze zomaar te verschijnen. Vervolgens zijn het de Mongolen die - verenigd onder Djengis Khan - in de 12^e een enorm rijk veroveren, met name ten koste van het Arabische Rijk. In alle methodes wordt vermeld hoe de Tataren - als opvolgers van de Mongolen - Rusland onderdrukten, terwijl ze een paar eeuwen hierna zelf - samen met een hoop andere nomadische volken - door de Russen veroverd zijn. Tot slot zijn het de steppevolkeren uit Mantjoerije die in 1644 Peking en het Chinese Rijk veroveren om een eigen dynastie te stichten. Het zal inmiddels weinig verbazen dat ook deze vermelding alleen in methodetijdvak 1985-1989 te vinden is.

Gegevens over de leefwijze van deze *ruitervolken* (4) zijn in de meeste methodes opgenomen. In methodetijdvak 1975-1979 is dit beperkt tot het gegeven dat ze zich met dierenvet insmeerden tegen de kou en dat men met getemde kuddes steeds rondtrok op zoek naar nieuwe vruchtbare gebieden. Opvallend is de geografische verschuiving vanaf 1980 van de Euraziatische steppe naar Indonesië. Hier lijken de antropologische gegevens van de Amerikaanse Indianen min of meer herhaald te worden. Men leefde in harmonie met de natuur (voornamelijk in de jungle) en

---

¹²⁸ De meldingen hiervan variëren van het verdrijven van de Germanen tot het aanvallen van de Goten. Maar alle vermeldingen nemen de militaire opmars als central punt. Tevens varieert de afkomst van de Hunnen van Centraal-Azië tot Mongolie.

in sociale gelijkheid, “zoals in onze Stenen Tijdperk”. Ook het feit dat de mensen nog steeds zo leven wordt meegedeeld. Na 1995 wordt hier geen melding meer van gemaakt in de hoofdstukken.

14.3.3 Midden-Oosten en Noord-Afrika: De geschiedenis van de niet-sedentaire inwoners van deze gebieden lijkt in sterke mate op de Aziatische. Ook hier zijn historische actoren bij naam genoemd met specifieke data. Hierom is wederom gekeken naar de rol van nomaden bij de eerste overgang naar landbouw (1); vreedzame interactie (2); gewelddadige interactie (3) en algemene leefwijze (4).

De transitiefase naar landbouw (1) krijgt tussen 1975 en 1985 invulling door een vertelling van de vestiging van de nomadische stamhoofd Abraham rond 2000 v. Chr. in Palestina. Vanaf 1985 wordt stevast verteld hoe nomaden tussen 10000 en 5000 v. Chr. naar de Nijl, Tigris en Eufraat trokken om zich bezig te houden met akkerbouw. De vermelding van de Israëlieten als een rondtrekkend herdersvolk komt nog wel terug in methodetijdvak 1995-1999.

De geschiedenis van vreedzame interactie tussen nomaden en boeren (2) wordt pas genoemd na 1995. Er wordt dan verteld hoe nomaden steeds naar verschillende stedelijke markten trokken. Duidelijk wordt gemaakt hoe regelmatig deze tochten waren door te wijzen op hun functie. De nomaden komen namelijk aan het einde van elke droogseizoen handel drijven voor voedsel voor hun dieren. Ook wordt verteld dat dit een eeuwenoude interactie is.

Wederom is de geschiedenis van de gewelddadige interacties tussen de nomaden en sedentairen (3) het omvangrijkst. De vroegste invallers zijn “zwervende nomaden” die de groene vallei van de Jordaan als buit zagen tussen 1900 en 500 v. Chr. Na 1985 is men van dit bijbelse thema afgeweken en wordt algemener gesteld hoe rovers, nomaden en ruitervolkeren de landbouwsamenlevingen - al vanaf 10000 v. Chr. - dwongen zich beter te verdedigen in gefortificeerde steden tegen de permanente dreiging van hun invallen. Opvallend is de vermelding van de Perzen als een “ruitervolk die op stormachtige wijze” hun macht over het Midden-Oosten vestigden rond 650 v. Chr. Na 1995 komt echter niets van dit thema terug. Wel permanent aanwezig is de rol van nomadische ruiters (Bedoeïenen) in de expansie van het Arabische Rijk vanaf 630 (ten koste van de Perzische en Oost-Romeinse Rijken). Zo wordt de stelling uit 1975-1979 dat hun gevechtskracht de snelle expansie van dit rijk verzorgd heeft in 2000-2005 herhaald met als extra dimensie de pacificering van de nomadenstammen door Mohammed en de Islam. In methodetijdvak 1985-1989 vermelden de methodes ook de opkomst van een rijk onder de “geislamiseerde Turkse nomadenstam van Osman” vanaf 1000. In methodetijdvak 2000-2005 komen deze terug onder de - correcte - naam van de Seldjoeken.

De leefwijze van nomaden (4) in Noord-Afrika en het Midden-Oosten is in de methodes op verschillende manieren opgenomen. Allereerst zijn er tussen 1980 en 1995 voornamelijk foto's en illustraties van nederzettingen of van herders met wat dieren bevinden. Deze materialen trachten telkens een goed inzicht te verschaffen in het dagelijkse leven van de nomaden. Tekstueel wordt vervolgens vanaf 1980, op vrij oppervlakkige wijze, de nomadische veeteelt uitgelegd als het permanent rondtrekken met kuddes en op zoek naar vruchtbaar grond. Pas na 1995 is bijvoorbeeld het belang van de kameel toegevoegd en hun rol in handelskaravanen enerzijds en in regelmatige handel in veeteeltproducten anderzijds. Typering van hun interne sociaal-culturele verhoudingen zoals het geval was bij Azië en Amerika vinden we niet terug.

14.3.4 Subsahara Afrika: De geschiedenis van niet-sedentaire samenlevingen in Subsahara Afrika krijgt een zeer kleine rol toebedeeld ten opzichte van de voorgaande drie wereldregio's. Per methodetijdvak zijn er telkens 1 a 2 vondsten die voldeden aan de gestelde zoekopdracht betreffende "Nomaden in de wereldgeschiedenis". Een onderverdeling kan gemaakt worden in specifieke en historische vermeldingen enerzijds en algemene uitspraken anderzijds.

Specifiek genoemd zijn: de verdrijving van nomadische veehouders uit Zuid-Afrika na de komst van de Nederlanders (1975-1979); het bestaan van de nomadisch veehoudende Masai in Kenya (te zien op een actuele foto) (1980-1984); de toenemende verwoestiging die de nomadische bevolking van Somalië dreigt uit te roeien (1985-1989); de verdrijving van de nomadische San in Zimbabwe door de veehoudende Shona rond 400 n. Chr. (1990-1994); de eeuwenoude handelscontacten tussen boeren in de Niger en trans-Sahara nomaden (1995-1999) en de aanwezigheid van de voornoemde San en de nomadisch veehoudende KhoiKhoi in Zuid-Afrika voor de komst van de Europeanen (2000-2005).

Algemeen is vermeld dat in "Zwart-Afrika" akkerbouw, nomadische veeteelt en jacht de voornaamste bestaansmiddelen zijn (1980-2005) en dat jager-verzamelaars als de Khoi en de San "net zoals wij 20000 jaar geleden" in evenwicht met de natuur leven en geen eigendom kennen (1985-1989).¹²⁹

In Subsahara Afrika vinden we dus geen rijken die overrompeld worden door nomadische invasies of een wijdverbreid handelsketen van nomadische veehouders, maar alleen een enkele migratie en algemene stellingen over Afrikaanse samenlevingen.

14.3.5 Oceanië: Geschiedenis van niet-sedentaire samenlevingen in Oceanië vinden we alleen in methodetijdvak 1985-1989. Deze speelt zich alleen af in Australië en is alleen cultureel van aard.

---

¹²⁹ Alle methodes hebben overigens wel oog gehad voor het feit dat de Afrikaanse landen zonder oog voor stammenterritoria door de Europese machten geschapen zijn.

Vermeld wordt hoe Aboriginals telkens naar verschillende jachtvelden trekken in hun gemeenschappen waarin mannen en vrouwen gelijk zijn, ouderen met respect behandeld worden, de mensen arm maar gelijkwaardig zijn en men in balans met de natuur leeft. Historisch is de vermelding van de slechte behandeling die ze gekregen hebben van de blanke veroveraars na 1600. Een demografisch gegeven hierbij is dat terwijl er in 1800 nog 330.000 Aboriginals waren het er anno 1986 nog maar 40.000 zijn. Tot slot wordt toegevoegd dat de levenswijze van de Aboriginals gelijk is aan die van Europese jager-verzamelaars 20.000 jaar geleden.

14.4 Verbindende wereldgeschiedenis: Nomaden als bindmiddel

De functie die de nomaden in wereldgeschiedenis hebben ingenomen kan door recent wereldhistorisch onderzoek steeds beter bepaald en verklaard worden. De trends die in het vorige hoofdstuk gevonden zijn geven een verre van compleet beeld van de rol van nomaden in de wereldgeschiedenis. Hiermee wordt niet zozeer bedoeld dat er te weinig namen en jaartallen vermeld zijn, maar dat er niet gestreefd is een coherente verklaring te geven voor het feit dat ze lang zijn blijven bestaan, noch voor de manier waarop ze leefden, handel dreven of oorlog voerden en tevens niet voor de invloed die ze op de geschiedenis gehad hebben. Hierdoor is een moeizame chronologie ontstaan. Hierbij nemen de nomaden eerst wel actief deel aan de geschiedenis van sedentaire samenlevingen – een dader-rol. Even later zijn gelijk aan vreemde, niet-moderne, primitieve – en zeldzame – schepsels, vergelijkbaar met een met uitsterving bedreigde diersoort – een slachtoffer-rol. In dit hoofdstuk worden enkele alternatieve methodes behandeld, waardoor het mogelijk wordt enige historische logica te verbinden aan deze onopgemerkte transitie van nomaden in de wereldgeschiedenis van winnaars naar verliezers. Tevens kan er een gebalanceerde kijk komen op hun interactieve rol ten opzichte van de wereldgeschiedenis van landbouwsamenlevingen. We kunnen bekijken in hoeverre de volgende kwesties in een wereldhistorisch perspectief behandeld kunnen worden:

- 1. Opkomst Islam: Hoe konden de Arabische nomadenstammen zo snel een groot rijk veroveren?*
- 2. Pax Mongolica: Wat hebben de Mongolen bijgedragen behalve verwoesting?*
- 3. Lange termijn: Waarom en wanneer verdwijnen de nomaden uit de geschiedenis?*

14.4.1 Opkomst Islam: Hoe konden de Arabische nomadenstammen zo snel een groot rijk veroveren?

In de onderzochte schoolboeken is het algemene antwoord tweeledig. Enerzijds staat het gegeven centraal dat de stammen voor het eerst verenigd optraden. Na eeuwen van onderlinge strijd, hadden ze nu een gemeenschappelijke agenda gevonden in de Islam en werden ze loyaal aan Mohammed. Anderzijds is gewezen op de bijzondere vechtkunsten van Nomadische ruiters.

Deze waren sneller op het slagveld en daarom angstaanjagend voor de legers van de Perzen en Byzantijnen. Deze antwoorden lijken voldoende inzicht te geven in de motivatie en uitvoering van de militaire expansie van de Arabieren, maar tegelijkertijd bieden ze een verklaring die problematisch is omdat er geen pogingen zijn om het verhaal van een voorgeschiedenis te voorzien. Hierdoor lijkt het allemaal wel erg incidenteel. Een systematische analyse van deze geschiedenis is te vinden in "War and Peace and War. Life-cycles of Imperial Nations" van cliometrist Peter Turchin.

Daarin blijkt allereerst dat de zogenaamde onverslaanbare ruiters van de Arabieren geen significante rol speelden. Voor de Arabische samenleving was het temmen van de kameel wel een essentiële innovatie, maar eerder op het gebied van transport in plaats van op het slagveld: nuttig voor het bevoorraden van legers, maar geen superieure vechtmethodes.¹³⁰ Bovendien waren de Islamitische Arabieren niet de eerste om kamelen te gebruiken voor oorlogstransporten door de woestijn. Sterker nog, de Arabieren zijn zelf in de 6^e eeuw herhaaldelijk aangevallen door een client-staat van de Byzantijnen, genaamd Ghassanidië, die kamelen op gelijke wijze inzetten.¹³¹ Dit was tevens een gebruikelijke manier voor de Byzantijnen om deze op buit beluste nomadische stammen preventief te ongevaarlijk te maken. Het idee van een Arabische superieure vechtstijl moet dus verworpen worden.

De Islam is vervolgens aangedragen als belangrijkste motivatie voor de stammen om zich te verenigen en om daarna de wereld met het zwaard te bekeren. Het verenigen van stammen was in werkelijkheid echter eerder een sociaal-politiek spel, en geen kwestie van spirituele overtuiging. Bovendien is verenigd optreden alleen onder specifieke omstandigheden aantrekkelijk voor de verschillende stamleiders. Turchin betoogt hoe vóór Mohammed tal van andere pogingen om de Arabische stammen onder de monotheïstische vlag bij elkaar te brengen mislukten hetzij door interventies van aangrenzende legioenen van het Byzantijnse, Perzische of Ethiopische rijken, hetzij door bittere onderlinge onenigheid.¹³² Niet de kracht van de Koraan, maar het leiderschap en de wil van Mohammed – wiens stam in de regio al aanzien genoot als bewaarders van de heilige steen van Mekka – om de stammen te verenigen waren doorslaggevend. De volgelingen van Mohammed waren bloedfanatiek, maar tegelijk erg gedisciplineerd en loyaal. Deze combinatie blijkt het belangrijkste ingrediënt te zijn voor hun aanvankelijke slagen om Mekka te veroveren en om daarna grotere legers te verslaan en grotere steden in te nemen.

---

¹³⁰ P. Turchin, *War and Peace and War, Life-cycles of imperial nations* (New York, 2006), 102. Ook McNeill, *Human Web*, 89. De Arabieren vechten op het slagveld te voet.

¹³¹ *Ibidem*, 97.

¹³² *Ibidem*, 95-96

Waarom ze deze mentaliteit hadden en hun tegenstander niet heeft tot slot volgens Turchin te maken met hun "Asabiya".¹³³ Deze term leent hij van de eerder genoemde Ibn Khaldoun.¹³⁴ Het betekent een zekere bereidwilligheid van een groep, meestal een stam of een verzameling van stammen, om tot het uiterste te gaan en het bestaat bij gratie van een hoge mate van sociale gelijkheid. "Asabiya" is het sterkst bij die stammen die op "meta-etnische" grenzen van rijken bestaan. Turchin betoogt dat de Arabieren die jarenlang tussen de Ethiopiërs, Byzantijnen en Perzen geleefd hebben zich uiteindelijk verenigden op het moment dat de omringende rijken veel interne chaos meemaakten. Dat ze vervolgens met slechts een handje vol grote veldslagen enorme gebieden konden veroveren is terug te voeren op hetzij hun bereidwilligheid om voor het geloof en voor elkaar te sterven, hetzij het gebrek hieraan bij de tegenstanders. Behalve voor stammen, is deze mentaliteit ook typerend voor "frontier"-samenlevingen, zoals de Kozakken langs de Moscovitische grenzen, de Franken langs de Romeinse grens en de Mongolen langs de Chinese grens. Het meest eigenaardige aan deze Khaldouniaanse theorie van Turchin is de cyclische aard ervan. Zo betoogt deze dat telkens nadat het een groep nomaden gelukt is een dynastie te stichten, het niet lang kan duren voor de "asabiya" van de groep gecorrumpeerd wordt en de solidariteit verzwakt. Hierna kan een andere stam of federatie van stammen – sociaal gelijkere en gemotiveerdere – dit rijk met relatief gemak weer uitschakelen.¹³⁵

Het laatste component dat hieraan toegevoegd moet worden is de samenwerking in de Arabische samenleving tussen nomadische stammen en stedelingen.¹³⁶ Op het Arabische schiereiland was weinig sprake van landbouw, maar Mekka kon bestaan van de handel over land, uitgevoerd door nomadische kameelkaravanen. Wanneer een stad bereikt was kon een andere karavaan de lading weer doorvoeren. Mekka fungeerde zo als een plek van samenkomende stammen zonder dat ze daarmee sedentair moesten zijn.

Zo zien we een sociologische en geografisch verklaringskader voor een anders vrij onbegrijpelijk evenement in de wereldgeschiedenis. Het is mijns inziens belangrijk aan te tonen dat niet de Islam of de buitengewone vechtkwaliteiten de spectaculaire expansie verzorgd hebben, maar dat er een hoge mate van "do or die"-mentaliteit bij een groep mensen gevormd wordt door sociale en politieke omstandigheden. Hiermee wil ik natuurlijk niet aan het feit voorbij gaan dat de geschiedenis dramatische wendingen ondergaat wanneer individuen als Mohammed specifieke ideeën gaan verkondigen.

---

¹³³ Ibidem, 103.

¹³⁴ Ibn Khaldoun, *Muqaddimah. An Introduction to History*, (Princeton 2005) (Translated by F. Rosenthal in 1969), 101.

¹³⁵ Lal, *Unintended Consequences*, 59-60.

¹³⁶ McNeill, *Human Web*, 90.

14.4.2 Pax Mongolica: Wat hebben de Mongolen bijgedragen behalve verwoesting?

Alle vondsten die in de schoolboeken gevonden zijn met betrekking tot de Mongolen maken wel melding van de vernietiging die vanuit de veroveringen uitging. Grote en imposante steden als Samarkand en Bagdad moesten hun mooiste bouwwerken in brand op zien gaan, terwijl veel onbepaalde dorpen en steden “smeulend” achterbleven. Het Arabische Rijk en het Chinese Rijk werden binnen een halve eeuw veroverd door Djengis Khan en zijn opvolgers. Wat nu op langere termijn het resultaat was van deze veroveringen is in grote mate afwezig in de schoolboeken. De methode “Verleden Tijd?” vermeldt in 1985 dat de Mongoolse heersers een vergadering hebben gehad over geloof, waaruit besloten is dat men óf Buddhistisch óf Islamitisch kon worden.¹³⁷ In 1986 toont de methode “Levende Geschiedenis” een kaart van het Mongoolse Rijk waar diverse handelsroutes op getekend zijn.¹³⁸ Maar geen tekst of uitleg weet deze handelsroutes verder uit te diepen. Een zeer recente methode licht nog wel toe hoe de Zwarte Dood uit Azië over deze handelsroutes naar Europa kwam.¹³⁹ Deze twee vondsten hintten naar een grotere betekenis van de periode die ook wel bekend staat als de *Pax Mongolica*. Het is uiteraard niet de intentie om de extreem bloedige manier waarop de Mongolen een einde maakten aan complete samenlevingen weg te cijferen, maar wel om ook de minder sensationele – maar wellicht meer invloedrijke – periodes van het Mongoolse Rijk te bespreken.

“But like the Muslims before them, the Mongols realized that, once the pillaging is over and you’ve got an empire to run, peace is a wonderful thing. They kept trade routes safe, and in return for thus lowering the communication and trust barriers, they exacted what has been compared to the modern value-added tax, at around 5 percent.”¹⁴⁰

In navolging van de neo-marxistische wereldsysteem-theorie van Immanuel Wallerstein, schreef Janet Abu-Lughod in 1989 een boek getiteld “Before European Hegemony. The World System A.D. 1250-1350”. Een zeer gedetailleerd onderzoek toont een verfijnd handelsnetwerk bestaande uit acht stedelijke gebieden, lijkend op Gunder Frank’s zones, verspreid over Eurazië.¹⁴¹ Terwijl een groot gedeelte van dit netwerk al bestond, blijkt juist ten tijde van de Mongoolse overheersing in de 13^e en 14^e eeuw de landhandel te zijn toegenomen. Abu-Lughod verklaart dit door te wijzen op de lage doorvoertarieven die ontstonden nu er significant minder stammen en

---

¹³⁷ K.A. Kalkwiek, J.W. van Lent, G.J. van Setten, *Verleden Tijd?: leergang geschiedenis voor de onderbouw van het algemeen onderwijs. 2hv voor havo en vwo*, (1986 Amsterdam: Meulenhoff educatief), 172.

¹³⁸ H.M. Bartman; L. Hildingson; K. Warne, *Levende Geschiedenis: methode geschiedenis voor de onderbouw mavo, havo, vwo, inclusief de basisvorming. 3 havo/vwo*, (1995 Amsterdam: Meulenhoff educatief), 179.

¹³⁹ C. van Bostel; W. Schrover, *MeMo Geschiedenis voor de basisvorming. 2 havo/vwo*, (1998 Den Bosch), 98.

¹⁴⁰ Wright, *Non-Zero*, 161.

¹⁴¹ J. Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, 34.

staten in staat waren om handelaren te belasten.¹⁴² Tevens nam het gevaar voor struikrovers op de routes af tijdens de overheersing van dit ruitervolk, waardoor het risico sterk was afgenomen. Vooral de noordelijke route, van Centraal-Azië naar de Zwarte Zee, werd door de Mongoolse overheersing bevorderd.¹⁴³ Dit is niet zo gek als men bedenkt wat de Mongolen zelf van Bagdad gemaakt hadden, waar ze een einde maakten aan het Abbassidische Kalifaat.¹⁴⁴

Op de langere termijn lijkt de Mongoolse overheersing bijzonder gunstige gevolgen te hebben gehad voor de technologische en economische ontwikkeling van het totale gebied tussen China als Europa.¹⁴⁵ John Hobson ziet in de *Pax Mongolica* een essentiële “lopende band” waar verschillende technische, bestuurlijke en culturele ideeën – zogeheten “resource portfolio’s” – op van Oost naar West reisden.¹⁴⁶ Omdat China in de 12^e eeuw tijdens de Song-dynastie een commerciële revolutie, economische groei en bevolkingsgroei had doorgemaakt, fungeerde de Mongoolse verovering van dit China en de verbinding ervan met een groot deel van Eurazië als een ontsluiting van de vele nieuwe ideeën en technologieën. Zo heeft de wereld in de 13^e eeuw kennis mogen maken met geavanceerde schilder-, druk-, navigatie-, wapen-, smeed- en scheepvaarttechnologieën.¹⁴⁷ Hobson spreekt hier dan ook van een vorm van “Oriental Globalisation”.¹⁴⁸ Het verwondert voorstanders van deze theorie ook niet dat Genua en Venetië, juist in deze periode rijker werden dan voorheen. Deze these is maar voor een beperkt deel verankerd in de Nederlandse schoolboeken. Zo bespreekt men telkens exclusief de kruistochten als voornaamste overdrachtpunt, zonder oog te hebben voor de ontwikkelingen in heel Eurazië die de toegenomen handel mogelijk maakten.

Ook de overdracht van de pest - de Zwarte Dood - vanuit China naar Europa maakt deel uit van deze “globalisering”. De *Pax Mongolica* heeft voor een historische primeur gezorgd: nog nooit eerder deelden mensen op zo een grote schaal hetzelfde leed. Samen met de Mongoolse ruiters reisden helaas ook ziektekiemen mee die voor gigantische epidemieën gezorgd hebben.¹⁴⁹ De oorsprong van de Zwarte Dood kan teruggevonden worden in de Himalayas rond 1330. In de eeuw die hierop volgde is de Chinese bevolking gehalveerd en door de Mongoolse opening van de *noordelijke route* kwam de Zwarte Dood – via de Tataarse aanval op de Krimse havens waar Genuese handelaren leefden - in de Europese Middeleeuwen terecht.¹⁵⁰ Ook de Arabische steden

---

¹⁴² Ibidem, 154.

¹⁴³ Gunder Frank, *ReORIENT*, 57.

¹⁴⁴ Wright, *Non-Zero*, 161.

¹⁴⁵ J.M. Roberts, *The Illustrated History of the World. The Age of diverging traditions* (London 1998), 109.

¹⁴⁶ Hobson, *Eastern Origins*, 5, 46.

¹⁴⁷ McNeill, *Human Web*, 124.

¹⁴⁸ Ibidem, 44.

¹⁴⁹ V. Hansen, *The Open Empire*, 366. en W.H. McNeill, *Plagues and People* (New York 1976), 171-174.

¹⁵⁰ Ibidem, 336.

van het Midden-Oosten en het Indische schiereiland zijn zwaar getroffen.¹⁵¹ Door de Mongoolse invasieopgingen van Java en Japan, raakte men zelfs daar besmet!

In de 14e eeuw vielen bijna alle Mongoolse rijken hetzij door – mede door de epidemieën aangewakkerde – opstanden van de onderworpen volkeren (zoals in China en Samarkand), hetzij door onderlinge onenigheid bij de heersers (zoals in Perzië). Alleen ten noorden van de Zwarte Zee wist het Khanaat van de Gouden Horde te overleven.¹⁵² Deze werden door de Europeanen ten onrechte Tataren genoemd, want dit was slechts een stam, terwijl dit rijk een mengsel was geworden van tientallen steppevolkeren.¹⁵³ Dit nomadenrijk had de gewoonte de steppevelden van Rusland en Oekraïne te plunderen om mensen als slaven te verhandelen aan kooplieden aan de Zwarte Zee. In de 15^e eeuw veranderde de situatie langzaam door sluimerende desintegratie van de nomadenrijk tegenover toenemende eenwording van de Russische prinsdommen.¹⁵⁴ Het is mijns inziens goed om dit uit een te zetten bij een bespreking van de opkomst van Rusland.¹⁵⁵ De gemiddelde verklaring voor het verlies van de Tataren wordt namelijk telkens gelegd bij de persoon van Ivan de grote, terwijl de daden van de Tataren zelf beperkt blijven tot plunderingen en belastingen. Typisch hierin is de vermelding van een Russisch koninkrijk enerzijds en een Tataars volk anderzijds, terwijl de historische realiteit eerder andersom is. Het waren Russische huurlingen, de kozakken – niet bijzonder loyaal aan een bepaald koninkrijk – die het opnamen tegen een Khanaat dat al 300 jaar lang machtig was.

Zo is gebleken dat het gevolg van de Mongoolse expansie zowel economisch als cultureel en biologisch is, en niet enkel militair. Bekeken op grote schaal is deze periode zeer waardevol geweest in het overdragen van Chinese technologie naar het Westen en het verstevigen van de onderlinge afhankelijkheid door middel van de handelsroutes – en nieuwe ziektekiemen. Op sociaal en politiek niveau is het zeer vruchtbaar om aan te geven – zeker wanneer we kijken naar zeven misvattingen over nomaden van Wright – dat de Mongoolse nomaden goed in staat zijn gebleken te besturen, nadat ze hebben geplunderd. Het is mijns inziens nuttig de nomadische destructie die van de Mongolen uitging deels te relativiseren met de positieve gevolgen en deels uit te diepen door te wijzen op de natuurlijke gevolgen door toedoen van de verspreiding van de pest, waar men onbedoeld voor gezorgd heeft.

---

¹⁵¹ W.H. McNeill, *Plagues and People*, 170-177.

¹⁵² McNeill, *Human Web*, 125.

¹⁵³ Turchin, *War and Peace and War*, 22-23. Niettemin houden alle schoolboeken vol dat het zou gaan om een specifiek volk: De Tataren.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 28. Dit gebeurde onder de leiding van de Moscovitische prins die de culturele legende van Kiev naar zich toe wisten te halen en in steeds grotere mate van de ontsluiting van de Oostzee wist te profiteren.

¹⁵⁵ Veel schoolboeken vermelden de Tataren in het verhaal van de Russische geschiedenis, maar slagen er niet in uit te leggen waarom de Tataren nu pas verslagen konden worden, en niet eerder.

14.4.3 Lange termijn: Waarom en wanneer verdwijnen de nomaden uit de geschiedenis?

Na net te hebben afgesloten met de ondergang van de Tataren kunnen we ons op hoger niveau afvragen hoe het komt dat de nomaden in de geschiedenis zo tragisch verloren hebben. Hun politieke onafhankelijkheid lijkt plaats te hebben gemaakt voor een marginale rol als antropologisch onderzoeksmateriaal. De geschiedenis van de interactie tussen sedentaire en niet-sedentaire samenleving is heel erg lang, waardoor het onmogelijk is deze hier volledig te bespreken. We staan daarom eerst stil bij de structuren van interactie en samenwerking, om vervolgens enkele cruciale veranderingen te bespreken.

Gedurende de vroegste periode van de menselijke beschavingsgeschiedenis – te weten van 3500 v. Chr. tot 200 n. Chr. – ontstonden de eerste steden. Het meest opvallende aan deze samenlevingen was het feit dat het werk steeds gespecialiseerder werd. Verschillende ambachten werden afhankelijker van elkaar waardoor de stedelijke arbeidsverdeling steeds complexer werd. De meeste schoolboeken geven dit aan in hun behandeling van de oudste steden van Mesopotamië en Egypte. De indruk die gewekt wordt is echter dat het zou gaan om een gesloten circuit, zonder de omringende bewoning - nomadisch - onderdeel is van dit economische systeem. Vader en zoon McNeill tonen in hun boek “The Human Web, a Birds-eye view of Human History” juist aan hoe de mensen die tussen de stedelijke centra in leefden cruciaal waren in de ontwikkeling van arbeidsdiversificatie enerzijds en kennisuitwisseling tussen de centra anderzijds.¹⁵⁶ Stedelijke leiders maakten met stamhoofden bijvoorbeeld afspraken over grondstofleveringen in ruil voor afgewerkte producten. Op deze wijze maakten de stedelijke centra gebruik van de omgeving om verder te groeien. De nomaden op hun beurt werden zo onderdeel van het steeds complexer wordend “web”, die tussen de stedelijke centra gesponnen was.¹⁵⁷ Het beeld van de altijd rovende nomaden zou niet alleen hierom onzinnig zijn, maar ook om het simpele gegeven dat ook geroofde goederen op hun beurt verhandeld dienden te worden. En handel is in essentie altijd een afspraak op gelijke voet.

Indrukwekkender was hun rol in het verder aan elkaar verbinden van de verschillende “webben” door middel van migratie.¹⁵⁸ Tussen 200 en 1400 migreerden verschillende Turkse stammen vanuit Azië richting Europa en het Midden-Oosten. Arabische stammen migreerden naar Noord-Afrika en drongen op meerdere plekken door tot Subsahara Afrika. Vanuit Indonesië en de Filippijnen migreerden verschillende bevolkingsgroepen zowel richting Oost-Afrika, als richting Polynesië. In Afrika zelf migreerden de Bantu naar het zuiden, onder andere naar aanleiding van andere migraties in Centraal-Afrika. Deze migraties hebben veel invloed hebben

---

¹⁵⁶ McNeill, *Human Web*, 42.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 50.

¹⁵⁸ P. Manning, *Migration in World History*, (New York 2005), 94-98

gehad op de wereldgeschiedenis. Nomadische krijgers, veehouders, handelaren en ook zij die overstapten op een agrarisch bestaan hebben politieke systemen, culturele identiteiten, etnische samenstellingen radicaal veranderd en de onderlinge verbondenheid vergroot.¹⁵⁹

Van de 7^e eeuw v. Chr. tot de 19^e eeuw n. Chr. hadden nomaden een drietal grote voordelen ten opzichte van de stedelingen.¹⁶⁰ Omdat het land van de sedentaire samenlevingen veel kostbaarder was dan de grasvlakten van de steppe, konden nomaden goedkoper en meer paarden fokken. Deze beschikbaarheid heeft telkens aanzet gegeven tot innovatieve - en voor stedelijke elites dodelijke - vechtkunsten.¹⁶¹ Een tweede voordeel was de economische macht die ze konden uitoefenen op de steden door handelsroutes dan wel af te knippen, dan wel om te leiden. Tot slot waren de nomaden veel beter in staat een grote groep mensen op been te brengen en grote afstanden met deze mensen af te leggen, bijvoorbeeld omdat ze hun woongebied om ecologische redenen hadden moeten verlaten.

Na de Mongoolse veroveringen zijn er nog een aantal uitbraken geweest van Nomadische veroveringen, maar deze bleken niet meer in staat de mate van invloed uit te oefenen op de wereldgeschiedenis als hun voorgangers. Bayly onderscheid drie factoren die vanaf ca. 1700 aan deze ondergang betekenis hebben bijgedragen.¹⁶² De opkomende moderne wereld - inclusief nieuwe regimes in Iran en Egypte - ontwikkelde steeds betere wapens, die zelfs de meest heftige "stormachtige" verovering van nomadische krijgers kon tegenhouden. Franse en Britse legers waren in staat grotere en sterkere paarden te fokken. Tot slot kregen de koloniale heersers steeds betere grip op de nomadische krijgers. Enerzijds door ze van elkaar gescheiden te houden, zodat een grootschalige verzameling niet meer mogelijk was, anderzijds door jonge nomadische krijgers in de koloniale legers te incorporeren.

Deze laatste fase in dit proces speelt zich af in de uitbreidende Japanse, Chinese, Ottomaanse en Engelse rijken die gebieden van inheemse nomaden verwoesten en veel opstanden uitlokten.¹⁶³ Het overgrote deel van de interactie bleef echter nog een tijd lang gematigd zolang de nomaden nog redelijk functioneel waren: (1) "barbaren" fungeerden als grensbewaking zolang de staten niet genoeg man hadden om zich tegen andere "barbaren" te verdedigen, (2) nomaden waren bekend om hun inzetbaarheid als huurlingen en (3) stammen waren cultureel nog niet zo scherp te onderscheiden van de stedelijke en agrarische bevolking. Veel medicijnen en spirituele

---

¹⁵⁹ Ibidem, 106. Bovengenoemd voorbeeld van de Mongoolse expansie en de Zwarte Dood tonen deze causaliteit extreem goed aan.

¹⁶⁰ C.A. Bayly, 'Archaic and Modern Globalisation in the Eurasian and African Arena, ca. 1750-1850', in: A.G. Hopkins, *Globalisation in World History*, (London, 2002), 58-59.

¹⁶¹ Hier vallen onder andere de Mongoolse, Mantsjoerijnse en Perzische *schutter-op-paard*. Zoals eerder is aangegeven geldt dit niet voor de Arabieren.

¹⁶² Ibidem, 60.

¹⁶³ Bayly, *Birth of modern world*, 435-436.

goederen kwamen bijvoorbeeld nog vaak van de nomaden, terwijl ze op lokale schaal ook nog een cruciale handelsfunctie hadden. Bovendien waren nomadische volkeren tussen 1780 en 1830 in bijvoorbeeld Zuid-Afrika en Nieuw-Zeeland in staat wapens van Westerse makelij over te nemen en in te zetten in hun weerstand tegen de nieuwe koloniale heersers. Ook waren veel stamhoofden in de steeds beter in kaart gebrachte binnenlanden van Indonesië in de situatie gekomen dat ze rijk konden worden door bepaalde producten aan Chinezen en Westerlingen te verkopen. Het meeste profiteerden de “inheemsen” van hun nog altijd populaire vechtkunsten. Zo hebben Europese grootmachten (en ook China) in Azië herhaaldelijk stam-krijgers ingezet bij het onderdrukken van andere lokale opstanden.¹⁶⁴

Het “einde” van de nomadische onafhankelijkheid kwam uiteindelijk tussen 1830 en 1890. In deze periode explodeerde de sedentaire bevolking uit haar voegen. Voornamelijk uit Europa migreerden veel “gewone” mensen – mogelijk gemaakt door de transportrevolutie – naar Siberië, Amerika, Australië en Afrika met als voornaamste doel het (voor het eerst) bezitten van land. In dit tijdperk leden de “inheemsen” het meest aan deze materiele expansie.¹⁶⁵ Ook de ecologische gevolgen waren ernstig. Zo verdween bijvoorbeeld een groot gedeelte van de natuurlijke prooi van nomadische jagers. Naar mate deze Europese migratie toenam kwam het einde van het onafhankelijke nomadische bestaan in zicht. Vreedzame coëxistentie op de “frontiers” werd vervangen door assimilatie, extermatie en opsluiting, vaak gepaard met uitbuiting, onvrije arbeid, alcoholmisbruik en makkelijk overdraagbare ziektes waar ze niet immuun voor waren.¹⁶⁶

De samenlevingen die tegenwoordig nog op traditionele nomadische veeteelt leven worden steeds schaarser, ook door klimatologische veranderingen. Bovendien worden ze continu de moderne wereld in gesleept door het voortdurende proces van staatsvorming en de wil van jonge mensen om te kiezen voor een veilig en welvarend, en geen arm en onveilig bestaan. Alleen in de meest onherbergzame gebieden voor de stedelijke en agrarische samenleving vinden we nog deze mensen terug.

Nomaden verdwenen zo geleidelijk aan, vanwege de veranderende omstandigheden in het “wereldwijde web”, uit de hoofdstroom van de geschiedenis. Na eeuwenlang een belangrijke factor te zijn geweest in de politieke cycli van staten wereldwijd, door een militair voordeel die ze te danken hadden aan hun mobiliteit, is hun rol na de Industriële Revolutie uitgespeeld en zijn het de slachtoffers van de – in rap tempo urbaniserende – geschiedenis geworden.

---

¹⁶⁴ Ibidem, 438.

¹⁶⁵ Ibidem, 439.

¹⁶⁶ McNeill, *Human Web*, 216.

14.5 Conclusies

De greep in de dataset die voor deze dieptestudie gedaan is was gericht op het bepalen van wereldhistorisch perspectief in de behandeling van nomaden in de wereldgeschiedenis. Nadat de thema's, wereldregio's en methodetijdvakken kwantitatief in beeld waren gebracht, is er een kwalitatieve analyse gedaan naar de inhoudelijke invulling – gesorteerd op wereldregio. Uit dit schoolboekonderzoek zijn vervolgens drie interpretatiekaders naar voren gekomen waar een wereldhistorisch perspectief cruciaal is. Voorts is ten aanzien van de mate van globalisering in het geschiedenisbeeld het volgende geconcludeerd:

1. Kortzichtigheid: Het is gebleken dat de nomadische stammen veel invloed hebben uitgeoefend op de stedelijke gemeenschappen door enerzijds langdurig vreedzame handelscontacten te onderhouden en anderzijds abrupte veranderingen te weeg te brengen door gewelddadig op te treden, of door massamigraties. In de behandeling van de politiek-militaire geschiedenis van nomaden hangt men echter continu een evenementieel perspectief aan. Hierdoor wordt het praktisch onmogelijk de interactieve rol die ze gespeeld hebben in de vorming van het ecologische, politieke en culturele landschap van Eurazië te duiden. Dat de opkomst van de Arabische stammen veel te maken had met de situatie in de Byzantijnse en Perzische rijken is een type logica die in het geheel niet aan de hand van de onderzochte schoolboeken na te bootsen is.
2. Tijdloosheid: Samenhangend met deze neiging naar kortzichtigheid, is er tevens een hang naar een “tijdloze” beschrijving van de culturele leefwijze van de nomaden. Dit heeft twee gevolgen:
  - a. Door het gebrek aan een historisch kader komt allereerst de dynamiek die de nomaden deelden met de stedelingen vóór de 19^e eeuw in het gedrang. Wat overblijft, is de notie dat de nomadische levenswijze het niet gered heeft. Opvallend is de neiging van een merendeel van de vondsten naar een voorstelling waarbij de nog bestaande nomadensamenlevingen wel gelukkig zijn, en dichterbij de natuur staan.
  - b. Vervolgens is de nomadische levenswijze exclusief gekoppeld aan de prehistorie. Dat nomadische samenlevingen de geschiedenis van de beschaving vervolgens permanent beïnvloed en gevormd hebben is volledig ondergesneeuwd.
3. Eurocentrisme: Zowel de Hunnen en de Mongolen komen onverwacht uit het Oosten. Slechts een enkel boek geeft aan dat er ecologische en politieke *push-factoren* waren. Het is deze onuitroeibare eurocentristische visie van de middeleeuwen die eerder het nogal magische wereldbeeld van de middeleeuwer lijkt te bevestigen dan een deugdelijk wereldhistorisch kader te geven. Zo verzuimt men te wijzen op de onvoorziene gevolgen van de toename van

Euraziatische verbondenheid en wederzijds afhankelijkheid – de zogeheten *archaische globalisatie*. Dat de economische heropleving in het 13^e eeuwse Europa via de kruistochten in Europa is ontstaan is een onvoldoende verklaring en gaat volledig voorbij aan het feit dat het juist de ontsluiting van Chinese technologie is die de economie in Europa – uiteindelijk – stimuleerde.

Deze tekorten lijken permanent aangezien er zo goed als geen veranderingen te vinden zijn in de manier waarop de nomadengeschiedenis in de schoolboeken behandeld zijn. Het enige is dat het methodetijdvak van 1985-1989 de meeste vondsten – en daarmee de meeste informatie – levert. Aan de ene kant is dit positief, omdat er weinig sporen zijn van het vermeende *antinomadisme* van Antoon de Baets, maar het is zeer kwalijk dat de schoolboeken sinds 1975 weinig innovatie vertoond hebben in de behandeling van een groep die juist in de verbindende wereldgeschiedenis een steeds duidelijkere rol heeft gekregen.

Een kleine verschuiving die wel naar voren is gekomen is de terugdringing van de “vreedzame interactie”-geschiedenis vanaf 1985 in de schoolboeken, waardoor de nadruk op de gewelddadige interactie kwam te liggen.

15. Mens en natuur in Afrika, Amerika en het Midden-Oosten

*Man is a biological entity before he is a Roman Catholic or a capitalist or anything else. Moreover, man's history did not start when he first began to keep records, nor is it limited to only the aspects of his existence of interest to the literati. The first step to understanding man is to consider him as a biological entity which has existed on this globe, affecting, and in turn affected by, his fellow organisms, for many thousands of years.*¹⁶⁷

15.1 Inleiding en probleemstelling

We hebben nu stil gestaan bij de economische concurrentie en ontwikkeling van Azië ten opzichte van Europa en de invloed van nomadische samenlevingen op de verbondenheid en wederzijdse afhankelijkheid van stedelijke samenlevingen door middel van handel, oorlog en netwerken. Een volgend thema dat baat heeft bij een wereldhistorisch perspectief is de wisselwerking tussen de natuur en de menselijke geschiedenis.

Binnen de wereldgeschiedenis zijn er vooral vanuit andere disciplines theorieën ontwikkeld over de rol van klimaatverandering, ecosystemen, energieconsumptie en evolutie in de geschiedenis van de mensheid. Mensen zijn namelijk, vooral vanwege hun grote invloed op het milieu en hun doorgeslagen succes in voortplanting, een zeer boeiend onderwerp voor veel natuur- en gedragswetenschappers. Hierdoor spreekt men van een interdisciplinair onderzoek naar het verleden. Onderzoeken van onder andere Jared Diamond, David Christian, Fred Spier en Robert Wright nemen zich voor de logica van de natuurlijke wereld als voornaamste verklaringskader te zien van de totale menselijke carrière.¹⁶⁸

Historisch bekeken gaat het hier in feite om een zeer actueel en maatschappelijk relevant probleem: hoe gaan mensen om met de natuur, haar energiebronnen en wat is de staat van de biosfeer. Hierdoor ligt er voor historici, en vooral voor geschiedenisleraren, een taak om inzicht te scheppen in de historische processen die ten grondslag liggen aan de complexe relatie tussen de mens en de natuur. Sinds Braudel is men in de geschiedschrijving zich ook meer bewust geworden van het belang van "mountains, not monarchs".¹⁶⁹ Een relatief nieuwe stroming laat zich "Environmental History" noemen.

---

¹⁶⁷ A.W. Crosby Jr., *The Columbian Exchange. Biological and Cultural consequences of 1492.* (1967 Duke), xxv.

¹⁶⁸ J. Diamond, *Guns, Germs and Steel. The Fates of Human Societies*, (Londen 1999), J. Diamond, *Collapse. How societies choose to fail or succeed* (New York 2005), D. Christian, *Maps of Time. An Introduction to Big History* (Berkeley, 2004), F. Spier, *The Structure of Big History. From the Big Bang until Today* (Amsterdam 1996), R. Wright, *Non-Zero. The Logic of Human Destiny* (New York 2000). De titels van deze werken ogen gelijk al erg ambitieus. Dit wekt vaak argwaan bij collega historici. Deze auteurs zijn zelf vervolgens ook niet verzot op de historici die zich met kleinschalige onderzoeken bezighouden.

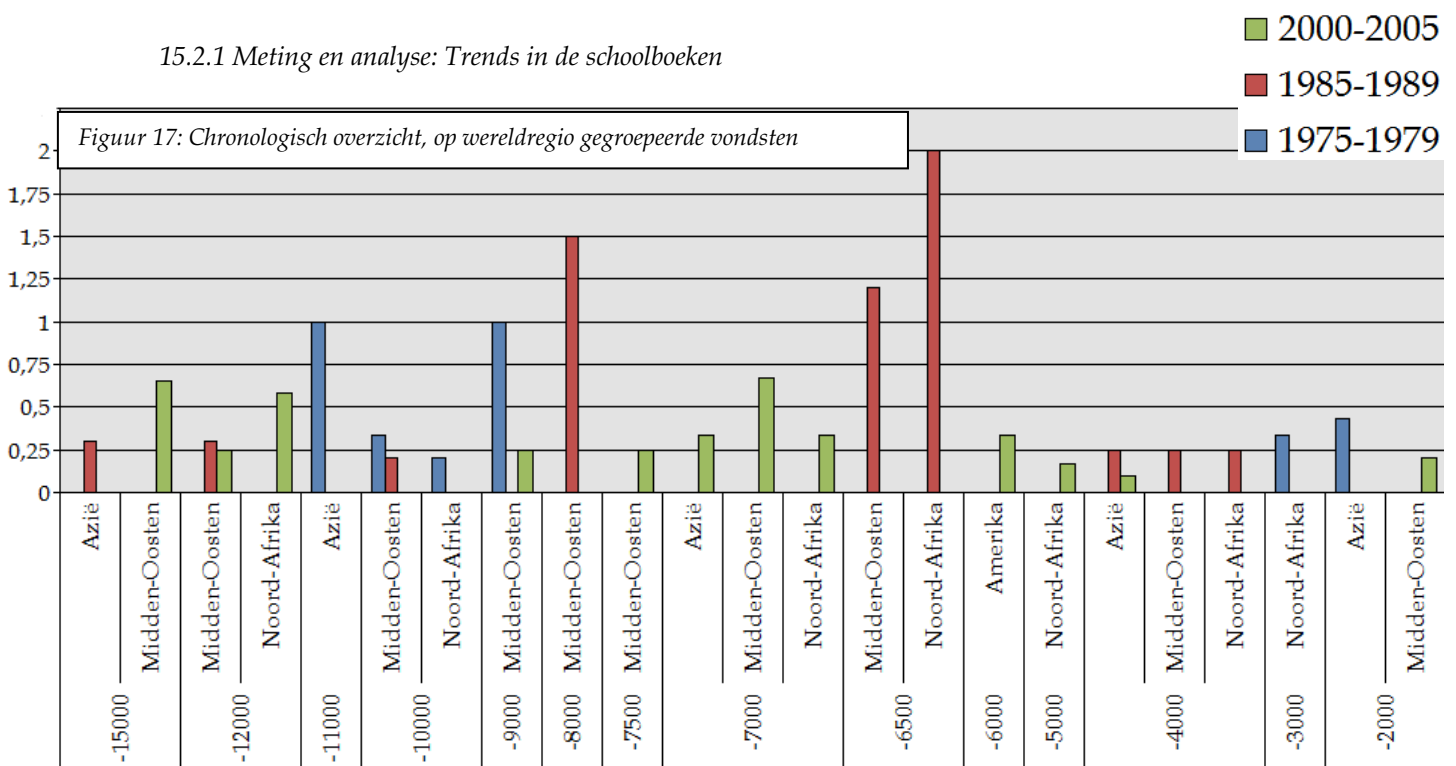
¹⁶⁹ Lal, *Unintended Consequences*, 4. Lal verwijst naar Braudel's *longue durée*.

We nemen in deze dieptestudie twee van deze processen kwantitatief en kwalitatief onder de loep en vergelijken de resultaten met het huidige wetenschappelijke debat om de staat van deze “nieuwe stroming” te kunnen evalueren.¹⁷⁰ De overgang naar landbouw is het eerste proces. De invloed van het klimaat op de ondergang van het oude Amerika en het falen van Afrika is de tweede.

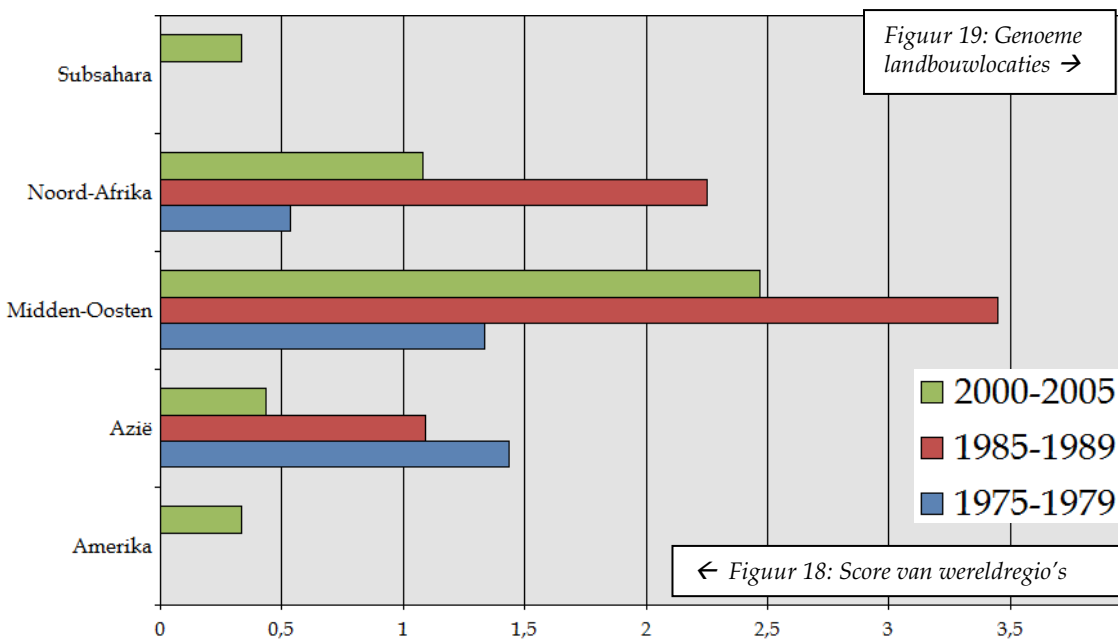
15.2 Waar, wanneer en waarom ontstond Landbouw?

De vraag waar, wanneer en waarom de mensheid de overstap maakte naar landbouw als het voornaamste bestaansmiddel is nog altijd niet afdoende verklaard. Dat wil zeggen dat er nog geen volledige consensus is. Wel is men het er over eens dat de term “Neolithische Revolutie” in de directe zin van “een krachtige en korte omwenteling” niet meer van toepassing is. Vooral de toepassing van moderne dateringstechnologieën hebben historici geholpen inzicht te krijgen in de geleidelijkheid van de onbewuste transitie die plaats heeft gevonden. Ook is duidelijk bewezen dat landbouw op meerdere plekken in de wereld onafhankelijk van elkaar ontstaan is. Voordat we het bestaande debat uiteen zetten, kijken we in dit hoofdstuk eerst naar een kwantitatieve meting van het waar en wanneer, om vervolgens een kwalitatieve analyse te doen naar de trends in de schoolboeken betreffende het belangrijkste onderdeel van de vraag – waarom?.

15.2.1 Meting en analyse: Trends in de schoolboeken

¹⁷⁰ Deze zijn gebaseerd op de these van J. Diamond in *Guns, Germs and Steel*. De eerste vraag gaat over het ontstaan van verschillen in het verkrijgen van de zogenaamde ‘voorsprongsmiddelen’, terwijl de tweede over de gevolgen van het wel of niet hebben van deze voordelen gaat.

Amerika	Andes-Gebergte Mexico
Azië	China Eurazie Hoangho India Indus Jangtsekiang Zuid-Rusland
Midden-Oosten	Catal Huyuk Eufraat Eurazie Irak Mesopotamie Oer Palestina Syrie Tigris Turkije West-Azie
Noord-Afrika	Egypte Nijl Nijldal Sahara Tassili-plateau Zuid-Egypte
Subsahara	Oost-Afrika Sahara

Waar en wanneer ontstond landbouw?

Door de database te filteren op termen die met de opkomst van landbouw te maken hebben, is er een gerichte greep gedaan.¹⁷¹ Deze resultaten zijn te vinden in bijlage 3, waar ze op methodetijdvak geordend zijn.¹⁷² Op basis van deze meetgegevens zijn de volgende analyses verricht.

De meting van de tijd en plaats van het ontstaan van landbouw kan door middel van een kwantitatief overzicht van de chronologische en topografische gegevens gedaan worden. Om de overzichtelijkheid te bevorderen is de tijdsperiode afgebakend van 15.000 v. Chr. tot 2000 v. Chr. en zijn er slechts drie - in plaats van alle zes - methodetijdvakken uitgelicht.

Uit figuur 17 kan ten aanzien van de vraag *wanneer landbouw ontstond* geconcludeerd worden dat de behandeling van de overgang naar landbouw in het vroegste methodetijdvak relatief kort is en geconcentreerd is rond 10.000 v. Chr. In het laatste methodetijdvak is hij juist over een langere periode is uitgerekt. In het middelste methodetijdvak is de behandeling weliswaar uitgerekt, maar extreem geconcentreerd op het Midden-Oosten en op de "jaren" 8000 en 6500 v. Chr.

Ten aanzien van de vraag waar de landbouw is opgekomen kan uit figuur 18 geconcludeerd worden dat Azië in eerste instantie relatief meer aandacht kreeg, terwijl Noord-Afrika en het Midden-Oosten vervolgens Azië ver voorbij schoten. Tevens is het mogelijk de specifieke benamingen van de locaties die bij de beschrijvingen horen te analyseren. Het is echter gebleken

¹⁷¹ In de database is een verzameling gemaakt op basis van de volgende trefwoorden, met variabele mogelijkheden van varianten: *Uitvinden, Temmen, Domesticatie, Agrarisch, Ijstijd, Landbouw, Akkerbouw, Sedentair, Klimaat, Ontdekken.*

¹⁷² Naast waardevolle informatie over het centrale vraagstuk van dit hoofdstuk zijn er door middel van deze trefwoorden-methode ook enkele vondsten boven water gekomen die niet direct betrekking hebben op de opkomst van landbouw. Deze zijn in de kwantitatieve analyse marginaal en in de kwalitatieve analyse te negeren.

dat veruit de meeste vondsten behorend tot deze greep in de dataset geen eigen locatiebenamingen hadden. Hierdoor verliest deze meting haar representativiteit en volstaat de meting op wereldregio. Figuur 19 toont een overzicht van de locaties die wel genoemd zijn in de geschiedenis van de opkomst van landbouw.

Zo is gebleken dat het ontstaan van landbouw verre van eendrachtig is onderwezen in de geschiedenisboeken. Zowel de chronologie als de topografie variëren in grote mate per methodetijdvak.

Waarom ontstond landbouw?

In de schoolboeken is een duidelijke constante waarneembaar in de antwoorden op deze vraag. Telkens wordt er een relatie gelegd tussen het klimaat enerzijds en de menselijke inventiviteit anderzijds. Toch zien we een aantal opmerkelijke accentverschillen plaatsvinden.

Aan de klimatologische zijde van het verhaal staat het einde van de Ijstijd na ongeveer 12,000 v. Chr. centraal. Deze wordt in alle methodetijdvakken genoemd als een omwentelingspunt in de geschiedenis. Tot 1984 blijft het echter alleen bij het noemen van deze klimaatverandering. Vanaf 1985 wordt er in meer detail uitgelegd welke verschillende effecten deze gehad heeft. Zo wordt verklaard hoe diverse gras- en diersoorten zich succesvol verspreid hebben over de continenten, terwijl andere juist uitstierven. Dit wordt gerelateerd aan de stijging van de zeespiegel en de uitdroging van het land. Daarnaast is een speciale rol weggelegd voor de voorspelbaarheid van het vloedpatroon van de Nijl.

De manier waarop de menselijke aanpassing aan het veranderende klimaat vermeld is, is met de jaren zelf ook anders geworden. Twee trends zijn gevonden. Allereerst is de nadruk meer op een geleidelijke overgang – in plaats van een plotselinge crises – komen te liggen. In de methodes tot 2000 wordt gesproken van een *revolutionaire ontdekking, ontwikkeling, uitvinding of leerproces*. Ondanks het feit dat ook in dit laatste methodetijdvak er meldingen zijn van een ontdekking en een uitvinding, wordt er veel duidelijker nadruk gelegd op de geleidelijkheid van dit menselijke aspect. Men spreekt van een toename van kennis van de natuur over duizenden jaren en een geleidelijke uitdroging van leefgebieden als de Sahara. Men vermeldt zelfs dat tijdens de Ijstijd sommige mensen al gedeeltelijk afhankelijk waren van landbouw. Ook de tweede trend geeft de neiging naar een evolutionaire aanpak weer. De overgang naar landbouw werd aanvankelijk verteld als een bewuste poging van groepen mensen om de bestaanszekerheid te vergroten met het oog op een groeiend voedselgebrek. Deze argumentatie is te vinden in de methodes tussen 1985 en 2000, terwijl er hierna slechts nog gesproken wordt van een langdurige aanpassing van duizenden jaren die de kans op overleven heeft verhoogd. Er is dan geen sprake meer van een bewuste daad, maar van een natuurlijke aanpassing.

Samenvattend kunnen we stellen dat landbouw voornamelijk in het Midden-Oosten (Mesopotamië) en Noord-Afrika (de Nijl) ontstond, tussen 12.000 v. Chr. en 6.000 v. Chr. en voornamelijk verklaard is als een menselijke aanpassing aan een klimatologische verandering. Hier zien we een duidelijke trend vanaf het einde van de jaren negentig ten aanzien van het geleidelijke en onbewuste karakter van deze verschuiving. Zo is er voornamelijk een relativisering van de revolutionaire en actieve aspecten van deze transitie.

15.2.2 *Het huidige debat: Klimaatverandering en Evolutie*

We hebben nu gezien hoe in de schoolboeken de vroegste periode van de menselijke beschaving besproken is. In dit hoofdstuk staat het wetenschappelijke debat over het ontstaan van landbouw centraal. Dit debat gaat in principe over de relatie tussen klimaatverandering en menselijke inventiviteit en raakt hiermee een kern van geschiedtheorie aan. Bestaat de geschiedenis uit een serie van menselijke woorden en daden, of is er een dieperliggend mechanisme aan het werk? Gaat het om een uitvinding van een goed idee, of is er sprake van een onbewuste ontwikkeling? Het eerste probleem dat zich aandoeft is de vraag of landbouw überhaupt wel een “goed idee” was. Zo is gebleken dat jager-verzamelaars veel minder hard hoefden te werken voor hun voedsel dan de eerste boeren. De overstap naar landbouw lijkt dan economisch gezien een onlogische keuze.¹⁷³ Om de overstap toch logisch te verklaren dient men af te stappen van de gedachte dat het zou gaan om een bewuste keuze. Ook kan bezwaar gemaakt worden tegen deze gedachtegang omdat de overgang naar landbouw op meerdere plekken in de wereld onafhankelijk van elkaar gemaakt is.¹⁷⁴ Waarom ontstond er dan een cultuur waarbij men planten en dieren op een vaste plaats ging “gebruiken”?¹⁷⁵ Twee “natuurlijke” theorieën zijn gesuggereerd die - zonder elkaar uit te sluiten - het gestelde raadsel proberen te verklaren.

Ingrijpende - maar langzame - klimaatverandering na 12.000 v.Chr. zou het einde van de ijstijd betekenen. Door de terugtrekking van het landijs werd de leefomgeving van de mens drastisch veranderd. Zijn (grote) prooidieren stierven uit door de optrekkende bossen en door de uitdroging van de jachtgronden. Door deze veranderingen en ook door de stijging van de zeespiegel werd een groot gedeelte van het menselijke woongebied aangetast.¹⁷⁶ Tegelijkertijd

---

¹⁷³ Wright, *Non-Zero*, 66.

¹⁷⁴ Christian, *Maps of Time*, 228.

¹⁷⁵ F. Spier, *The Structure of Big History. From the Big Bang until Today* (Amsterdam 1996), 57-60 De auteur geeft aan hoe lastig het is het veranderende klimaat als hoofdoorzaak te nemen voor domesticatie omdat domesticatie heel ruim gedefinieerd kan worden. Gangbaar is het om het te plaatsen wanneer een soort genetisch anders is dan zijn wilde voorouders, maar het proces van domesticeren begint daar al duizenden jaren voor.

¹⁷⁶ Diamond, *Guns, Germs and Steel*, 105-106. Ook Christian, *Maps of Time*, 231. Men wijst op de aanname dat de meeste vroege mensensamenlevingen aan de kust leefden.

hebben wilde granen zich in bepaalde gebieden flink verspreid, waardoor er voor de mens meer domesticeerbaar voedsel was.¹⁷⁷

Een ander proces waar de mensen zich ogenschijnlijk niet bewust van konden zijn, maar waar ze wel directer mee verbonden waren, is de demografische druk die op de jagers en verzamelaars kwam te staan.¹⁷⁸ Deze zou deels door het veranderende klimaat veroorzaakt zijn en deels door het biologische succes van de jagers verzamelaars. De bevolkingsdruk zou vervolgens gezorgd hebben voor een trage maar wel gedwongen migratie naar minder aangename plekken – een kale grassteppe in plaats van een subtropisch paradijs – enerzijds en naar “bottleneck” regio’s – rivierdalen en landengtes – anderzijds.¹⁷⁹

Zo was de jager in staat boer te worden. Het klimaat en de aardse ecosystemen waren dusdanig veranderd en de bevolkingsdruk was zo toegenomen dat dit het moment was om langzaam maar zeker er een intensievere voedselvoorziening (meer calorieën per vierkante meter) op na te houden.¹⁸⁰ Vanaf 8.500 v. Chr. worden er veel meer dieren en planten gedomesticeerd op verschillende plekken, verspreid over het zogenaamde “Vruchtbare Halve Maan”. Hier was de grootste variatie van bruikbare wilde en gemakkelijk aanpasbare gewassen ontstaan door de specifieke ligging en vruchtbaarheid.¹⁸¹ Over de millennia die volgden ontwikkelden zich soortgelijke samenlevingen in Azië, Amerika en Afrika – onafhankelijk van het Midden-Oosten.¹⁸²

Het is mogelijk het hierbij te laten en de opkomst van de landbouw te zien als een natuurlijk proces. De rol van de mens is echter niet uitgespeeld nadat aangenomen is dat er nooit een bewuste keuze gemaakt is. Immers, het is toch de mens die gehandeld heeft?

Volgens de logica van Wright heeft de transitie uiteindelijk plaats gehad zonder dat er sprake was van een rationele keuze, een gezamenlijk besluit of een culturele ommezwaai.¹⁸³ Simpelweg de “lopende zaken” als oorlog tussen groepen, strijd om status binnen de groepen en continu moeten strijden tegen schaarste, hebben gezorgd voor de “Agrarische Revolutie”.

---

¹⁷⁷ Ibidem, 107. Ook Christian, *Maps of Time*, 231.

¹⁷⁸ Christian, *Maps of Time*, 225.

¹⁷⁹ Ibidem, 239.

¹⁸⁰ C. Ponting, *Een Groene Geschiedenis van de Wereld*, (Amsterdam 1992), 57-62.

¹⁸¹ Ibidem, 230. Ook M. Cook, *A Brief History of the Human Race* (London 2004), 26.

¹⁸² Diamond, *Guns, Germs and Steel*, 100-101. Diamond refereert per domesticatie aan geavanceerd en recent archeologisch onderzoek. In de andere boeken waaraan gerefereerd is in dit hoofdstuk wordt naar Diamond verwezen. Er bestaat dus consensus over het waar en wanneer van landbouw. Domesticatie is in dit geval bewezen wanneer er een soort gevonden is die genetisch afwijkt van zijn wilde voorouder.

¹⁸³ Ibidem, 71.

*Certainly environmental changes can add to the logic of farming, and help explain why it arose in one area or another. But if the question is why it arose at all, we needn't delve into the details of climate, flora, and fauna. Given enough time, it was bound to happen.*¹⁸⁴

Wright maakt gebruik van de logica van "Game Theory" om aan te geven dat de manier waarop de oudste jager-verzamelaars een steeds complexere evenwichtsrelatie met elkaar en met de natuur ontwikkelden, gelijk is aan de manier waarop dezelfde jager-verzamelaars gebruik maakten van de mogelijkheden om hun voedselverwerking te intensiveren na de laatste ijstijd.¹⁸⁵ Hierdoor komt de nadruk meer op de interne werking van groepen mensen te liggen dan een dwingende klimaatverandering. Volgens Wright hebben de meeste onderzoeken grote moeite zich over te geven aan zijn "hard-core cultural evolutionism". Daar zou namelijk uit blijken dat cultuur, ongeacht de klimatologische en demografische omstandigheden, sowieso geneigd is hogere niveaus van organisatie te bereiken.

Toch blijft er op deze wijze nog onverklaard waarom de mens na enige tijd zo veel beter was geworden in het beheersen van de natuur. Vooral als we kijken naar de enorme gevolgen van deze transitie voor de aarde en de geschiedenis van de mensheid. William en John McNeill betogen dat deze menselijke culturele aanpassing een unieke wisselwerking is met de natuur.¹⁸⁶ Door steeds het meest aantrekkelijke voedsel uit te kiezen hebben jager-verzamelaars bij gedragen aan het genetische succes en verspreiding van specifieke soorten, waardoor deze niet alleen gingen overheersen maar zich ook genetisch aan de mensen aanpasten. Doordat de mensen hier – al dan niet bewust - kennis van namen, werd het aantrekkelijker om dicht bij deze "speciale plantensoort" te blijven wonen. Het culturele gevolg hiervan was dat de mensen een gevoel voor "thuis" ontwikkelden, met als grootste voordeel het kunnen maken van meer kinderen. Felipe Fernandez-Armesto vat het idee van "co-evolutie" uitstekend samen:

*The most helpful scenarios are first, of plant-gathering slowly self-transformed into farming, as gatherers re-plant selected specimen or exploit local or temporary climatic conditions to supplement foraging with farming (...) Secondly, people and the life-forms they eat can be said to "co-evolve", as they grow in mutual dependence: eventually, the first agricultural revolution became complete when species emerged that were incapable of propagation without human help.*¹⁸⁷

Zo zijn er dus twee sporen van wereldhistorische ontwikkelingen met betrekking tot de opkomst van landbouw te traceren: een klimatologische en een evolutionaire. Wat er gebeurt als we deze

---

¹⁸⁴ Ibidem, 76.

¹⁸⁵ Wright, *Non-Zero*, 74-75.

¹⁸⁶ McNeill, *Human Web*, 26-28. Ook Christian, *Maps of Time*, 226.

¹⁸⁷ F. Fernandez-Armesto, *Ideas that changed the world*, (London 2003), 67.

logica doortrekken – uit de prehistorie – richting de geschiedenis, is het onderwerp van het volgende deel van deze dieptestudie naar de verhouding tussen mens en natuur.

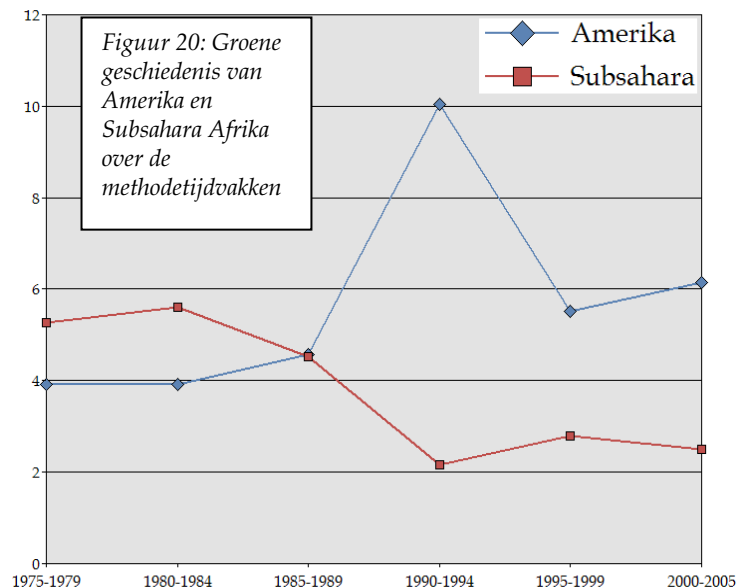
15.3 Waarom redden Afrika en Amerika het niet?

In de vergelijkende wereldgeschiedenis is het vrij geaccepteerd dat men met name te maken heeft met Europa, het Midden-Oosten en Azië. Dit zijn immers de gebieden met de hoog ontwikkelde culturen. Deepak Lal maakt deze keuze eveneens in zijn zoektocht naar gunstige factoren voor economische groei. Hij vat samen dat Amerika niet bestudeerd hoeft te worden omdat het een “assassinated civilisation” is en Afrika telt al gelijk niet meer mee omdat het een slechte bodem zou hebben.¹⁸⁸

Waarom nu juist Afrika en Amerika nooit in de kopgroep beland zijn, is volgens Jared Diamond te wijten aan hun geografische ligging en niet – zoals eerder werd gedacht – aan een niveau van menselijke kunnen. In “Guns, Germs, and Steel” stelt hij zich de vraag welke factoren er voor gezorgd hebben dat Spanjaarden het Azteekse Rijk omver wierpen en niet andersom. De directe factoren die hij aanwijst voor deze “Broadest Pattern of History” zijn paarden, geweren/zwaarden/staal, zeewaardige boten, staatskundige organisatie/schrift en epidemieën.¹⁸⁹ Deze factoren kennen een causale geschiedenis. Na de domesticatie en sedentarisatie hebben de samenlevingen van Eurazië en Afrika meerdere ziektekiemen uitgewisseld, hun voedseloverslag vergroot en de technologie verbeterd. De essentie van Diamond’s beredenering is de biologische werking van het Oost-West as van Eurazië. De ligging

van deze as heeft er voor gezorgd dat Eurazië, in tegenstelling tot Amerika en Afrika, een grotere biodiversiteit kende van ziektekiemen, voedzame planten en domesticeerbare dieren.

In hoofdstuk 15.2 is het ontstaan van landbouw behandeld. Hier kwam reeds naar voren dat de biologische en geografische aanwezigheid van bepaalde soorten in het Midden-Oosten van groot belang was. In dit hoofdstuk wordt gekeken in hoeverre de beredeneringen van

¹⁸⁸ Lal, *Unintended Consequences*, 27. De term *Assassinated Civilisation* leent hij van Oswald Spengler.

¹⁸⁹ Diamond, *Guns, Germs and Steel*, 87.

Diamond in de schoolboeken te vinden zijn. We vragen ons af welke natuurlijke factoren er voor gezorgd hebben dat Afrika en Amerika “het niet redden”.

15.3.1 Analyse: Trends in de schoolboeken

De thematische meting in het schoolboekonderzoek van figuur 20 naar de geschiedenis van Amerika en Subsahara Afrika laat zien hoe Amerika over de jaren belangrijker is geworden. Om in kaart te brengen hoe de natuurlijke factoren in de geschiedenis van Afrika en Amerika behandeld zijn, baseren we ons toch vooral op de kwalitatieve meting. Met het oog op de scherpte is er in deze meting een chronologische grens gesteld. We meten enkel de geschiedenis van na 2000 v. Chr. Bovendien geldt voor Afrika dat we alleen kijken naar Subsahara-Afrika. Tot slot zijn alleen de vondsten geselecteerd die gelabeld zijn als “groene geschiedenis”. Het volledige overzicht van de vondsten is te vinden in bijlage 4. Uit de analyse zijn de volgende thematische trends naar voren gekomen:

Indiaans Amerika: Dood door ziekte

De Spaanse veroveraars die Columbus spoedig opvolgden in “De Nieuwe Wereld” brachten een aantal ziektekiemen met zich mee die veel slachtoffers hebben gemaakt onder de Indiaanse bevolking. Na een uitbraak was een epidemie doorgaans sneller in de Amerikaanse centra aangekomen dan de Spanjaarden zelf. De vondsten zijn ter analyse verdeeld in velden met gegevens over het type ziekte, de gevolgen ervan en de redenen voor deze gevolgen.¹⁹⁰ In de schoolboeken vinden we weliswaar verschillende antwoorden, maar vanuit de meeste vondsten geven aan dat het ging om besmettelijke ziektes waar miljoenen Indianen in de 16^e eeuw aan dood gingen, omdat deze nieuw waren en de Indianen er niet tegen gewend waren. De variaties op dit verhaal zijn echter wel tekenend voor de verschillende perspectieven waarop deze episode bekeken kan worden.

Met betrekking tot het type ziekte wordt er zowel gesproken over “Europese” als over “onbekende” of “nieuwe” ziektes. Tot 1999 lijkt het Europese perspectief te overheersen, terwijl hierna de Amerikaanse de overhand heeft. Tevens vangt men pas vanaf 1985 aan met het benoemen van de ziektes. Het gaat vooral om pokken en mazelen, maar ook griep en zelfs verkoudheid worden genoemd.

De manier waarop de gevolgen (het aantal slachtoffers) van de ziektes genoemd zijn in de schoolboeken variëren sterk tussen (min of meer) exacte dodenaantallen als: “11 miljoen”, vage

---

¹⁹⁰ Dit overzicht is te vinden in bijlage 5

aanduidingen als “90%”, “enorm veel”, “miljoenen” en “massaal”, en dramatiserende termen als: “bij bosjes” of “totale ontvolking”.¹⁹¹

Ten aanzien van de reden voor het plaatsvinden van grootschalige epidemieën geven alleen de boeken van het methode “Sprekend Verleden” een verklaring die verder gaat dan de aanduiding van de ziektes als “onbekend”, “nieuw” of “besmettelijk”. In deze methode wordt namelijk uitgelegd dat de bewoners van Amerika zeer lang geïsoleerd zijn geweest van de rest van de wereld door de stijging van de zeespiegel na het einde van de ijstijd.

De manier waarop vervolgens aan is gegeven dat ze voor de nieuwe ziektes vatbaar waren varieert. Aan de ene kant geven de meeste methodes aan dat er geen (biologische) ontwikkeling van afweerstoffen plaats heeft kunnen vinden. Aan de andere kant zijn er toespelingen gemaakt op de zwakte van de Indianen. Wanneer gesproken wordt van vatbaarheid lijkt dit nog correct, maar een methode uit 1981 beredeneert simpelweg dat men geen juiste geneesmiddelen had.

Zo is er dus geen overduidelijke ontwikkelingstrend waar te nemen over het geheel van de onderzochte periode, behalve dat de methode “Sprekend Verleden” als enige inzicht verschaft in de wereldhistorische werking van ziekteverspreiding. Deze benadering lijkt populairder te worden aangezien de ziektes ook niet meer als Europees geïdentificeerd worden en er stevast vermeld wordt dat het gaat om nieuwe en voor de bewoners van Amerika onbekende ziektes.

Amerika: Geen Paarden, Geen Staal

Bij een groot deel van de vondsten is vaak ook dwangarbeid en oorlog genoemd als reden voor de grote hoeveelheid Indiaanse slachtoffers. Het geweld van de Spaanse veroveraars was in combinatie met de ziektekiemen in staat de grotere legers van de Azteken en de Inca's te verslaan. De vondsten die deze militaire geschiedenis relateren aan “natuurlijke verschillen” geven aan dat de Indianen niet opgewassen waren tegen de Spaanse paarden, vuurwapens en stalen zwaarden. Het is opnieuw moeilijk een trend te ontdekken in de behandeling van dit thema, voornamelijk omdat het aantal vondsten erg beperkt is. Wel kunnen we de variaties in kaart brengen ten aanzien van de behandeling van de geschiedenis van deze confrontatie.

boek	jaar	Beschrijving (locatie is steeds Amerika)
1981	1500	Paarden kwamen er niet voor en vuurwapens waren nog niet uitgevonden.
1985	1200	Weinig dieren, alleen kippen en kalkoenen. Andere veedieren kwamen er niet voor.
1985	1200	Meeste gebruiksvoorwerpen van hout of steen. Wel koperen sieraden.
1985	1500	Indianen kenden geen metalen wapens, paarden en honden en verloren op militair gebied ondanks hoeveelheid soldaten.
1986	1500	Landbouw kenmerkte zich door calorierijk voedsel als maïs en aardappel, maar geen trekdieren.

¹⁹¹ Deze variatie heeft ook betrekking op de tijdsaanduiding. Sommige methodes geven duidelijk aan dat ze spreken over zoveel doden tussen 1510 en 1640, terwijl andere methodes refereren aan een serie eeuwen.

1990	1500	Indianen verdreven van hun land door Europese kolonisten die sterker waren door paarden en vuurwapens, nog onbekend in Amerika.
1992	1500	Verzet van Indianen mislukt door gebrek aan paarden en metalen wapens.
1999	1325	Wiel was onbekend en er waren geen lastdieren.
1999	1500	Indianen gedood of gedwongen te werken door sterkere Europeanen met paarden en vuurwapens.
2000	300	Maakten sieraden van koper, zilver en goud. Gebruiksvoorwerpen van hout of steen
2004	300	Voornaamste dieren waren Lama's en Kalkoenen. Verder veeteelt maar beperkt mogelijk door gebrek aan paarden, koeien, schapen etc.
2005	1500	Indianen verdreven, gedood of gedwongen voor Europeanen te werken door paarden en vuurwapens die beide onbekend waren in Amerika.

Figuur 21: Overzicht beschrijvingen van Ontwikkeling Indiaanse Beschaving

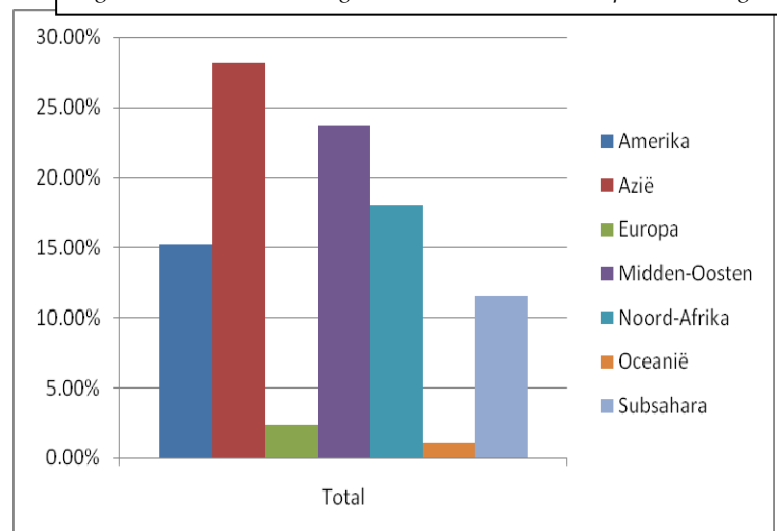
Figuur 21 toont een continue behandeling van het gebrek aan paarden en vuurwapens vanaf 1981. Met betrekking tot het gebrek aan paarden is duidelijk aangegeven dat het puur een kwestie is van biologie. Grote veedieren waren er simpelweg niet geëvolueerd. Hierdoor waren niet alleen de Indiaanse legers inferieur, maar ontwikkelde zich ook een heel andere type landbouw. In tegenstelling tot de situatie in de Afro-Euraziatische wereld was men hier gedwongen zich op akkerbouw te concentreren. Zo was het bijvoorbeeld niet nodig het wiel te ontwikkelen omdat er geen lastdieren voor handen lagen.

Het andere onderdeel is het gebrek aan vuurwapens. Het meest opvallend is de melding dat vuurwapens *nog niet uitgevonden* waren. De relevante meldingen die volgden concluderen logischerwijs dat het eerder een kwestie is van het geen gebruik maken van metaal. Of dit ook een kwestie van geologie is wordt nergens uitgediept. Men kende het eenvoudigweg niet.

Afrika: Natuurlijk gedoemd om arm te zijn?

In het schoolboekonderzoek is Subsahara Afrika, op Oceanië na, met 11,5% het minst vertegenwoordigde niet-westerse werelddeel, terwijl Noord-Afrika nog vrij veel aandacht heeft ontvangen. Een kwantitatief onderzoek naar de resultaten - gebruik makend van dezelfde selectiecriteria als bij het vorige hoofdstuk zijn gevolgd - levert dan ook maar weinig op. Wanneer we om deze reden naar de inhoud van de gemeten vondsten kijken -

Figuur 22: Relatieve Meting naar Groene Geschiedenis per Wereldregio

de vondsten met het label "groene geschiedenis" - vallen toch een aantal dingen op.

Boek	Jaar	Beschrijving (Subsahara)
1976	1980	Armoede groot in Afrika door late dekolonisatie, maar ook door een ongunstig klimaat
1987	1945	Grote gebieden door droogte en uitputting van het land onvruchtbaar . Ook veel doden door hongersnoden. (Locatie: Sahel)
1987	1885	Afrikanen werden door de Belgen gedwongen belasting te betalen in een vastgestelde hoeveelheid rubber. Rubberbomen werden dan zo intensief afgetapt dat ze dood gingen . (Locatie: Kongo)
1987	1896	Blanken leren de Afrikanen verbeterde landbouwmethodes, maar deze richten veel schade aan aan de natuur . (Locatie: Zimbabwe)
1991	1490	Uitwisseling van gewassen als Mais, Cassave, Bananen en Tarwe zorgt samen met de uitwisseling van dieren als koeien, paarden en schapen voor meer voedingsmogelijkheden
1991	1490	Waardevolle grondstoffen als Goud, Zilver, Steenkool, Koper, Olie en Uranium werden uit de koloniën gehaald door Europeanen.
1999	1490	Maniok, een Amerikaanse wortelsoort werd belangrijke voedingsmiddel in Afrika
2000	1500	Cassave werd een belangrijk voedingsgewas , dat door de Europeanen uit Amerika was meegenomen
2000	1500	Reeds aanwezige mijnwerken werden uitgebreid met meer delfstoffen voor meer eindproducten
2004	1500	Klimaat ongeschikt voor Kolonisten uit Europa, die aan de kust bleven voor handel
2004	1991	Economische ontwikkeling vertraagd door miljoenen aids-slachtoffers , waardoor landen afhankelijk blijven van rijke westerse landen.
2005	2005	Foto uitgehongerde kinderen, veroorzaakt door langdurige periodes van droogte .
2006	1800	Belangrijke voedingsgewassen als Cassave en Mais werden uit Amerika naar Koloniën in Afrika gebracht.
2006	1960	Geen economische ontwikkeling onder andere door droogtes

Figuur 23: Overzicht beschrijvingen van Klimaat in Afrika

Figuur 23 geeft aan dat alle vondsten pas na 1490 gedateerd zijn.¹⁹² Ook zien we hoe pas na 1987 de boeken geregeld dit thema aansnijden. Dit doen ze dan wel op verschillende manieren. De vondsten gaan hetzij over een altijd geldende natuurlijke omstandigheid van Afrika, hetzij een aanpassing ervan.

Met betrekking tot het klimaat is het oordeel negatief. Er heersen droogtes, het land raakt snel uitgeput en het is een ongeschikt en ongunstig klimaat voor economische voorspoed. Dit punt wordt niet heel plat gemaakt, maar de correlatie is zeker aanwezig tussen de aanwezige armoede en het klimaat.

Met betrekking tot de natuurlijke rijkdommen wordt duidelijk gemaakt dat de vraag ernaar van de kant van Europa gezorgd heeft voor een ontwikkeling van deze industrie. Deze ontwikkeling heeft, samen met de modernisering van de landbouw, veel schade aan de natuur gericht. Ook wordt stevast bericht hoe de import van Amerikaanse gewassen vanaf 1500, of 1800, de productiviteit van de Afrikaanse landbouw verhoogd heeft. Tot slot geeft men ook aan dat het Aids-virus tegenwoordig de economische ontwikkeling van Afrika blokkeert.

Dit beknopte overzicht van de Afrikaanse natuur is zeer nauw en heeft een overheersend negatieve toon. De boodschap lijkt te zijn: Afrika is niet geschikt voor ontwikkeling. Dit is paradoxaal aangezien het wel duidelijk is dat er veel grondstoffen zijn en de mensen zich wel

¹⁹²Niet alle vondsten zijn hier weergegeven. De vondsten met een algemeen informerend karakter, doorgaans een kaart van een gebied in Afrika, zijn weg gelaten.

zouden kunnen voeden met de Amerikaanse gewassen. We zien in het volgende hoofdstuk in hoeverre dit een terecht en compleet beeld is van de “natuurlijke” geschiedenis van Subsahara Afrika.

Op de vraag wat de natuurlijke redenen zijn dat Afrika en Amerika *het niet redden* kan aan de hand van het schoolboekonderzoek voorlopig geconcludeerd worden dat in het geval van Afrika een ongeschikt klimaat en de geringe mogelijkheid de eigen grondstoffen te benutten in verband met kolonialisatie de hoofdrol krijgen. Uiteraard wordt dit overschaduwd door de slavenhandel als factor in het economische achterblijven van Afrika, maar omdat het niet de opzet van deze dieptestudie is geweest om te kijken naar de demografische factoren, wordt dit aspect buiten beschouwing gelaten.

In het geval van Amerika is er duidelijk meer aan de hand. De ziektes die na de komst van Columbus zich over het continent hebben verspreid en het natuurlijke gebrek aan paarden en staal staan centraal in de ondergang van de Indiaanse cultuur. Wel getuigen de verschillende manieren waarop dit is bericht van onderliggende verschillen in perspectief en interpretatie.

Tot slot kan gesteld worden dat klimatologische verklaringen in de schoolboeken vooral in de afgelopen vijf jaar meer terrein hebben veroverd.

15.3.2 Het huidige debat: Petrischalen en Armoedige Klimaten

In dit hoofdstuk is gekeken naar de mate waarin en de manier waarop schoolboeken vertellen over de rol van de natuur in de geschiedenis van Amerika en Afrika vanaf 2000 v. Chr. De ziektes waar de oorspronkelijke bevolking van Amerika aan bezweek, hun gebrek aan paarden en het ongunstige klimaat van Afrika voor economische ontwikkeling zijn geanalyseerd. In dit hoofdstuk staan we stil bij het wereldhistorische debat hier over.

In dit debat gaat het om de mogelijke causaliteit tussen natuur en geschiedenis enerzijds en de invulling hiervan anderzijds. Kan het zijn dat ontwikkelingen in de geschiedenis indirecte gevolgen zijn van geografische omstandigheden? Zo ja, welke facetten zijn dan belangrijk? We hebben reeds gezien hoe de rol van klimaatverandering in de geschiedenis van het ontstaan van landbouw is geïntegreerd. Klimaat kan voor veel geschiedkundige onderwerpen gebruikt en misbruikt worden. Terwijl een koppeling tussen een klimatologisch aspect – bijvoorbeeld regenval – en een geologisch gevolg – bijvoorbeeld onvruchtbaar land – nog schappelijk oogt, zijn er vaak uitdagendere koppelingen gemaakt tussen klimatologische en culturele, maar ook politieke en economische - aspecten. Ook biologische ontwikkelingen zouden een onderdeel zijn van de mogelijke causaliteit tussen natuur en geschiedenis. De mens, als levensvorm, maakt immers onderdeel uit van de evolutie van levensvormen, zoals geconstateerd is bij de

“coëvolutionaire domesticatie”. Het is dan ook niet vol te houden dat mensen biologisch van elkaar afwijken, omdat er sprake is van concurrentie in dezelfde genenpoel. De manier waarop het milieu over de eeuwen veranderd is, maakt deel uit van biologische ontwikkelingen die een groot verklarend vermogen ten aanzien van het verleden genereren.

De ondergang van de Amerikaanse beschavingen is een bewijs van het belang van biologie als onderdeel van een interdisciplinaire verklaring van de geschiedenis. De eerder besproken auteur Robert Wright noemt Amerika een “petrischaal” van sociale evolutie, omdat het zou gaan om een geïsoleerde ontwikkeling.¹⁹³ Dit “Amerikaans experiment” werd abrupt beëindigd met de invasie van Spaanse *conquistadores*. Economisch-historicus David Landes vat vervolgens samen waarom:

*The Europeans and the black slaves they brought with them from Africa carried nasty, microscopic baggage: the viruses of smallpox, measles, and yellow fever; the protozoan parasite of malaria; the bacillus of diphtheria; the rickettsia of typhus; the spirochete of yaws; the bacterium of tuberculosis. To these pathogens, the residents of the Old World had grown diversely resistant.*¹⁹⁴

Waarom hadden de bewoners van “De Oude Wereld” voldoende weerstand ontwikkeld en de bewoners van Amerika niet? Waarom zijn de Europeanen niet massaal geïnfecteerd geraakt met dodelijke Amerikaanse ziektes?

William McNeill beschrijft in zijn zeer invloedrijke studie *“Plagues and People”* vijf overlappende oorzaken die bepalend zijn geweest voor de schaal van de Amerikaanse catastrofe in de 16^e eeuw.¹⁹⁵ Allereerst is er sinds de stijging van de zeespiegel na de laatste Ijstijd op het Afrikaans-Euraziatische landmassa sprake van een gecompliceerder en uitgebreider evolutionair proces dan op het kleinere Amerikaanse - en vanaf dat moment geïsoleerde - continent. Hierdoor hebben zich in “De Oude Wereld” vervolgens meer ziektekiemen ontwikkeld. Dit hangt ten derde samen met de grotere en langere aanwezigheid van dichtbevolkte samenlevingen. McNeill geeft vervolgens aan hoe gedomesticeerde zoogdieren - vooral vanwege hun aantallen - aan te wijzen zijn als essentieel onderdeel in het veroorzaken, dragen en verspreiden van ziektekiemen. Tot slot koppelt hij deze bevindingen terug naar de situatie in “De Nieuwe Wereld” waar, tot de komst van de Spanjaarden, wel degelijk sprake was van dichtbevolkte gebieden die eeuwenlang zonder besmettelijke ziektes hebben bestaan. Alleen hebben de bevolkingen van Mexico en Peru nooit de mogelijkheid gehad grote populaties kuddedieren te domesticeren. In tegenstelling tot

---

¹⁹³ Wright, *Non-Zero*, 117.

¹⁹⁴ D. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations, Why some are so Rich and Some so Poor* (London 1998), 169.

¹⁹⁵ McNeill, *Plagues and People*, 208-212. Catastrofaal omdat de meest voorzichtige schattingen tegenwoordig spreken van 50 miljoen doden, terwijl er ook analyses zijn gemaakt op basis van agrarisch draagvlak van 90 miljoen doden. Ook McNeill, *Plagues*, 215.

de Euraziaten haalden zij hun calorieën voornamelijk uit maïs. Omdat akkerbouw het voornaamste levensmiddel was, leefden de mensen op één van de dichtstbevolkte gebieden ter wereld. Grootschalige epidemieën van Afro-Euraziatische ziektes braken vervolgens in grote hevigheid uit en hebben zich snel en effectief verspreid door de bestaande dichtbevolktheid.

Hier heeft McNeill in een ander werk nog het gebrek aan genetische variatie aan toegevoegd als reden voor het lage niveau van Indiaanse immuniteit.¹⁹⁶ Deze ontstaat in het menselijke lichaam altijd pas na een uitbraak van een gemuteerde ziektekiem. Zo is een ziektekiem is beter in staat zich te verspreiden wanneer de genetische variatie van de slachtoffers laag is. Dit was het geval bij de Indianen, aangezien ze allemaal afstamden van een relatief kleine groep voorouders. Een aantal van de oorzaken die McNeill naar voren brengt lijken de kern van de relatie tussen mens en natuur te raken. Ziektes zijn pas succesvol als de mensen daar de – voornoemde - juiste omstandigheden voor scheppen. De mensen kunnen dit echter alleen als de nodige natuurlijke bronnen aanwezig zijn.

Naast de besmettelijke ziektes waar velen aan stierven, zijn paarden en vuurwapens immers ook vaak genoemd in de schoolboeken als oorzaken voor de Europese overwinning. Het raadsel waarom de Amerikaanse bevolking hier niet over kon beschikken wordt in “Guns, Germs, and Steel” van Jared Diamond aan de kaak gesteld. Hij betoogt dat vuurwapens in de verovering van de Inca- en Aztekenrijken slechts in psychologisch opzicht een rol hebben gespeeld.¹⁹⁷ De stalen bepantsering van de Spanjaarden en het gebruik van stalen zwaarden en speren heeft daarentegen wel een doorslaggevende rol gespeeld in het creëren van een militair overwicht, ondanks de numerieke achterstand. Bovendien waren de Spanjaarden te paard, waardoor ze sneller en gevaarlijker waren. De paarden leverden een militair én een psychologisch voordeel op omdat de Amerikanen nog nooit dergelijke gevaren gezien hadden. Heeft een schoolboek dan gelijk wanneer deze stelt dat de Indianen “de vuurwapens (of staal) nog niet hadden uitgevonden”?

Bioloog Jared Diamond denkt niet dat het te maken heeft met de capaciteit om uit te vinden in de culturele zin van het woord. Als de Indianen de mogelijkheid hadden én als er vraag voor was, hadden ze het ongetwijfeld gedaan. Kort gezegd is zijn antwoord op het raadsel eenvoudig. Er waren geen paarden in Amerika, terwijl de enige andere gedomesticeerde dieren die theoretisch een militaire innovatie hadden kunnen zijn – de Lama’s - om geografische redenen nooit dezelfde verspreiding over het continent hadden. Staal-technologie is nooit ontstaan in Indiaans-Amerika

---

¹⁹⁶ McNeill, *Human Web*, 173.

¹⁹⁷ Diamond, *Guns, Germs and Steel*, 76-77.

omdat dit gebied - in tegenstelling tot Eurazië - later over is gegaan op landbouw, minder inwoners (potentiële uitvinders) had en omdat er minder concurrerende samenlevingen waren.¹⁹⁸ Diamond onderzoekt naar eigen zeggen "The Broadest Pattern of History", en meent in de geografie een "Ultimate factor" te hebben gevonden. Hij beredeneert dat Eurazië een groot voordeel had boven alle andere continenten in het feit dat planten, dieren en dus ook ziektekiemen zich over de horizontale as van de aarde konden verspreiden.¹⁹⁹ Dit was niet alleen mogelijk door het ongeveer gelijksoortige klimaat dat langs deze as aanwezig was, maar ook het gebrek aan hele grote ecologische en topografische barrières zorgde voor een grootschalige biologische, en culturele uitwisseling van genetisch materiaal, ziektekiemen en zelfs ideeën. Wanneer Diamond deze horizontale as vergelijkt met de verticale assen van zowel Amerika als Afrika, wordt zijn punt duidelijk.²⁰⁰ De domesticatie van de Lama bijvoorbeeld, heeft nooit Midden-Amerika kunnen bereiken doordat dit dier zich nooit aan de hitte van de Centraal-Amerikaanse laagvlakte heeft kunnen aanpassen, alvorens de prima geschikte Mexicaanse hoogvlakte te bereiken. Een grootschalige uitwisseling van voedzame planten heeft zich nooit van het Noorden naar het Zuiden kunnen verspreiden door het tropische gebied dat tussen beide in zat. Geografische isolatie heeft ook bijgedragen aan het gebrek aan technologische uitvindingen. Zo is er nergens sprake van een hoger of lager menselijk potentieel. Samenlevingen zijn volledig afhankelijk van hun geografische omstandigheid. De Indiaanse beschavingen hadden last van pech, de Spanjaarden geluk.

Met betrekking tot de "natuurlijke" achterstand van Subsahara Afrika op Europa komen we bij Diamond ongeveer bij hetzelfde verhaal uit.²⁰¹ Agrarische voedselproductie van het beschavingsbevorderende soort kwam pas laat op in West-Afrika. Daarbij was er een groot gebrek aan domesticeerbare dieren. Neushoorns en Zebra's konden weliswaar getemd worden, maar het bleven wilde soorten. Paarden en andere soorten zoogdieren konden maar met moeite langs de Sahara gebracht worden, naar de Sahel. Eenmaal daar aangekomen rond het jaar 1000, was het zo goed als onmogelijk dergelijke dieren verder naar het zuiden te vervoeren vanwege de zogenaamde "tsee-tsee"-zone. Wel lukte het men om langs Oost-Afrika schapen en geiten naar het zuiden te vervoeren. Dit kwam door Afrika's relatief kleine oppervlakte en - net als in het geval van Amerika - haar verticale as. Verspreiding van genetische en culturele informatie, essentieel voor biologische en technologische vooruitgang, bleef op deze wijze achterwege.

---

¹⁹⁸ Ibidem, 261-262.

¹⁹⁹ Ibidem, 186.

²⁰⁰ Ibidem, 187-188.

²⁰¹ Ibidem, 398.

Diamond lijkt genoeg te nemen met een geologische verklaring en ziet het succes van de Europese aanvallen op Afrika als een logisch gevolg van de betere geografische uitgangspositie van Europa. Vuurwapens en het geletterde vermogen om een duur uitbuiting- en oorlogbeleid te voeren behoren tot deze directe oorzaken.

In de schoolboeken ligt de aandacht echter vooral op een geschiedenis die verbonden is aan een slecht klimaat. De laat 18^e eeuwse Indische reiziger Mizra Abu Taleb herkent wel een verband tussen productiviteit en het klimaat. Tijdens zijn bezoek aan Ierland in 1800 concludeert hij het volgende:

*The coldness of the climate in these islands is (...) very beneficial, and attended with many advantages to the inhabitants. (...) Steady in the pursuit of knowledge, (...) prevented from indulging in indolent habits during the day; (...) contrary to the custom of India.*²⁰²

Ook het tropische klimaat van Afrika zou de ontwikkeling van beschaving tegen hebben gehouden. Geograaf James Blaut noemt dit de “Nasty Tropical Africa”-theorie en wijst deze op een grondige wijze af.²⁰³ Het eerste uitgangspunt van de theorie is dat het Afrikaanse klimaat slecht voor geest en lichaam zou zijn. Het zou in het bijzonder aanzetten tot onzedelijkheid en luiheid. Blaut geeft aan dat er onderhand voldoende fysiologisch bewijs is om vast te kunnen stellen dat elke mens in principe, na een geleidelijke aanpassing, in elke type klimaat efficiënt en productief kan werken. Er is immers geen bewijs voor het idee dat het klimaat menselijke denken en werkkraft beperkt.

Het tweede onderdeel van deze “Tropische theorie” bestaat uit twee paradoxale delen. Aan de ene kant wordt volgehouden dat de Afrikaanse bodem goede landbouw onmogelijk zou maken omdat de grond in verband met de hitte en de grote hoeveelheid regen de vruchtbare humuslaag niet in stand kon houden. Omdat boeren hierdoor over moesten gaan op het telkens opnieuw cultiveren van land door gebieden af te branden, is de kans op een succesvolle sedentaire beschaving altijd klein gebleven.²⁰⁴ Aan de andere kant zou het zó goed toeven zijn in de Afrikaanse tropen dat niemand voor zijn voedsel hoefde te werken. Blaut geeft aan dat hier voornamelijk sprake is van overtrokken generalisaties. Het land is enerzijds niet continu beschadigd is omdat boeren niet telkens hun complete dorpen verhuisden met het oog op het verbouwen van voedsel. Anderzijds is de natuur nergens zo simpel dat samenlevingen zomaar continu van voldoende voedsel voorzien zijn. Er is voldoende bewijs van landbouw in Subsahara

---

²⁰² M. Hasan, *Westward Bound. Travels of Mirza Abu Taleb*, (Oxford 2005), 56.

²⁰³ J.M. Blaut, *The Colonizers Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*, (New York 1993), 70-80.

²⁰⁴ *Ibidem*, 72.

Afrika. Blaut concludeert dat de vruchtbaarheid van tropisch land niet slechter is dan elders, maar anders. Deze “Tropen”-theorie, meent Blaut, is alleen op zoek naar manieren om Afrika een natuurlijk inferieure potentie toe te schrijven. Volgens Blaut kan men - op basis van ecologisch onderzoek - niet volhouden dat het klimaat - en niet de militaire of culturele geschiedenis - telkens verantwoordelijk is voor bijvoorbeeld grootschalige hongersnoden.²⁰⁵

Het derde onderdeel van deze theorie is de blokkade die de vele gevaarlijke ziektes hebben geworpen op vooruitgang en ontwikkeling op het continent.²⁰⁶ Blaut meent dat hier sprake is van een vervormd Eurocentristisch beeld van Afrika. Omdat de voornaamste geschiedkundige bronnen beschrijvingen van 19^e eeuwse Westerlingen zijn, zijn voornamelijk gekleurde visies ontstaan van een vies en ongezond Afrika, ten opzichte van een schoon en heerlijk Europa.

Zo lijkt deze theorie volkomen onhoudbaar. Toch meent een aantal historici dat het klimaat doorslaggevend was in onderontwikkeling. Afrika lieft bijvoorbeeld ook niet mee met de Atlantische handel omdat weinigen zich er konden vestigen en het dun bevolkt zou zijn.²⁰⁷ In werkelijkheid - meent Blaut - gaat het in de Afrikaanse ontwikkelingsgeschiedenis vooral om de gevolgen van de slavenhandel voor het milieu. De massale ontvolking van bepaalde gebieden heeft ecologische balansen zo gewijzigd dat bijvoorbeeld de Tsee-Tsee vlieg werkelijk honderden kilometers zo kon overnemen.

Blaut heeft veel lof mogen ontvangen voor zijn duidelijke taal, maar er is ook kritiek. David Landes schrijft simpelweg dat Blaut een ideologie nastreeft die moeite heeft met de harde waarheid dat de natuur oneerlijk verdeeld is.²⁰⁸ Hij ondersteunt dit door te beredeneren dat Slavernij juist op was gekomen doordat de Tsee-Tsee vlieg vrijwillig economisch handelen zeer onveilig had gemaakt. Met betrekking tot ziektes houdt Landes vol van er weinig sprake was van culturele en economische uitwisseling door het constante gevaar van infectie. Deze was permanent aanwezig door het hoge voortplantingstempo van ziektekiemen in tropische temperaturen.²⁰⁹ Hier komt volgens Landes nog bij dat de extreme regenval landbouw een zeer lastige onderneming maakt, wat mede zou verklaren dat Afrika tegenwoordig een hoge mate van urbanisatie heeft. Droogte, hitte en onvruchtbaarheid zouden landbouw zeer onaantrekkelijk maken.

We kunnen nu samenvatten dat de wereldhistorische discussie over de val van de Indiaanse beschavingen en de onderontwikkeling van de Afrikaanse sterk leunt op geografie en biologie als

---

²⁰⁵ Ibidem, 75.

²⁰⁶ Ibidem, 78.

²⁰⁷ Ibidem, 79-80.

²⁰⁸ Landes, *Wealth and Poverty*, 7.

²⁰⁹ Ibidem, 9-10.

verklarend kader. De mate waarin de geschiedenis door de ligging, het klimaat en de aanwezigheid van grote en zeer kleine levensvormen is bepaald, is zeer groot te noemen.

15.4 Conclusies

In deze dieptestudie is gekeken naar de interactie tussen mens en natuur zoals deze naar voren is gekomen in de onderzochte schoolboeken enerzijds en zoals deze in de wereldhistorische literatuur besproken wordt anderzijds. Er is geconcentreerd gekeken naar allereerst de argumentatie over de oorzaken en omstandigheden van de overgang naar landbouw en vervolgens de rol die de natuur heeft gespeeld in de ondergang van Indiaans Amerika en onderontwikkeling van Subsahara Afrika. We kunnen samenvattend de volgende conclusies trekken.

Geen culturele evolutie: Het eerst onderzochte thema – de opkomst van de landbouw – is in de schoolboeken nog erg chaotisch en er worden meerdere theorieën aangehangen en verschillende belangen aan bepaalde plekken en gebeurtenissen gehecht. Het moge duidelijk zijn dat het Midden-Oosten de meeste aandacht heeft gekregen. Op basis van de wetenschappelijke literatuur is dit niet zo vreemd. Belangrijker is geweest dat de schoolboeken de laatste tien jaar steeds betere manieren hebben gevonden om de jongste kinderen van de middelbare school uit te leggen dat de mensheid een onderdeel uitmaakt van de natuur. Toch blijft – ondanks het nieuwe benadrukken dat de “Agrarische Revolutie” evolutionair is – de mens de centrale uitvinder en het klimaat de voornaamste wijziging. Het is hoog tijd de evolutieleer chronologisch van het moment dat de mens recht op leerde lopen eens door te trekken naar zijn culturele geschiedenis.

Groeiend multiperspectiviteit: De “groene geschiedenis” van Amerika na 1492 is de laatste 15 jaar in opkomst. Dit heeft alles te maken met het groeiende besef van een van de grootste menselijke catastrofes uit de geschiedenis – de fusie van de Oude en de Nieuwe Wereld. Het verrichte onderzoek heeft uitgewezen dat er ook meer oog is gekomen voor het Indiaanse perspectief waarbij de boosdoeners niet meer “onschuldige Europese kinderziekten” zijn, maar “nieuwe, onbekende en dodelijke ziektes” zijn.

Weinig wereldecologie: In dit verhaal spelen besmettelijke ziektes dus de hoofdrol, maar diepere ecologische verschillen – zoals ze door Diamond aan het daglicht gebracht worden – hebben nog niet hun weg naar de schoolboeken gevonden hebben. Uiteraard is het positief dat verouderde theorieën over fysiek zwakke Indianen die het afleggen tegen de mentaal sterke Spanjaarden zo goed als verdwenen zijn uit de schoolboeken. Te meer omdat er steevast duidelijk is vermeld dat – op de ziektes na – het feit dat men paarden niet kende funest was. Vanwege het onvermijdelijke

globale perspectief van cultuur-evolutionisme, kan het een positief effect hebben op algemeen wereldhistorisch besef.

Afrika natuurlijk arm. Ondanks het feit dat we ons niet verdiept hebben in de demografische geschiedenis, hebben we toch met zekerheid vast kunnen stellen dat de boeken doorgaans een negatieve stempel drukken op het Afrikaanse klimaat. Hongersnoden worden er veroorzaakt door de vele droogtes en het klimaat is ongunstig. Ook in de wereldgeschiedenis loopt dit debat nog, maar daar lijkt – vanwege de groeiende interdisciplinariteit tussen geologie en geschiedenis – het idee te winnen dat Afrika vooral vanwege de slavernij achter is gaan lopen. Helaas stellen we vast dat er weinig twijfel is gesteld bij de ongunstigheid van het Afrikaanse klimaat voor ontwikkeling.

Buiten het feit dat de rol van de interactie tussen mens en natuur marginaal is ten opzichte van het bulk van de geschiedenis, die eerder politiek en cultureel is, heeft “Environmental History” een groot verklarend vermogen voor de lange termijn ontwikkeling van alle mensen op de wereld. Het is duidelijk dat dit een opkomend onderzoeksveld is en dat de indisciplinariteit fundamenteel is hiervoor. Op basis van deze dieptestudie kan ik slechts bedenken dat ook modernere onderwerpen als de “industriële revolutie” in de toekomst meer door een milieuhistorisch oogpunt bekeken zullen worden.

DEEL 6: CONCLUSIES

Het onderwerp van dit onderzoek is de koppeling tussen een opkomende stroming binnen de geschiedeniswetenschap – wereldgeschiedenis - en de eventuele implementatie ervan in het Nederlandse geschiedenisonderwijs. De centrale vraag is of er in het Nederlandse geschiedenisonderwijs een trend van globalisering te ontdekken is. Deze vraag is gesteld naar aanleiding van een groot aantal aanwijzingen dat wereldhistorisch geschiedenisonderwijs aan de ene kant in verval is door een toenemend nationaal karakter en aan de andere kant een opkomende discipline is. Terwijl de vaderlandse geschiedenis geconsolideerd wordt in diverse initiatieven, zoals de tijdvakken en de canon, volgen de “Global History” lesmethodes elkaar in Amerika in rap tempo op. Om dit te onderzoeken is er een database opgebouwd waarin alle meldingen van niet-westerse geschiedenis van bijna zeventig schoolboeken in kaart zijn gebracht. De geselecteerde schoolboeken verschenen allen tussen 1975 en 2005 en waren gericht op de onderbouw van het middelbaar onderwijs. In dit deel volgt allereerst een bespreking van de gebruikte methode. Hierna kunnen we de belangrijkste bevindingen van dit onderzoek op een rijtje zetten. Ik sluit dit deel af met een eindconclusie met een overzicht van mogelijke verklaringen, oplossingen en verwachtingen voor de toekomst.

16. Onderzoeksmethode

De gebruikte onderzoeksmethode heeft geresulteerd in een compleet en geordend overzicht van de niet-westerse geschiedenis in de geschiedenis schoolboeken vanaf 1975 tot nu. De bedoeling was vrij simpel. Ik wilde weten hoeveel niet-westerse geschiedenis ik tegen zou komen en hoe goed deze was. De database kent zowel “harde” ingangen die kwantitatief inzicht geven in de besprekingen van de verschillende niet-westerse wereldregio’s en geschiedenis thema’s, als “zachte” ingangen waarin gekeken kan worden naar trefwoorden met betrekking tot de beschrijving, locatie of tijdsaanduiding van de vondst. De “zachte” ingangen zijn zowel kwantitatief als kwalitatief inzetbaar.

Deze structuur heeft weliswaar voldoende inzicht geboden in de vraagstukken van de dieptestudies, maar het valt niet te ontkennen dat een specifiekere opzet geraffineerdere resultaten had kunnen genereren. Hier komt nog bij dat een groot deel van de opgebouwde dataset slechts voor de algemene analyse gebruikt is, terwijl er weinig met de aanwezige details gedaan kon worden. Een alternatieve onderzoeksmethode met vooraf gekwalificeerde metingen zorgt er echter wel voor dat er degelijke bronkennis ontstaan is. Ik vind dus dat het onderzoek gebaat had kunnen zijn bij een gestructureerdere methodologie, maar ben zeer tevreden met het totaaloverzicht dat ontstaan is over de algemeen gedoode niet-westerse geschiedenis in de

Nederlandse schoolboeken de afgelopen 30 jaar. Het feit dat de database voor vervolgonderzoeker bruikbaar is, toont aan dat het niet voor niets is geweest.

17. Resultaten

1. Meer en dan minder wereldgeschiedenis

De algemene meting naar de ontwikkeling van geschiedenis van het niet-westen geeft het duidelijk aan: Na een relatief lage hoeveelheid tussen 1975 en 1980 (10%), is tussen 1980 en 1990 de aandacht vrij groot (25%) geweest. Hierna neemt deze sterk af (9,5% tussen 1995-1999). Deze "opkomst en val"-trend is gekoppeld aan een algemene afslanking van de schoolboeken over dezelfde periode. Dit heeft alles te maken met de daling in het aantal lessen van geschiedenis op de middelbare school. Na diverse hervormingen in de jaren zestig die het geschiedenisonderwijs poogden te "emanciperen" van zijn gecanoniseerde vorm, lijken de meest recente hervormingen te leiden tot een verarming van het wereldhistorische inhoud door weer terug te willen naar een canon. Waar men dertig jaar geleden opriep voor meer historische kennis van de contemporaine wereld in de schoolboeken, lijkt men nu weer te verlangen naar een gedegen en gestructureerd overzicht van de Nederlandse geschiedenis.

2. Perspectief: Eurocentrisme

Terwijl de meeste besprekingen van niet-westerse geschiedenis oprecht willen werken voor een wereldhistorisch besef, lijken de auteurs er niet in te slagen zich los te maken van een eurocentristisch wereldbeeld.

Naast het feit dat werkelijk alle lesmethodes met betrekking tot de periodisering en hoofdstukindeling vasthielden aan de Europese tunnelvisie, waarbij de beschaving - geboren in Mesopotamië en volwassen geworden in het Westen - een geografische genealogie heeft, bleek ook de behandeling van de andere culturen, volken en werelddelen ernstig gekleurd te zijn. Zo is het natuurlijk positief als men het bestaan van geneeskunde in het oud Egypte noemt in enkele zinnen, maar er gaat duidelijk een culturele voorkeur uit naar de oude Grieken, wanneer men twee pagina's besteed aan de geboorte van de medische wetenschap aldaar.

Een zeer nadelig en helaas permanent verschijnsel in de geschiedenis van de Europese overzeese expansie is het gebrek aan een niet-europees perspectief. Zo tonen maar weinig kaarten van Azië in de 17^e eeuw de handel van Indische, Chinese, Javaanse, Arabische en Koreaanse scheepvaart. Het is duidelijk volstrekt ondenkbaar dat de schoolboeken overzichten zouden geven van een alternatieve "Tijd van Ontdekkers", waar bijvoorbeeld Polynesiërs en Chinezen de hoofdrol zouden spelen. Zo krijgt de leerling weinig kans zich een complex beeld van een gigantische

economie eigen te maken, waardoor hij blijft tobben op een utopisch beeld van avontuur en heldendaden van de Europese scheepvaart.

3. Versimpeling: Stereotypisch

In de dieptestudie over de Aziatische economie is gebleken dat de methodes tussen 1985 en 1989 vrij informatief waren, bijvoorbeeld met betrekking tot de Song-dynastie. Maar nadat het volume van niet-westerse geschiedenis in de boeken geslonken was, viel ook de kwaliteit terug op een minder informatieve, meer stereotypische - en onwetenschappelijke - vorm. Terwijl methodes uit de jaren tachtig de opkomst van Japan nog verklaarden aan de hand van bepaalde technologische innovaties, betoogden modernere methodes - zoals hun voorgangers uit de jaren zeventig en eerder - dat Japanners gewoon goed kunnen imiteren, en buitengewoon loyaal zijn aan hun werkgevers. De adder onder het gras in deze gewijzigde verklaring is dat de leerling deze aanname simpelweg kan overnemen, zonder dat hij/zij de kans krijgt na te denken over de economische uitgangspositie van Japan, of bijvoorbeeld de effecten van globalisering op de Japanse cultuur. Wel moet met betrekking tot dit thema ook geconcludeerd worden dat er weinig sprake is van zeer platte stereotypes of directe racisme in de onderzochte teksten.

4. Verbetering: Voorzichtige wereldgeschiedenis

Slechts in een handjevol schoolboeken is er aandacht besteed aan Euraziatische verbondenheid en wederzijds afhankelijkheid. Dit is opzienbarend omdat, zoals de onderzochte wetenschappelijke literatuur heeft aangetoond, deze verbondenheid de sleutel is tot het begrijpen van een aantal invloedrijke gebeurtenissen in de wereldgeschiedenis: De komst van de Hunnen en de Mongolen, de opkomst van de Islam, de Zwarte Dood, de ondergang van de Indiaanse beschaving aan ziektes en misschien zelfs de opkomst van het Westen. In plaats hiervan viert de eurocentristische wereldvisie hoogtij, waarbij de wereld pas een rol van betekenis kan spelen als deze ontdekt of veroverd is door Europeanen. Zodra dit niet het geval is, is de geschiedenis van het niet-westen - zoals gebleken is in het onderzoek naar de nomaden - statisch.

Vervolgens is - op basis van de dieptestudie naar de oorsprong van landbouw - gebleken dat na 2000 er een voorzichtige ontwikkeling is naar het plaatsen van de menselijke geschiedenis in een natuurlijk kader van evolutie. Dit was al eerder het gebruik wanneer het ging om het ontstaan van de mens.

5. Kortzichtigheid

Gebeurtenissen in het niet-westen die duidelijke gevolgen hadden voor Europa zijn zonder veel verdieping in de politieke omstandigheden verteld. De opkomst van de Arabische stammen had

- zo blijkt uit wereldhistorisch onderzoek - veel te maken had met de situatie in de Byzantijnse en Perzische rijken. De schoolboeken houden het echter bij de persoon van Mohammed en gaat snel over op een beschrijving van de huidige Islam. Logica met betrekking tot de politieke omstandigheden en ontwikkelingen die het Midden-Oosten maakten tot wat het was is in het geheel niet in de onderzochte schoolboeken te vinden.

Ook de behandeling van niet-sedentaire bevolkingen in de wereldgeschiedenis is eerder magisch dan historisch. De nog bestaande nomadensamenlevingen lijken eerder op Adam en Eva, dan op gewone mensen. Herhaaldelijk wijst met op hun eeuwige geluk. Tevens krijgt de leerling ze voornamelijk te zien als prehistorische wezens. Dat nomadische samenlevingen de geschiedenis van de beschaving vervolgens permanent en tot diep in de 19^e eeuw beïnvloed en gevormd hebben is volledig ondergesneeuwd.

6. Amerika

Ten opzichte van de matige behandeling van Azië en Afrika, lijkt de geschiedenis van niet-westers Amerika in opkomst te zijn. De ontmoeting van de Oude en de Nieuwe Wereld in 1492 staat uiteraard centraal, maar het is een positief teken dat men probeert het historisch besef van dit continent aan te moedigen. Zo komt er bijvoorbeeld meer oog voor het Indiaanse perspectief van een catastrofaal ongeluk in de wereldgeschiedenis.

18. Eindconclusie

Het is niet gemakkelijk antwoord te geven op de vraag hoe geglobaliseerd het Nederlandse geschiedenisonderwijs is en of er een trend te ontdekken valt in de ontwikkeling van de afgelopen 30 jaar. Ik heb naar eigen zeggen een moedige poging ondernomen een en ander met betrekking tot deze vraag te meten, en heb daar ook zeker resultaten uit kunnen halen. Uit deze resultaten valt te concluderen dat het slecht gesteld is met het wereldhistorisch perspectief van het Nederlandse geschiedenisonderwijs.

Dit concludeer ik omdat een gemiddelde leerling van de afgelopen 30 jaar de essentiële bouwstenen om een wereldhistorisch besef op te bouwen lijkt te missen. Wat het geschiedenisonderwijs constant lijkt te doen is het kind een cultureel idee van het Westen mee te geven. De eerder genoemde Europese tunnelvisie domineert en wordt amper gerelativeerd. Alexander de Grote heeft weliswaar India bereikt, maar langs de route en in India lijkt hij niemand tegen te zijn gekomen. Wanneer dit wel het geval was hebben we altijd te maken met passieve omstanders. Dit is een slechte zaak voor de wereldgeschiedenis omdat deze veel meer op zoek is naar buiten-culturele historische patronen van oorzaak en gevolg.

De reden dat deze visie zo sterk aanwezig heeft te maken met de opkomst van geschiedenis als beroep in de 19^e eeuw. De ideologische veren van het toenmalige Imperialisme zijn in Europa weliswaar afgeschud wat betreft racisme en superioriteitsgevoel, maar de hoofdstroom van de beschaving, zoals Antoon de Baets deze culturele onderwerpskeuze noemt, is nog altijd aanwezig in de manier waarop onze schoolboeken hun hoofdstukken indelen, maar ook bijvoorbeeld in de manier waarop de Universiteit vakken aanbiedt, of op de manier dat quizmasters vragen stellen. Deze is dus stevig verankert in de geschiedeniscultuur.

Bovendien is duidelijk geworden dat de gemeten niet-westerse geschiedenis in grote mate op cultureel bepaalde keuzes gebaseerd is. Zo staan Suriname en Indonesië hoog in de ranglijsten, vanwege het koloniale Nederlandse verleden. In sterke mate blijft de wereld dus ingedeeld volgens Nederlandse visie.

Een oplossing kan alleen bestaan wanneer historici erkennen dat ze deze culturele functie vervullen, omdat ze daarna zich af kunnen vragen of geschiedenis wel gebaat is bij deze functie. Zo wordt het geschiedenisonderwijs nog altijd voornamelijk ingezet om een Nederlandse identiteit aan te leren. Dit gebeurt middels een – door de overheid opgezet - gestructureerd beeld van het verleden. De vraag is of dit wel de taak moet zijn van het geschiedenisonderwijs. Moet het vak zich niet meer op huidige ontwikkelingen in de geschiedeniswetenschap baseren?

21. Discussie

Ik verwacht dat de opkomst van wereldgeschiedenis op school, zoals we deze zien in de Verenigde Staten op ten duur ook naar Europa over zal waaien, vooral omdat academici van beide werelddelen zich hier sterk voor maken. Problematisch in dit licht is allereerst het feit dat er een groot ravijn lijkt te bestaan tussen academici en leraren, en een nog grotere kloof tussen historici en beleidsmakers. Vervolgens is het de vraag of Europese landen zoals Nederland hun nationale geschiedenis wel willen inruilen voor een wereldgeschiedenis. Hoopvol is in ieder geval de groeiende mogelijkheid om in Europa - zowel op internationaal als op lokaal niveau - samen te werken, waardoor er een groeiend besef is ontstaan van multiperspectiviteit ten aanzien van controversiële zaken (uit de Europese geschiedenis). Helaas zijn er ook voldoende signalen aan te wijzen die juist duiden op een opkomende nationale cultuur in heel Europa. Geschiedenisonderwijs kan niet om de publieke cultuur heen, omdat alle burgers er wel een mening over hebben. Wereldgeschiedenis staat of valt niet met de wil van de samenleving om zich multicultureel op te stellen.

Ik hoop te hebben aangetoond dat wereldgeschiedenis een geschiedwetenschappelijk deugdelijke onderneming is die meer van de wereld kan verklaren, dan tien tijdvakken, of vijftig vensters. De

grootste uitdaging in het vergroten van het wereldhistorisch perspectief in het geschiedenisonderwijs lijkt de selectie te zijn. Wat ga je leerlingen zoal aanleren over de wereld, en wordt de informatiedichtheid dan niet te groot?

Ik denk dat in eerste instantie de bestaande methodes moeten kijken naar een alternatieve periodisering, die minder eurocentrisch is. Vervolgens ontstaat vanzelf een chronologie met belangrijke ontwikkelingen. Het is niet nodig een totaalgeschiedenis te onderwijzen, maar wel een geschiedenis waaruit blijkt dat Europa al tijden lang deel uit maakte van een wereld waar onbedoelde gevolgen elkaar, traag maar zeker, opvolgden. Een veel sterker thematisch georiënteerde curriculum is zeker in staat – zonder te vervallen in enorme bergen informatie over “verwegistans” - een completer en geglobaliseerder beeld van het verleden te onderwijzen.

Het bezwaar dat ik gedurende het schrijven van dit werk meerdere malen heb gehoord is dat wereldgeschiedenis te moeilijk is voor kinderen in de onderbouw en dat leraren over het algemeen al tevreden zijn wanneer hun leerlingen enig besef ontwikkelen van jaartallen en plekken. Mijn gedachten hierover zijn steeds sterker geworden: Als deze stelling waar is, zou het niet uitmaken wat je doceert. Je kunt dan net zo goed de Chinese oudheid doceren, gevolgd door de Midden-Amerikaanse middeleeuwen en de moderniteit in India. Als het vak er alleen is voor de methodes, maakt de inhoud niet uit. Als het vak er alleen is voor de inhoud, dan moet de cultuuroverdrachtelijke functie van geschiedenisonderwijs goed heroverwogen worden.

Met het oog op de bestaande multimedia en de nagenoeg absurde hoeveelheden informatie die we kunnen opslaan en raadplegen via het Internet, overheerst bij mij de gedachte dat de terugkeer naar canonisering een achterlijke noodgreep is in een globaliserende cultuur en steeds professioneler en objectiever wordende geschiedenisonderzoek.

20. Abstract in English

History education may be considered as the basis of the historical conscience of a society. The school textbook forms a vital means and at the same time a rich historical source for studies into historical culture, representation and imagination. Ever since the economic growth of sixties and the overall oil crisis of the seventies, postcolonial solidarity between the west and the rest has grown in cultural, economic and political respect. Also the interdisciplinary and scientific interest in world history has increased. To get insight in the degree and manner in which a world historical perspective features in the Dutch history education a vast quantitative measuring has been done, a number of specific case studies analyze this data qualitatively and comparatively in order to make up the contents and structure of the results.

By discovering a general tendency from the end of the eighties towards more constriction, impoverishment and generalizations of the non-western contents it is possible to conclude that particularly the policies of canonization and fixation on Eurocentric periodisations make it hard for textbooks to shift towards a more global outlook on history. Simply recycling historical frameworks as "antiquity", "the middle ages" or "the world wars" ensures an amount of distortion and clouding of any autonomous non-western experience. Also the traditional tale concerning for example the interaction between people and nature, or between city residents and nomads has a hard time coming to terms with the deeper structural and global history. The main conclusion is that the time has come for a world history textbook which on the basis of holistic and systematic macro-historical themes and categories and randomly selected, but fascinating micro-historical can provide the Dutch student a sound worldhistorical perspective, while the national narrative may take refuge in quizzes in history, or perhaps a separate course called "national history".

Bijlage 1: Algemene Resultaten Overzicht

Algemene Informatie:

Methode	Deel
Geschiedenis in onderwerpen	2
	3
	1
Totaal	
Hoe mensen veranderen	1
	2
Totaal	
Onvoltooid Verleden	1
Totaal	
Op zoek naar het verleden 1	1
	2
	3
Totaal	
1975-1979 Totaal	

Totalen:

Pagina's	Niet-Westerse Geschiedenis	Percentage
200	7	3%
230	49	21%
192	28	15%
622	84	13%
176	33	19%
176	24	14%
352	57	16%
290	8	3%
290	8	3%
216	54	25%
224	11	5%
272	38	14%
712	103	14%
1976	252	13%

Geschiedenis Thema's:

Algemene	Culturele	Demografische	Economische	Groene	Militaire	Politieke	Religieuze	Sociale
13%	11%	0%	15%	6%	14%	30%	3%	8%
10%	28%	1%	7%	6%	11%	15%	14%	8%
10%	15%	2%	9%	5%	18%	26%	4%	11%
13%	19%	1%	18%	8%	10%	18%	6%	8%
13%	17%	1%	14%	7%	12%	23%	6%	8%

Wereld Regio's:

Amerika	Azië	Europa	Midden-Oosten	Noord-Afrika	Oceanië	Subsahara	Wereld
6%	35%	4%	28%	8%	1%	10%	9%
11%	32%	6%	22%	21%	1%	7%	0%
17%	63%	0%	2%	0%	13%	4%	0%
7%	18%	1%	11%	42%	1%	14%	6%
7%	28%	3%	20%	23%	1%	11%	6%

Kijk op de tijd 1	1
	2
	3
Totaal	
Kijk op de tijd 2	1
	2
	3
Totaal	
Op zoek naar het verleden 2	1
	2
	3
Totaal	
Sprekend Verleden 1	1

188	34	18%
174	2	1%
168	7	4%
530	44	8%
188	35	19%
174	2	1%
164	7	4%
526	44	8%
208	32	16%
213	5	2%
367	39	10%
788	76	10%
199	13	7%

4%	19%	2%	12%	5%	14%	16%	15%	12%
7%	13%	1%	8%	7%	13%	14%	23%	14%
5%	20%	3%	14%	5%	13%	26%	4%	10%

5%	8%	0%	33%	42%	0%	10%	1%
7%	11%	2%	35%	36%	0%	9%	1%
4%	26%	0%	9%	26%	1%	23%	9%

	2a	160	3	2%
	2b	239	12	5%
	3A	78	0	0%
	3C	76	46	61%
	3D	65	52	80%
	3E	37	6	17%
Totaal		854	134	16%
1980-1984 Totaal		2698	297	11%

4%	15%	2%	13%	9%	13%	23%	8%	13%
5%	16%	2%	12%	7%	13%	21%	10%	12%

14%	34%	0%	17%	14%	1%	17%	3%
9%	25%	1%	20%	24%	1%	16%	4%

Levende Geschiedenis 1	1	101	39	38%
	2	140	48	35%
	3	145	64	44%
Totaal		386	151	39%
Verleden Tijd?	1	138	56	40%
	2	152	20	13%
	3	209	46	22%
Totaal		499	122	25%
Vragen aan de Geschiedenis 1	1	196	29	15%
	2	205	22	11%
	3	306	68	22%
Totaal		707	119	17%
1985-1989 Totaal		1592	393	25%

9%	17%	2%	15%	9%	12%	16%	5%	14%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	----	-----

12%	27%	1%	29%	12%	2%	16%	2%
-----	-----	----	-----	-----	----	-----	----

4%	16%	3%	13%	7%	15%	30%	5%	7%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	----	----

6%	36%	3%	23%	10%	2%	11%	9%
----	-----	----	-----	-----	----	-----	----

9%	13%	2%	12%	3%	14%	23%	10%	14%
7%	15%	3%	13%	6%	14%	23%	7%	12%

20%	24%	2%	28%	10%	6%	6%	4%
13%	29%	2%	27%	11%	3%	10%	5%

Levende Geschiedenis 2	1	155	48	31%
	2	131	23	18%
	3	139	14	10%
Totaal		425	85	20%
Sporen 1	1	260	74	29%
	2	274	56	20%
	3	273	47	17%
Totaal		807	178	22%
Sprekend Verleden 2	1	108	26	24%
	2	140	20	14%
	3	128	88	69%
Totaal		376	134	36%
1990-1994 Totaal		1608	396	25%

7%	15%	1%	13%	7%	13%	19%	13%	13%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	-----	-----

10%	29%	2%	38%	16%	0%	3%	3%
-----	-----	----	-----	-----	----	----	----

1%	21%	1%	16%	3%	11%	21%	11%	15%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	-----	-----

21%	12%	2%	34%	19%	0%	11%	1%
-----	-----	----	-----	-----	----	-----	----

8%	17%	3%	11%	6%	12%	25%	6%	11%
4%	19%	2%	14%	5%	12%	22%	10%	13%

25%	38%	1%	10%	10%	0%	11%	5%
20%	22%	2%	28%	16%	0%	10%	3%

MeMo 1	2	158	10	7%
	3	160	17	11%

	1
Totaal	
Sporen 2	1
	2
	3
Totaal	
Sprekend Verleden 3	1
	2
	3
Totaal	
Vragen aan de Geschiedenis 2	1
	2
	3
Totaal	
1995-1999 Totaal	

	156	22	14%
Totaal	474	49	10%
	264	35	13%
	287	25	9%
	279	22	8%
Totaal	830	83	10%
	143	5	3%
	175	17	10%
	168	45	27%
Totaal	486	67	14%
	240	17	7%
	237	12	5%
	240	10	4%
Totaal	717	39	5%
1995-1999 Totaal	2507	238	10%

7%	17%	2%	12%	9%	12%	16%	12%	11%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	-----	-----

9%	32%	2%	17%	21%	0%	16%	2%
----	-----	----	-----	-----	----	-----	----

7%	16%	1%	12%	5%	11%	20%	11%	15%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	-----	-----

24%	23%	4%	22%	22%	0%	5%	0%
-----	-----	----	-----	-----	----	----	----

5%	14%	2%	10%	6%	13%	23%	8%	19%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	----	-----

22%	33%	5%	12%	11%	0%	12%	5%
-----	-----	----	-----	-----	----	-----	----

6%	15%	1%	22%	7%	7%	18%	9%	15%
----	-----	----	-----	----	----	-----	----	-----

17%	37%	1%	32%	9%	0%	1%	3%
-----	-----	----	-----	----	----	----	----

7%	16%	1%	13%	7%	11%	20%	10%	15%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	-----	-----

20%	30%	3%	19%	17%	0%	9%	2%
-----	-----	----	-----	-----	----	----	----

MeMo 2	1
	2
	3
Totaal	
Sfinx 1	1
	2
	3
Totaal	
Sfinx 2	1
	2
	3
Totaal	
Sprekend Verleden 4	1
	2
	3
Totaal	
2000-2005 Totaal	
1975-2005 Totaal	

	154	17	11%
	142	9	7%
	144	14	10%
Totaal	440	41	9%
	159	25	15%
	159	7	4%
	159	27	17%
Totaal	477	59	12%
	126	15	12%
	142	8	6%
	160	16	10%
Totaal	428	39	9%
	135	27	20%
	176	5	3%
	192	45	23%
Totaal	503	77	15%
2000-2005 Totaal	1848	216	12%
1975-2005 Totaal	12229	1792	15%

4%	19%	2%	12%	8%	13%	22%	9%	11%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	----	-----

16%	22%	1%	14%	28%	0%	15%	3%
-----	-----	----	-----	-----	----	-----	----

9%	14%	1%	10%	7%	16%	19%	8%	15%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	----	-----

16%	38%	3%	26%	12%	1%	3%	1%
-----	-----	----	-----	-----	----	----	----

7%	15%	1%	11%	4%	18%	25%	9%	9%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	----	----

15%	31%	5%	18%	18%	1%	11%	0%
-----	-----	----	-----	-----	----	-----	----

5%	15%	2%	11%	6%	13%	22%	9%	18%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	----	-----

23%	31%	4%	11%	13%	0%	16%	3%
-----	-----	----	-----	-----	----	-----	----

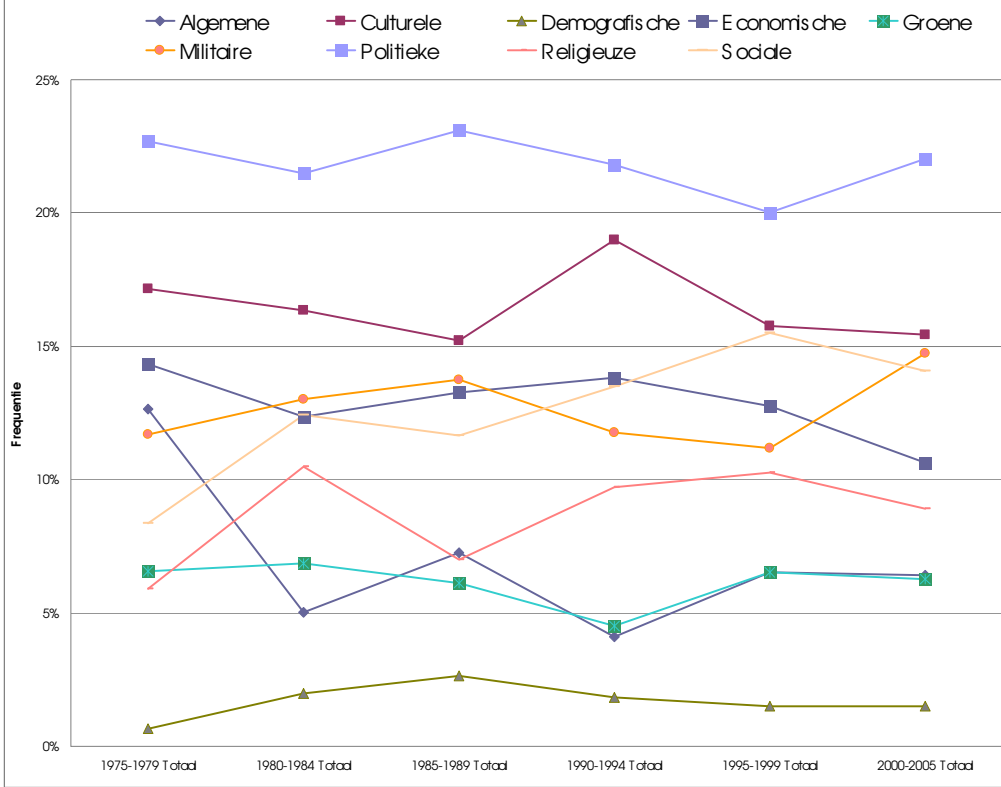
6%	15%	1%	11%	6%	15%	22%	9%	14%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	----	-----

18%	31%	4%	17%	17%	0%	12%	2%
-----	-----	----	-----	-----	----	-----	----

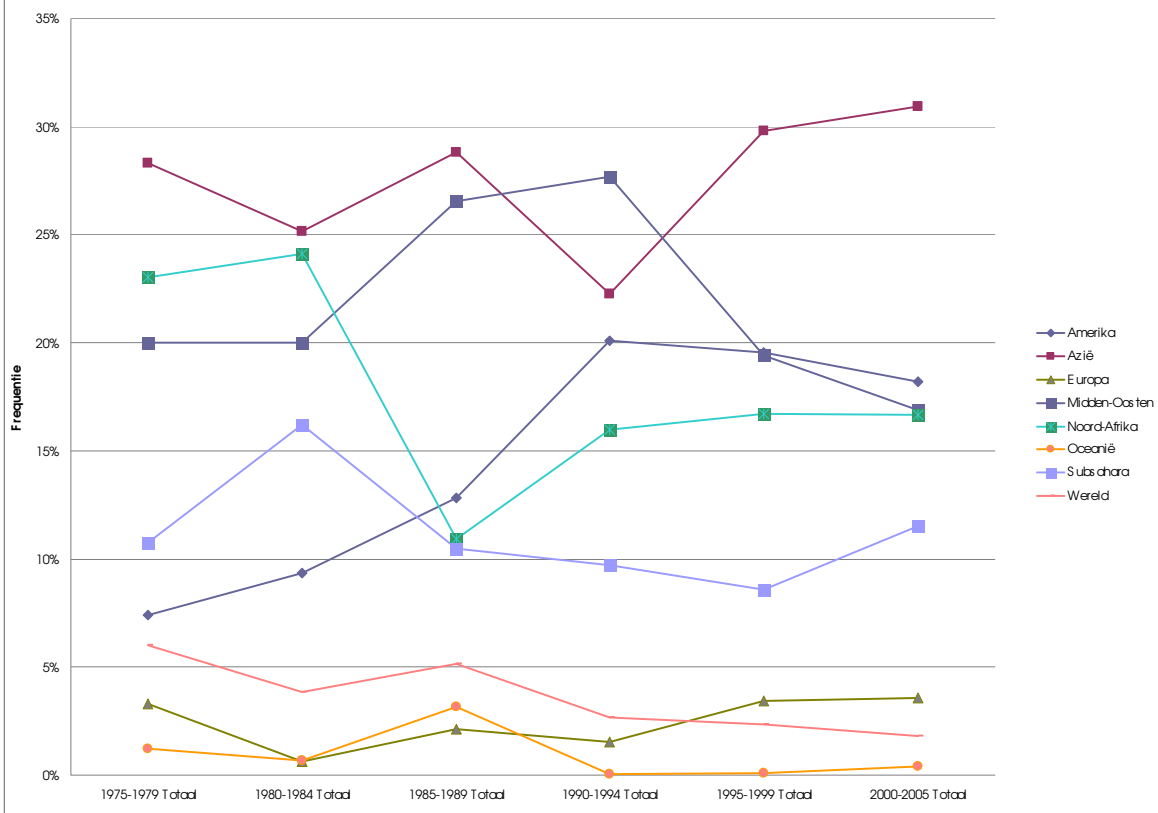
7%	17%	2%	13%	6%	13%	22%	9%	12%
----	-----	----	-----	----	-----	-----	----	-----

15%	27%	2%	23%	17%	1%	11%	4%
-----	-----	----	-----	-----	----	-----	----

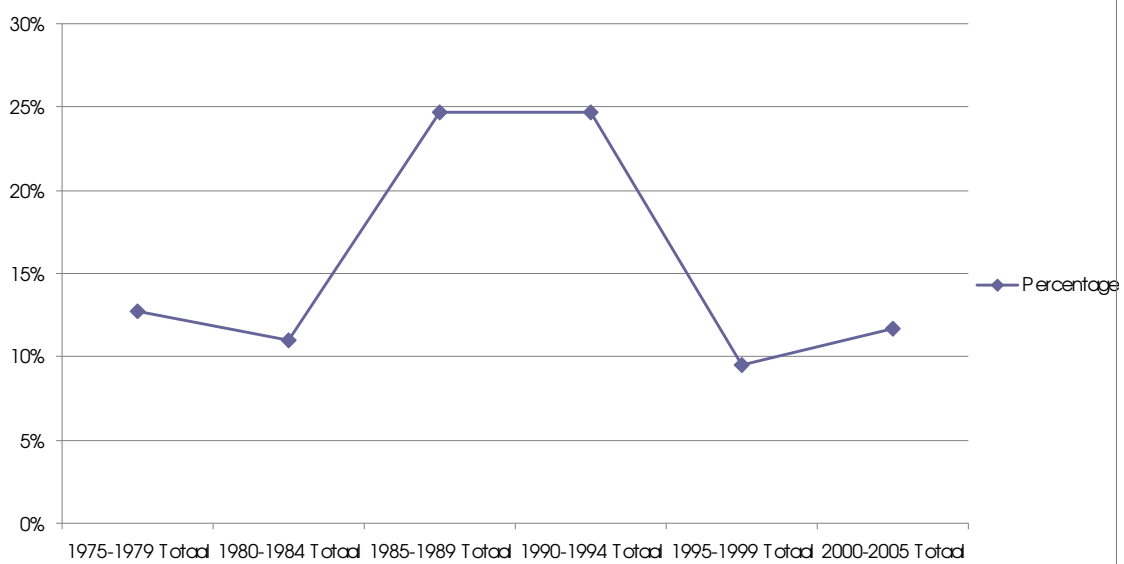
Overzicht Geschiedenis Thema's

Overzicht Wereld Regio's

Percentage Niet-Westers e Geschiedenis

Bijlage 2: Hoofdpijnen Aziatische Economische geschiedenis

Hier zijn chronologisch-thematische kopjes aangebracht om het verloop tussen de methodetijdvakken te tonen. Om dit aan te geven, is telkens tussen haakjes aangegeven wanneer een nieuw methodetijdvak behandeld wordt.

1. Hoofdpijnen Japanse Economische Geschiedenis

Isolationisme 1600-1850

Vanaf 1600 mag niemand meer met Japan handel drijven, behalve de Nederlanders. Deze afsluiting van de rest van de wereld betekent aanvankelijk (1775-1779) dat er geen eigen ontwikkeling mogelijk is van vrijhandel en industrie omdat de heerser alle opbrengsten voor eigen pracht en praal gebruikt. Wel wordt er melding gemaakt van een opkomende klasse van kooplieden, zowel in welvaart als aanzien tussen 1750-1800. Dit beeld wordt vervolgens (1800-1854) aangevuld met een lange periode van vrede als oorzaak voor de welvaart in de 17e en 18e eeuw. Tegelijkertijd moest men veel grondstoffen importeren in verband met ontstane tekorten. Nadat verdere historische uiteenzettingen over het isolationisme verdwijnen (1855-1889), wordt uitgelegd dat Japan enkel de Nederlanders toestond handel te drijven omdat men nog wel Westerse inlichtingen en wetenschappelijke kennis wilde (1890-1894). Tot slot wordt enkel nog herhaald dat alleen de Nederlanders en Chinezen handel mochten drijven gedurende deze periode, met als enige toevoeging dat het ging om een keizerlijk besluit (1995-2005).

Industrialisatie 1850-1945

Alle methodes noemen de militaire dwang van de Amerikanen in 1854 om het handelsisolationisme te doorbreken. In 1868 wil de met macht herstelde Keizer meer modernisering overnemen van het Westen, waardoor de Industrialisatie op gang komt (1875-1879). Hieraan wordt toegevoegd (1880-1884) dat tussen 1854 en 1910 Japan veel handelsconcessies aan Westerlingen heeft gedaan. Ook werd verteld hoe boeren in de economische problemen raakten door stijgende voedselprijzen; hoe rijke ondernemers aan kartelvorming deden en zo heel machtig werden; hoe steden groeiden en hoe daar de (financiële) dienstensector ontstond. Dergelijke details verdwijnen vervolgens (1885-1889) en slechts de melding dat de economische invloed van Japan in Indonesië vanaf 1935 enorm toenam blijft. Dan (1890-1894) wordt deze periode geschetst als een korte spurt die Japan vanaf 1880 een industriële voorsprong op de rest van de wereld, het Westen uitgezonderd, heeft gegeven. Dit was mogelijk door forse investeringen in het leger, de industrie en infrastructuur. Wederom wordt het element van de invloedrijke Daimyo-families en de overheidssteun aan hun grote bedrijven genoemd. Hierna (1995-1999) wordt slechts nog vernomen dat in 1900 bleek hoezeer Japan een moderne (en economische) grootmacht was geworden, toen het Rusland versloeg. Tot slot (2000-2005) wordt er stilgestaan bij de afschaffing van het feodale stelsel en de

opzettelijke zending van de bevolking naar het buitenland om technische kennis te vergaren vanaf 1868. Deze acties hadden de bedoeling om snel economische te groeien en te moderniseren.

Militaire Expansie 1895-1945

De eerste typering (1975-1979) van dit thema is dat door de economische groei de vraag naar grondstoffen toenam. Vanaf 1895 begint Japan land te veroveren in China en overig buitenland omwille van het verkrijgen van meer grondstoffen. Als motief voor de expansie worden vervolgens de hoge tarieven op Japanse producten in de rest van de wereld toegevoegd (1980-1984). Het militaire aspect van de expansie vindt zijn oorsprong ook in de wereldeconomische crises van 1929 en de resulterende opkomst van nationalistische en imperialistische politiek. Vervolgens (1990-1994) wordt herhaald hoe de militaire en/ of economische expansie tussen 1900 en 1942 in China, Rusland, Indonesië en Korea bedoeld waren om grondstoffen voor de eigen industrie goedkoop te verkrijgen. De laatste tien jaar wordt slechts nog herhaald hoe men grondstoffen uit veroverde gebieden aanvoerde (1995-2005).

Innovatie en Imitatie na 1945

Na aanvankelijk geen economische geschiedenis na 1945 te hebben (1975-1979), wordt (1980-1984) er vermeld hoe de uitgebreide oorlogsindustrie en het grootgrondbezit aangepakt zijn en vervangen door betere voedselvoorziening. Ook het herstel na de wereldeconomische crises van 1970-1980 door betere handelsrelaties met China en Taiwan aan te knopen en door efficiënter en innovatiever te leren produceren wordt vermeld. Vervolgens (1985-1989) wordt toegevoegd hoe communicatietechnologie vanaf 1980 een sleutelrol in het succes van Japan om consumptiegoederen goedkoop te maken heeft gespeeld. Dan (1990-1994) wordt de hoge productiviteit toegeschreven aan een gevoel die de werknemers zich cultureel verbonden doet voelen met het bedrijf. Deze lijn wordt doorgezet (1995-1999) met de toevoeging dat werknemers trouw waren aan een perfecte bedrijfsvoering met een hoge mate van verantwoordelijkheidsgevoel door een militant nationalisme. Dit leidde er toe dat Japan uitgroeide tot een van de belangrijkste industriestaten van de wereld. Het Westen werd in economisch opzicht ingehaald in 1990. Deze is tot slot (2000-2005) voornamelijk bereikt – terugblikkend op de gehele periode 1945-2005 - met hulp van de VS en door zelf het Westen zeer goed te imiteren. Na een crisis was er een hoge mate van economische groei tussen 1985 en 1995.

2. Hoofdpijnen Chinese Economische Geschiedenis

De Economische geschiedenis van China verschilt met de Japanse voornamelijk omdat zij duizenden jaren terug in de tijd gaat. Zodoende zijn hier meer chronologisch-thematische kopjes te vinden.

Oude Landbouwcultuur tot 200 n. Chr.

De economische ontwikkeling vangt in eerste instantie (1975-1979) enkel aan met de ontwikkeling van handelssteden in vruchtbare gebieden rond 4000 v. Chr. Vervolgens (1980-1984) wordt dit verfijnd met het gegeven dat men vanaf 6000 v. Chr. al graan verbouwd aan de Hoangko, waarna men rond 1200 v. Chr. overging op rijst. Hierdoor groeide de bevolking aanzienlijk. Ook kon er een staat ontstaan uit belastingen op handelsgoederen en door tribuutheffing op buurlanden. Rond 200 v. Chr. wordt in deze staat een eenheid van munten en maten ingevoerd. Een lichte paradox ontstaat wanneer (1985-1989) de ene methode vertelt hoe China altijd al een landbouwsamenleving was waar al het bezit gemeenschappelijk was, terwijl een andere methode beschouwt hoe er een hoogontwikkelde economie bestond met veel specialisatie, verwerkingsfabrieken en voor de markt producerende boeren. Dit beeld wordt dan samengevat – in weer een andere methode - met de mededeling dat China rond 200 v. Chr. de meest geavanceerde landbouw op de wereld had, mogelijk gemaakt door vakkundig onderhoud en efficiënt landgebruik en arbeidsdeling. Hierna (1990-1994) wordt enkel nog melding gemaakt van eeuwenoude handelsroutes naar China. Vervolgens (1995-1999) wordt slechts herhaald hoe er vanaf 200 v. Chr. meer handel, naast de bestaande landbouw, richting India en het Romeinse Rijk ontstond. De vroegste periode wordt in het laatste methodetijdvak (2000-2005) weer in het verhaal opgenomen: China was sinds 4000 v. Chr. een landbouwcultuur die in eigen nijverheidsproducten handelde met samenlevingen aan de Indus en vanaf 100 n. Chr. met het Romeinse Rijk.

Handel en Economische Groei tussen 200-1500

Deze geschiedenis begint in eerste instantie (1975-1979) met een Arabische landroute voor de zijdehandel vanaf 1100. Deze wordt vanaf 1400 onveilig en ook minder gebruikt. Daarbij bestaat er vanaf 1300 een Chinese nootmuskaathandel met de Molukken. Deze zeehandel wordt vanaf 1400 uitgebreid met Oost-Afrika. Vervolgens (1980-1984) wordt vooral het belang van de zijderoute als kennisnetwerk verteld samen met een opsomming van Chinese innovaties die tussen 200 en 1200 via deze route zijn verspreid (porselein, boekdrukkunst, buskruit, vuurwapens, kompas en papiergeld). Hierna (1985-1989) wordt de bloei van de zijderoute expliciet toegekend aan de zogeheten Pax Mongolica van de 14e eeuw. Nieuw is ook de melding dat Chinese schepen tussen 1405 en 1431 zelf direct handelscontact met India, Arabie en Oost-Afrika zochten om deze expeditie vervolgens om onverklaarbare redenen te staken. Bovendien is er in deze periode ook aandacht voor interne ontwikkelingen in China. Zo werd er in de 7e eeuw een

grote Noord-Zuid kanaal gegraven, wat de infrastructuur verbeterde voor de groeiende bevolking. Ook organiseerde de staat vanaf 960 in grote mate de mijnbouw, export, papiergeld en infrastructuur. Dit resulteerde in grote productiviteit en nijverheid. Vervolgens (1990-1994) bloeit de handel op de zijderoute weer vanaf 200. De eerder genoemde exportproducten en innovaties spelen allemaal weer belangrijke rollen in de bloei van handel en nijverheid en het ontstaan van grote steden. Nieuw is echter het duiden van de periode tussen 618 en 1215 als een van economische groei en territoriale expansie. Ook is toegevoegd dat China tussen 1400 en 1600 een geïsoleerde economie kon zijn doordat het zelf genoeg voedsel kon verbouwen op eigen grond, en dus geen behoefte had aan handel. Hierna (1995-1999) wordt wederom de handel met Arabieren (600-900), en Indonesiërs (700-800) genoemd. Wederom ondervindt China tussen 960 en 1280 economische groei door toename van deze buitenlandse handel in porselein en zijde en door innovaties als kompas en papiergeld. Tot slot (2000-2005) is de geschiedenis beperkt tot de opkomst van grote steden tussen 960 en 1280 door handel en nijverheid. Dat China had als eerste papiergeld als betaalmiddel had wordt ook vermeld, maar van eeuwenoude handel is weinig sprake meer.

Verliezen aan Europa? 1500-1945

Als de Europeanen komen in 1500 ontstaat er meer contact met het westen en concurrentie op de Aziatische markt, maar blanken worden niet op de Chinese markten toegelaten. China is rond 1700 dan ook het machtigste en rijkste land ter wereld (1975-1979). Vanaf 1840 wordt het isolement dwangmatig doorbroken als China op ongunstige voorwaarden havens beschikbaar moet stellen. Hier werd aan toegevoegd (1980-1984) dat de eigen nijverheid hierna te gronde gericht werd in de concurrentie met Westerse (industriële) productie. Ook kwam in dit methodetijdvak erbij dat de moderniseringspogingen in 1860 te kleinschalig waren en dat grootschalige moderniseringsplannen mislukten of half uitgevoerd werden. Pas tussen 1928 en 1940 werd er gemoderniseerd. De Infrastructuur, handelwetgeving en banken zijn toen aangepakt. Vervolgens (1985-1989) wordt het verhaal aanzienlijk uitgebreid. Allereerst met het positieve effect van de komst van Amerikaanse gewassen na 1500, dat China tot de meest doelmatige landbouw ter wereld heeft gemaakt. Dit leidde tussen 1700 en 1800 tot een economie die onder druk van grote bevolkingsgroei door ambtenaren gestuurd werd. Deze gingen voorraden aanleggen en nieuwe gewassen importeren. Ondanks deze doelmatige landbouw ontstonden er toch hongersnoden. Ook krijgen de oorzaken en gevolgen van de ongunstige havencontracten van 1840-1900 nu meer aandacht. De handel in thee en porselein voor zilver en opium met Engeland was namelijk, ondanks het verbod van de keizer, toegenomen. Vooral de opiumhandel groeide uit tot een zeer lucratieve criminele activiteit. In een poging deze illegale handel te stoppen kwam China in oorlog met Engeland, verloor deze en werd gedwongen hierna de voornoemde onrechtvaardige verdragen te sluiten. Samenvattend, wordt hieraan toegevoegd dat China dus niet door het Westen gekoloniseerd, maar economisch gedomineerd was. Het

land kwam technisch achter te lopen, doordat Europeanen textiel fabrieken en spoorwegen voor eigen doeleinden lieten bouwen. Hierna (1990-1994) verdwijnen de vele nuttige dimensies van het verhaal, als er enkel verteld wordt dat de Mandjoe-dynastie tussen 1600-1911 handel stimuleerde (wat weerzin wekte bij de traditionele Chinezen) en dat de zeehandel in Azië door de Europese expansie na 1650 behoorlijk aantrok. Wel nieuw is de stelling dat fors toegenomen opiumconsumptie voor het beleid om de handel af te snijden heeft gezorgd en dus ook voor de oorlogen die China tussen 1837 en 1842 met Engeland heeft gevoerd. Vervolgens (1995-1999) wordt alleen nog genoemd dat de keizer door een oorlog met de Europeanen gedwongen was de havens te openen voor handel na een mislukte poging deze te doen stoppen. In het laatste methodetijdvak (2000-2005) wordt nog wel uitgelicht dat tussen 1644 en 1912 China een feodale samenleving was waar industrialisatie niet op gang kon komen door een te traditionele cultuur. Dit kon pas veranderen toen China na 1840 – en nog meer na 1895 - meer havens open moest stellen en de bevolking in aanraking kon komen met Westerse ideeën als nationalisme en communisme. China wordt hier getypeerd als een handelskolonie.

Communisme tot Kapitalisme vanaf 1949

De eerste versie van de op dat moment (1975-1979) contemporaine geschiedenis is simpel. Onder Mao vindt een agrarische communistische revolutie plaats. Na 1976 wil de nieuwe leider Deng Tsjaoping de industriële achterstand inhalen door meer kennis en handel naar China toe te trekken. Dit verhaal wordt vervolgens verfijnd (1980-1984) door aan te geven dat privé bezit in China verboden was en alle productie in handen van de staat was komen te liggen. Ook worden de mislukkingen van landhervormingen in volkscommunes in de jaren zestig vermeld. De veranderingen van Deng zijn nu ook beter in kaart te brengen. Handelsrelaties met de VS en Japan worden aangeknoopt, privé bezit wordt weer toegestaan en alleen de zware industrie wordt nog centraal geregeld. Een open markt zorgt voor meer technische kennis en bevordering van toerisme, maar ook voor stijgende prijzen. Anno 1982 is China nog wel een van de armste landen op de wereld. Oorzaken en gevolgen van de mislukte collectivisaties worden voorts (1985-1989) aangevoerd. Omdat de landbouwtechnieken bij het oude waren gebleven en omdat van de boeren gevraagd werd zware industrie op het land in te voeren, ontstonden veel hongersnoden. De nieuwe politiek van Deng leverde snellere industrialisatie op. Hierna (1990-1994) lijkt de terminologie directer te worden. Volkscommunes brengen niet de verwachte productie, waardoor miljoenen sterven door hongersnoden. Tevens is er sinds Deng jaarlijks meer dan 10% economische groei door een kapitalistische politiek. In het volgende methodetijdvak (1995-1999) volstaat het noemen van de economische ontwikkeling van na 1976: Handel met het westen en maatregelen tegen bevolkingsgroei. Het laatste methodetijdvak heeft weer wel ruimte over voor de mislukte moderniseringspogingen van Mao, waar miljoenen bij omkomen door honger. Ook wordt weer benadrukt dat de leiders vanaf 1976 voor economische groei en privé bezit zijn. Als gevolg hiervan heeft

China zich anno 2005 economisch aan bij de rest van Azië aangesloten, dat als geheel een grote stempel drukt op de wereldeconomie.

3. Hoofdpijnen Indonesische Economische Geschiedenis

De Economische Geschiedenis van Indonesië is anders dan die van Japan of China omdat het hier gaat om een gekoloniseerd gebied. Met betrekking tot de periodisering kunnen we een grens trekken rond 1600 wanneer de VOC in het land aankomt.

Handelsroutes in de buurt tot 1600

In eerste instantie (1975-1979) is de handelsactiviteit vrij groot als er vanaf 800 zeehandel plaats vindt tussen Sumatra tot aan Madagascar. Molukse specerijen worden vanaf 1200 door Arabieren en vanaf 1300 door Chinese handelaren gehaald, terwijl Javaanse piraten illegaal voor de kust van China varen rond 1500-1650. Vervolgens (1980-1984) komt er meer aandacht voor de invloed van handel op staatsvorming, wanneer vermeld wordt dat er langs de Javazee staten ontstaan. Het Sriwijaya-Rijk heeft tussen 600-1200 veel invloed door een groot aandeel aan de handel met Sri Lanka en India. Het Modjopahit-Rijk (1200-1527) had handelscontacten met Siam en China, terwijl het Mataram-Rijk (1600-1757), dat niet langs een handelsroute lag, alle inkomsten uit de landbouw haalde, op een feodale wijze. Hierna (1985-1989) wordt slechts vermeld dat de Molukken rond 1320 deel uit maken van een specerijenhandelsroute en dat er tegen 1500 veel onderlinge handel was tussen de honderden rijken die het archipel rijk was. Het succes van het Sumatraanse Sriwijaya-rijk (600-1200) wordt zonder diepgang weer herhaald (1990-1994). Nieuw is wel de vermelding van een heuse Gouden (14e) Eeuw in het Modjopahit rijk, door toename van de handel met China en Siam. Toch komt men dan tot de conclusie dat rond 1500 Indonesië vooral uit kleine staten met landbouw als voornaamste bestaansmiddel bestaat, die de handel slechts hebben aangewend om elkaar in aanzien te beconcurreren. In het volgende methodetijdvak (1995-1999) wordt wederom het verband gelegd tussen groeiende staten en aanwezige handelsroutes: al vanaf 200 maken handelscontacten met India Indonesische vorstendommen welvarend. Het Sriwijaya-Rijk weet vanaf 600 als gevolg van controle over deze handel aanzienlijk te groeien. Deze handelscontacten breidden zich uit met Chinese kust, Indochina en de Filipijnen. Vanaf 1000-1100 maakt Indonesië vervolgens deel uit van een groter handelsnetwerk waar de Islam de bindende factor en hoofdzakelijke rechtssysteem is. Vanaf 1200 groeit het Modjopahit rijk ook door controle over de handelsroute naar Siam en China. Tot slot (2000-2005) wordt het belang van de geografische ligging herhaald. Nieuw is dat niet de vorsten, maar de handelaren vanaf 600 rijk werden van de handel met India. Ook de opkomst van een staat in Oost-Java in 1200 wordt toegeschreven aan de groeiende handelsinkomsten met Siam en China.

In Dienst van Anderen 1600-1949

In eerste instantie (1975-1979) worden de 17e en 18e eeuw overgeslagen en vangt men aan met de relatie tussen de dwangarbeid tussen 1830 en 1870 (cultuurstelsel) en de hongersnoden die hierdoor ontstonden. Na afschaffing van dit stelsel zou er weinig sprake zijn van verbetering. De boeren kwamen onder contracten te staan, en verdienden geld om belasting te kunnen betalen. Naast de boeren bleken er ook handelaren te bestaan. Deze richtten in 1911 een vereniging op. Vervolgens (1980-1984) blijkt dat de VOC vanaf 1602 vorsten verplichtte hun boeren harder te laten werken. Het cultuurstelsel wordt weer gekenschetst als een systeem waarbij het land bewerkt werd voor de Europese markt en boeren moest ook belasting betalen en extra werken aan infrastructuur. Na afschaffing bleven boeren wel eigendom van grootgrondbezitters, vooral als ze in de schuld kwamen te zitten. Positief is wel de melding dat tussen 1900 en 1930 de productie toenam waardoor de bevolking kon groeien. Met betrekking tot handel is er weer enkel de melding van Javaanse handelaren die in 1911 een vereniging oprichtten, met als (nieuw) doel: Chinese invloed tegengaan. Hierna (1985-1989) wordt benadrukt dat vooral de vorsten zich na 1830 lieten omkopen om hun onderdanen voor de Nederlanders te laten werken, en om koloniale producten in plaats van voedsel te verbouwen. De situatie van de boeren na 1870 wordt nu relatiever gebracht. Door het openen van de markt ontstaan er vrije ondernemingen waar de boer gewoon kan werken in plaats van een horige te zijn in een feodaal stelsel. Reden voor aanhoudende hongersnoden is dan de te primitieve rijstbouw. Voor het eerst verschijnt ook de grondstofrijdheid van Indonesië op een kaart, met name aardolie is rijk gezaaid. Dan (1990-1994) wordt specifiek gesteld hoe in de 17e de economische basis van de Molukken herhaaldelijk vernietigd is door Nederlanders omwille van het verkrijgen van een uitvoermonopolie. De specerijen-export groeit vervolgens door de aantrekkende handel van de Europese expansie. De lasten voor de boeren tijdens het cultuurstelsel worden weer herhaald, maar daarbij wordt gemeld dat Javaanse boeren op deze wijze wel een klantenkring konden opbouwen. Duidelijk wordt dan ook gesteld dat Indonesië tussen 1850 en 1945 producten voor de wereldmarkt moest produceren. Wederom wordt er melding gemaakt van de Chinese concurrentie en de Javaanse handelsvereniging die hiertegen was opgericht in 1912. Even later was ook de Japanse economische invloed erg toegenomen; tussen 1919 en 1940 ging 90% van de export erheen. Vervolgens is Indonesië in 1942 omwille van de grondstoffen bezet door Japan. De Nederlandse met geweld afgedwongen monopolie op handel met Molukken wordt nu (1995-1999) aangevuld met de melding dat vorstendommen in ruil voor reguliere leveringen van goederen tussen 1600-1800 regelmatig militaire hulp van de VOC. Soms werd zo een afspraak onder dwang afgesloten. Er is weer aandacht voor de verplichtingen tussen 1830-1870 die hongersnoden had veroorzaakt op Java. Ook vermeldt men hoe boeren onder contact gebleven waren en nog altijd belasting moesten betalen waardoor velen in de schulden belandden. Wederom duiken de gevaren van Chinese handelsinvloed op wanneer omwille van

handelsbelangen Javaanse handelaren in 1912 een vereniging oprichten. Tot slot (2000-2005) wordt weer de gewelddadige wijze waarop de VOC vorsten overhaalde om verplichte leveringen te doen vanaf 1600 aangekaart. Nieuw is een wederkerige economische relatie tussen 1800 en 1900 met Indonesië als een afzetmarkt voor Nederlandse textiel en leverancier van grondstoffen en producten voor de Europese markt. Herhaald wordt dat in deze periode boeren belasting moesten betalen en dat men om aan geld te komen hiervoor hard moest werken. Opnieuw duikt de Chinese economische invloed op als reden om de Sarekat Islam, een Javaanse vereniging, in 1912 op te richten. Tussen 1942 en 1945 stond de economie vervolgens in het teken van de Japanse oorlogsindustrie.

Onafhankelijke Modernisering vanaf 1949

In eerste instantie (1975-1979) wordt enkel gemeld dat Indonesië in 1954 de Nederlandse bezittingen nationaliseert. Nadat in de volgende methodecategorie (1980-1984) er niks te melden lijkt, wijst men (1985-1989) op de aanvankelijke hulp van Nederlandse planters om oorlogse verwoestingen te herstellen tussen 1945 en 1957. Dat dan tussen 1957 en 1965 de landbouw en industrie genationaliseerd zijn wordt ook vermeld. Deze actie zou geleid hebben tot economische chaos die pas eindigt na een staatsgreep van Generaal Soeharto. Niet alleen toonde het nationaliseren van goederen de Indonesische wil om economisch onafhankelijk te zijn, ook op de conferentie voor Jonge Staten in 1955 te Bandoeng stond dit hoog op de agenda. Vervolgens (1990-1994) wordt deze internationale conferentie opnieuw genoemd, maar wordt de mogelijkheid dat het land tussen 1960 en 1990 had om zich economisch te ontwikkelen door de beschikbare olievoorraden toegevoegd. Hierna (1995-1999) is veel ruimte besteed aan deze geschiedenis. Zo wordt geanalyseerd hoe Indonesië na 1949 geen economische groei had door een gebrek bestuurlijke ervaring en analfabetisme. Daarbij zorgde grote bevolkingsgroei voor economische problemen (tot 1995), ook was de landbouw te versnipperd. Een deel van de economische problemen (gebrek aan kennis) wordt ook gewijd aan de nationalisering tusschen 1957 en 1965. Wederom wordt de staatsgreep gezien als economisch wondermiddel als Soeharto grootgrondbezit toestaat en het land meer zelfvoorzienend maakt door olie-export en een groene revolutie tussen 1965 en 1985. Van de Groene Revolutie wordt ook gezegd dat veel boeren ondanks de verhoogde productie failliet zijn gegaan. Velen vertrokken naar de steden die hierdoor verpauperden. Verder hield de dictator de lonen laag en lokte hij buitenlandse investeringen door een open-deur politiek. Tussen 1971 en 1985 ontving Indonesië miljarden aan economische hulp. Vanaf 1985, zo melden de methodes, ontstond economische groei, mogelijk gemaakt door investeringen in landbouw met olieopbrengsten. Wel kwam het land diep in de schulden te zitten. De economie was erg corrupt tot er in 1998 massademonstraties kwamen en de dictator viel. Tegelijk daalde de opbrengst uit aardolie en moest er een eigen industrie opgebouwd worden. Tot slot (2000-2005) wordt weer herhaald hoe de terugtrekking van Nederlandse bedrijven in de periode 1949-1965 voor economische problemen zorgde. Wederom wordt gemeld hoe de staatsinkomsten

van de olie onder Soeharto (1967-1998) naar zijn vrienden en familie verdwenen in plaats geïnvesteerd in het land te worden. Zo moest er zelfs rijst geïmporteerd worden, tijdens een malaise in 1985.

Bijlage 3: Meting "Landbouw: Waar, Wanneer en Waarom?"

tijd	wereldregio	locatie	beschrijving
1975-1979			
		Egypte	Langs de Nijl smalle vruchtbare strook, daarom heen woestijn en bergen.
	Noord-Afrika		
		Egypte, Nijl, Ethiopie	Langs de Nijl smalle vruchtbare strook, daarom heen woestijn en bergen. NijlDelta ook vruchtbaar, daar regent het een enkele keer. Regen in Ehtiopie zorgt voor jaarlijkse overstroming van de Nijl
	Noord-Afrika		
		Nijl	Regelmatige overstroming met een vruchtbare kleilaag.
	Noord-Afrika		
		Nijl	Smalle strook vruchtbaar gebied
	Noord-Afrika		
-600000		Noordelijke Deel	Eerste ijstijd zorgt voor enorme afkoeling in het Noorden. Dieren moesten vluchten.
	Wereld		
-11000			Het Oosten kreeg na de IJstijd een voorsprong op Europa door de ontwikkeling van landbouw
	Azie		
	Europa		
-10000			Men vond landbouw uit en leerde andere dieren te temmen.
	Midden-Oosten		
-9000			Vlees van jachtdieren had altijd genoeg vitamine D geleverd, maar de overschakeling naar landbouw zorgde voor een gebrek hieraan. De mens ging de vitamine D nu uit de zon halen, waardoor verschillende mensenrassen ontstonden. Blank in Europa (minder zon)
	Midden-Oosten		
-4000		Egypte	Nijl-cyclus zorgt voor vruchtbaar land
	Midden-Oosten		
-4000		Mesopotamie	Mesopotamie betekent letterlijk land tussen twee rivieren. Daardoor vruchtbaar grond
	Midden-Oosten		
-4000		Mesa-Amerika, Egypte, Indusdal,	vruchtbare gebieden en de ontwikkeling van het wiel, boten, steden, bestuur en handel
	Amerika		
	Azie		
	Midden-Oosten		
-3100		Egypte	Inrichting van het rijk in waterschappen die waterstanden meten, waterregeling. Ook landmeters die de akkers herstellen na overstroming en bijhouden.
	Noord-Afrika		
-3000		Egypte, Nijl	Dijken en kanalen aangelegd door boeren om een zo groot mogelijke landbouwareaal te vormen en de waterstand van de Nijl op peil te houden.
	Noord-Afrika		

-3000	Mesopotamie, Tigris, Eufraat	Ontstaan van rivierstaat door noodzaak tot het aanleggen van kanalen en dijken.
	Midden-Oosten	
-2000	Zuid-Rusland	Strijdbijvolkeren temmen Paard
	Azie	
-2000	Hoangho, China	Het landbouw aan de rivier wordt bedreven, schrift uitgevonden en wiel ook.
	Azie	
-500	Java	Sawa's gebruikt voor rijstbouw
	Azie	

1980-1984

	Nijl, Egypte	Nijl heeft vruchtbare strook, en is omringd met woestijn. Bij Nijldelta heet Beneden, de Nijl Boven.
	Noord-Afrika	
	Nijl, Egypte	Overstroming van de Nijl zo belangrijk dat het de namen aan de seizoenen ging geven, "overstroming", "groei" en "gebrek aan water". Nijl zet vruchtbare slib af.
	Noord-Afrika	
	Nijl, Egypte	Egypte ontwikkelde zich omdat de Nijl er voor zorgde dat er genoeg eten was, dus dat er naast boeren ook handwerklieden, handelaren waren. Men hoefde niet het hele jaar te werken.
	Noord-Afrika	
	Egypte, Nijl, Ethiopie	Door overvloedige regens stroomt een dikke laag vruchtbare slib aan in Egypte aan de oevers van de Nijl. Elk jaar zelfde overstroming-cyclus.
	Noord-Afrika	
	Subsahara	
		10% van de grond vruchtbaar. Bedoeien trekken van oase naar oase en van markt naar markt.
	Midden-Oosten	
	Noord-Afrika	
	Latijns-Amerika	Jagen voornaamste bestaansmiddel, landbouw ontstaan door ruimtegebrek in bergdalen en hoogvlaktes. Daar kwamen ook de eerste steden.
	Amerika	
	Indonesie, Java, Sumatra	Vruchtbare grotere eilanden ontwikkelden landbouwnaties.
	Azie	
	Indonesie	Des $\bar{a}$ met bevoeide en onbevoeide rijstvelden.
	Azie	
	India	Vruchtbare rivieren in het Noorden, daar is ook agrarisch zwaartepunt.
	Azie	
	India	Men is afhankelijk van moesson: onvoorspelbare hoeveelheid. Dus al heel land irrigatie en wateropslag.
	Azie	
	West-China	bergen, hoogvlakten en woestijnen. te droog en koud voor landbouw.
	Azie	

	Oost-China	Vurchtbare laagvlakten. 90% van Chinese bevolking woont er. Weinig landbouwareaal, dus geen veeteelt, behalve kippen en varkens die van afval leven.
Azie		
	Nijl	Levert een smal maar vruchtbaar strook land in de woestijn
Noord-Afrika		
	Egypte, Nijl	Door regelmatige overstromingen kon men erop rekenen en dijken en kanalen aanleggen om het vruchtbare slib de tijd te geven om zich af te zetten via sloten en openingen. Ook gaf de Nijl drinkwater en vissen en vogels. Tevens was het een verbindingsweg.
Noord-Afrika		
	Nijl	Foto van smalle vruchtbare strook van de Nijl
Noord-Afrika		
-7000		Landbouw voor het eerst bedreven, op meerdere plekken tegelijk
Wereld		
-7000	Mexico, Andes-	Vroege beschavingen die dieren gecultiveerd hebben.
Noord-Afrika		
Midden-Oosten		
Wereld		
Amerika		
Azie		
-5000	Palestina	Mensen leerden tarwe zaaien, kregen vaste woonplaats, en gingen voorraden maken. Dieren werden getemd en leerden uiteindelijk bij dezelfde weidegrond te blijven: agrarische revolutie
Midden-Oosten		
-5000	Egypte, Nijl	Jagers en Verzamelaars trokken naar de Nijl toe en gingen akkerbouw en veeteelt bedrijven. Hierdoor ontstonden dorpjes en beroepsspecialisatie in stadjes. Bestuursgebieden ontstonden om de organisatie van de nijlvloeden te overzien.
Noord-Afrika		
-5000	Egypte, Nijl	Vaak conflicten over de waterhuishouding van de Nijl tussen verschillende gebieden.
Noord-Afrika		
-4000	Indusvallei	Landbouw belangrijkste bestaansmiddel.
Azie		
-3000	Sahara	Een landbouwgebied
Subsahara		
Noord-Afrika		
-2500	Mohenjo-Daro, Harappa, Indus,	Induscultuur op kaart met aangegeven wat hoger is dan 1000m
Azie		
-1900	Kanaan	Kanaan afhankelijk van regen voor vruchtbaarheid
Midden-Oosten		
-1850	Palestina	Vruchtbaarheid afhankelijk van regen
Midden-Oosten		
600	Islamitische wereld	Wisten van droge gebieden bloeiende landbouw te maken met irrigatie.

	Midden-Oosten		
630	Arabisch Rijk		Succes behaald door de aantrekkingskracht van de vruchtbare gebieden van Mesopotamie.
	Midden-Oosten		
	Noord-Afrika		
1000			Meeste mensen leven van landbouw: nomadische veeteelt, brand-akkerbouw
	Subsahara		
1200	Azteken-Rijk, Inca-Rijk		Akkerbouw belangrijkste bestaansmiddel, meer dan 20 gewassen, waaronder mais.
	Amerika		
1200	Azteken-Rijk, Inca-Rijk		Weinig dieren, alleen kippen en kalkoenen. Andere veedieren kwamen er niet voor.
	Amerika		

1985-1989

	3e wereld, Zuiden		Primitieve werktuigen in de landbouw, overbevolking en weinig geld er beschikbaar voor machines en kunstmest.
	Wereld		
		China	Rijstbouw zorgde voor de ontwikkeling van terras- of traptredenlandschap
	Azie		
		Fillipijnen	Bergen met rijstvelden leveren goede oogsten op.
	Azie		
		Nijl, Ethiopie, Rode Zee, Aboe	Kaart van Egypte, met gekleurde woestijn, getekende bergen, groen voor vruchtbaar gebied.
	Noord-Afrika		
		Belingwe	Shona: Dorp steeds verhuisd naar nieuwe vruchtbare grond tot men binnen 50 jaar weer terug kon naar de eerste plek. Zo begreep men niet dat grond ook bezit kon zijn.
	Subsahara		
		biosfeer	Jagers en Verzamelaars hebben de biosfeer niet beïnvloed. Boeren hebben door irrigatie de bodem veranderd. Industrialisatie heeft het energieverbruik vergroot en de aarde is bedekt met transportroutes. Dit eist een tol van het milieu.
	Wereld		
	tijd wereldregio	locatie	beschrijving
		Vietnam	Land met twee Delta's en hoofdzakelijk rijstbouw mogelijk
	Azie		
-15000		China, Centraal-Azie, Hoangho	Na IJstijd waaiden kleine stofdeeltjes uit de woestijnen in Centraal-Azie naar China. Toen dit daalde, was er veel loss, een zeer vruchtbare grondstof. Door bebouwing is veel loss geërodeerd, en zijn de oevers van de Hoangho / Gele Rivier, zeer vruchtbaar geworden en is daar een rivierdalbeschaving ontstaan door samenwerking en irrigatie. Men ontwikkelde brons, het wiel, spinnen en
	Azie		
-12000			Einde van IJstijd ontketende de ontwikkeling van

		landbouw
Midden-Oosten		
-10500		Schaap: voor het eerst gecultiveert
Midden-Oosten		
-10400	Noord-Amerika	Hond: voor het eerst gecultiveert
Amerika		
-10000	Syrie, Turkije, Irak, Iran	Eerste sporen van akkerbouw: tarwekorrels, scherpe stenen als sikkkel
Midden-Oosten		
-10000		Tarwe: voor het eerst gecultiveert
Midden-Oosten		
-9500		Geit: voor het eerst gecultiveert
Midden-Oosten		
-9000		Varken: voor het eerst gecultiveert
Midden-Oosten		
-9000		Gerst: voor het eerst gecultiveert
Midden-Oosten		
-8500		Vee: voor het eerst gecultiveert
Midden-Oosten		
-8000	Oer, Irak, Soemer	Vruchtbaar gebied langs de Tigris en Eufraat. Soemer en Oer als staten.
Midden-Oosten		
-8000		Aanwezigheid van diverse grassoorten en diersoorten stimuleren de ontwikkeling van akkerbouw en het temmen van dieren
Midden-Oosten		
-8000		Klimaatsoorten Midden-Oosten aan de hand van planten: Loofgebied, Subtropische gebied, moeras, bergweide en woestijn
Midden-Oosten		
-8000	Oer	Boeren-Uitvinders cultiveren dieren en gewassen
Midden-Oosten		
-8000	Oer	Irrigatie en kanalen zorgt voor meer landbouwareaal
Midden-Oosten		
-8000		Vee, Plumvee, Granen, Peulvruchten, Oliezaden verbouwd en verspreid, overzicht in een tabel
Midden-Oosten		
-7000		Verspreiding landbouw uit het Midden-Oosten naar het Westen van de Middellandse Zee
Europa		
Midden-Oosten		
Noord-Afrika		
-6500	China	Gierst: voor het eerst gecultiveert
Azie		
-6500	Catal Huyuk, Turkije	Opgegraven stad met sporen van landbouwgewassen en dieren
Midden-Oosten		
-6500		Klimaatverandering leidde tot verwoestijning en de uitsterving van prooidieren. Sedentatie en Cultivering van dieren en granen bij de rivieren, meer

bestaanszekerheid

	Midden-Oosten	
-6500		Kaart van Midden-Oosten met riviernamen en bergnamen
	Midden-Oosten	
-6500		Rivierdalbeschavingen in China, India, Mesopotamie-Tigris-Eufraat, Egypte-Nijl omringd door landbouw-samenlevingen, omringd door
	Azie	
	Midden-Oosten	
-6500	Egypte	Voorspelbaarheid van vloedpatroon van de Nijl leidt tot landbouw
	Midden-Oosten	
-6000	Mexico, Peru	Bonen geteelt
	Amerika	
-6000	Midden-Amerika	Mais: voor het eerst gecultiveert
	Amerika	
-6000	China, India	groeierende dorpen leidt to specialisatie. Graan aan de Indusvallei en in Hoangko
	Azie	
-6000	China	Gele rivier is omgeven met Loss, een zeer vruchtbare grondsoort. Boeren gaan Graan, Soja en Zijde verbouwen
	Azie	
-5500	Mexico, Peru	Mais geteelt
	Amerika	
-5500	China	Zijdevlinder: voor het eerst gecultiveert
	Azie	
-5500	Indochina	Rijst: voor het eerst gecultiveert
	Azie	
-5000	Zuid-Rusland	Paard: voor het eerst gecultiveert
	Azie	
-5000		Sojabonen: voor het eerst gecultiveert
	Midden-Oosten	
-5000		Bij: voor het eerst gecultiveert
	Noord-Afrika	
-5000	Mesopotamie, Catal Huyuk,	Kaart met lichte 3D perspectief, en geologische info: bergen, woestijn, groen, water.
	Midden-Oosten	
-5000	Egypte	Drie seizoenen afgebeeld met tekeningen:- Laagwater: land bezaaien, slib verspreiden- Droogte: graan oogsten en opslaan-Vloed: Werken voor de Farao.
	Noord-Afrika	
-5000	India	De eerste boeren aan de Indus leggen dijken, kanalen en akkers aan.
	Azie	
-4500	India	Buffel: voor het eerst gecultiveert
	Azie	
-4000	Zuid-Amerika	Aardappelen: voor het eerst gecultiveert

	Amerika		
	-4000	Noord-China	600 inwoners in een van de oudste boerendorpen waar akkerbouw bedreven werd.
		Azie	
Wereld			
	-3000		Negerkoren: voor het eerst gecultiveert
		Noord-Afrika	
	-3000	Iran	Foto van een boer met ossen als trekdieren. Dit was 5000 jaar geleden ook zo.
		Midden-Oosten	
	-3000	India	Suikerriet verbouwd
		Azie	
	-2500	Peru, Andesgebergte	Boeren gebruikten mest van zeevoegels bij gebrek aan rivierslib en bouwden kanalen in de bergen.
		Amerika	
	-2500	Mohenjo-Daro	Verklaring voor de ondergang van deze beschaving: Door overbebossing daalde de luchtvochtigheid en ging het minder regenen. Ook de dieren die hier leefden verdwenen hiermee (olifanten, neushoorns)
		Azie	
	-1700	Mesopotamie	Door verzilting van de grond door veel irrigatie was graanbouw niet meer mogelijk.
		Midden-Oosten	
	-1200	China	Nieuwe opkomende landbouw regio aan de Jiang-rivier
		Azie	
	-1200	India	Nieuwe opkomende landbouw-regio aan de Ganges
		Azie	
	-1200	India	Ijzerproductie en Rijstbouw zorgt voor meer bevolkingsgroei dan in het Midden-Oosten, 30 miljoen
		Azie	
	-1200	China	Rijstbouw is arbeidsintensief, vereist veel samenwerking tussen boeren en zorgt voor veel bevolkingsgroei, 27 miljoen in -400
		Azie	
		Azie	
	700		Arabieren verbouwen suikerriet
		Noord-Afrika	
1990-1994		Latijns-Amerika	Jagers-Verzamelaars in tropische regenwouden en vissers aan de kusten. Landbouw op de hoogvlaktes (Andes)
		Amerika	
		Azteken, Inca	Akkerbouw van hoog niveau. Met bemesting en Irrigatie maakten ze mais, aardappelen, cacao, tomaten en tabak. Veeteelt beperkt tot kippen, kalkoenen en lama's voor wol.
		Amerika	
		Mesopotamie, Egypte, Syrie, Libanon, Israel	Steppen en woestijnen scheiden de weinig vruchtbare gronden, langs de Nijl, Eufraat en Tigris, van elkaar af. Daardoor veel verschillende culturen en weinig politieke eenheid. Egypte en Mesopotamie als eerste

		akkerbouw en veeteelt.
	Noord-Afrika	
	Midden-Oosten	
	China	Grote klimaatverschillen. strenge winters in het noorden, tropische zomers in het zuiden. Meer neerslag in het zuiden. lange bergketens en hele brede rivieren. Goed voor landbouw, maar soms ook overstromingen met veel doden.
	Azie	
	Peru	Oudste peruvianen spoorden de oorsprong van riviervieren op om het water vanaf daar al te verdelen over het land. Ook gebruikten ze mest van vogels om hun akkers vruchtbaar te houden.
	Azie	
	China	Dalen van de rivieren waren dichtbevolkt, de oevers waren bedekt met rijstbouw terrassen.
	Azie	
	Egypte, Nijl	Honderden kilometers lang vormt alleen de Nijldal een vruchtbaar gebied in de onherbergzame woestijn. 3,5% van Egyptisch land is bebouwbaar, en 99% van de mensen woont aan de Nijl.
	Noord-Afrika	
	Egypte, Nijl	Waterhuishouding door middel van dijken en dammen zorgde voor verdeling van het vruchtbare slib en nodige water bij gebrek aan regen. Ook werd er gevestigd.
	Midden-Oosten	
	Noord-Afrika	
	Egypte, Nijl	Gemiddeld is het vruchtbaar gebied van de Nijl 10 kilometer. Foto van smalste strook.
	Noord-Afrika	
-15000	Noord-Amerika	gecultiveerd: Hond
	Amerika	
-10500		Gecultiveerd: Schaap
	Midden-Oosten	
-10000	West-Azie	Na het einde van laatste ijstijd werd graan een rijkere bron van voedsel door groei van wilde tarwe
	Midden-Oosten	
-9500		Gecultiveerd: Geit
	Midden-Oosten	
-9000		Gecultiveerd: Rund, Varken
	Midden-Oosten	
-9000		Gecultiveerd: Gerst
	Midden-Oosten	
-9000		Gecultiveerd: Tarwe
	Midden-Oosten	
-9000	Mexico, Andes-Gebergte	Wereldkaart: Vroege beschavingen en de cultivatie van de hond
	Amerika	
-9000	Egypte	Wereldkaart: Vroege beschaving en de cultivatie van de honingbijen de ezel

-9000	Zwarte Zee	Wereldkaart: Cultivatie van het paard
	Europa	
	Azie	
-9000	Centraal-Azie	Wereldkaart: Cultivatie van het kameel
	Azie	
-9000	India	Wereldkaart: Vroege beschaving aan de Indus en Cultivatie van de waterbuffel
	Azie	
-9000	China	Wereldkaart: Vroege beschaving en Cultivatie van de Zijdevlinder
	Azie	
-9000	Mesopotamie	Wereldkaart: Vroege beschaving en de cultivatie van de schaap, geit en varken
	Midden-Oosten	
-6500	China	Gecultiveerd: Gierst
	Azie	
-6500	Indochina	Gecultiveerd: Rijst
	Azie	
-6000	Midden-Amerika	Gecultiveerd: Mais
	Amerika	
-5500	Andes	Gecultiveerd: Lama
	Amerika	
-5500	China	Gecultiveerd: Zijdevlinder
	Azie	
-5000		Gecultiveerd: Sojabonen
	Midden-Oosten	
-4500	Indus	Gecultiveerd: Buffel
	Azie	
-4000	Andes	Gecultiveerd: Aardappelen
	Amerika	
-3000	Sahara	In -3000 was het nbog een landbouwgebied. Toen werd het een woestijn. Dankzij kamelen en oases konden volkeren nog wel contact houden aan weerszijden van de woestijn. Ook bergen en onbevaarbare rivieren maken contact moeilijk.
	Noord-Afrika	
	Subsahara	
-3000	Ethiopie	Gecultiveerd: Sorghum
	Subsahara	
-3000	Mesopotamie, Oeroek	Boeren leggen spaarbekkens aan en werken aan irrigatie om het land beter en langer door het jaar te kunnen bevoelien. Waterhuishouding was in het voordeel van meerdere dorpen, en zo ontstonden stadstaten zoals Oeroek. De samenwerking kwam tot uiting in een tempel in het midden van de nieuwe stad.
	Midden-Oosten	
-3000	Egypte, Nijl	Verschillende stadstaten moeten samenwerken om het wateronderhoud te regelen. Zo ontstaan twee politieke gebieden: opper-egypte, neder-egypte.
	Noord-Afrika	

-1700	Mesopotamie	Irrigatie heeft gezorgd voor verzilting van de grond, waardoor het onvruchtbaar werd.
Midden-Oosten		
-1250	Egypte	Jaargetijden verbonden aan landbouwcyclus. Drie seizoenen: Zwart, Groen en Geel (land)
Noord-Afrika		
Midden-Oosten		
-1000	China, Hoangho, Jangtsekiang	Rivierdalbeschavingen aan twee rivieren: Hoangho, Jangtsekiang. Deze leveren vruchtbare loss en raakten snel bevolkt met behulp van rijstbouw, irrigatie en bedijking.
Azie		
1300	Midden-Amerika, Mexico-dal, Azteken-Rijk	Naast jagen en verzamelen waren er ook ambachten, vooral textiel omdat akkerbouw bemoeilijkt werd door zoutwater. Dit textiel werd verhandeld om katoen, agave en hout.
Amerika		
1450	Azteken-Rijk	Groei in 1450 als de eilanden door dammen verbonden worden en er meer grond vrij komt voor ontginning. Groei van akkerbouw zorgt voor meer ambachtsactiviteit en handel: economische groei.
Amerika		
Wereld		
1500	Midden-Amerika, Zuid-Amerika	Zilver, Leer, suiker, tabak en koffie verbouwd en verkocht.
Amerika		
Midden-Oosten		

1995-1999

	Nijl, Ethiopisch Hoogland	Hevige regenval in Ethiopie komt in de Nijl in de zomer, bij het water dat uit de meren van Midden-Afrika stroomt. Periodieke overstroming legt vruchtbare klei af in Egypte.
Noord-Afrika		
Subsahara		
	Nijl	Foto van vruchtbare kust
Noord-Afrika		
	Egypte, Nijl	Nijldal en Nijldelta zijn samen bewoonbaar gebied van Egypte omdat de rest woestijn is. Hierdoor is 3.5% van land bebouwbaar en woont daar 99% van bevolking.
Noord-Afrika		
	Nijl	Een van de smalste stroken vruchtbaar land
Noord-Afrika		
	Noord-Amerika	Indianen leven van jagen en verzamelen, wonen in wigwams, sommigen nomadisch, anderen van landbouw.
Amerika		
		in vruchtbare maansikkel is landbouw mogelijk, daar wonen de meeste mensen
Midden-Oosten		
	India	Cultuur ontstaan door groot gebied omgeven met bergen. Droge en hete klimaat zorgt voor veel eer voor water in ceremonies

	Azie	China	Natuurlijke grenzen en geïsoleerde ligging maakten China tot een eigen cultuur. In het zuiden door de neerslag en de rivieren landbouw mogelijk, maar ook overstromingen.
	Azie	Indonesië, Javazee, Chinese Zee, Indische Oceaan	Staten ontstaan afhankelijk van ligging en grondkwaliteit. Langs de kusten staten van handel en visserij. In de binnenlanden landbouwnaties en in junglegebieden stammen jagersverzamelaars
-8000	Azie	Irak, Palestina, Tassili-plateau, Egypte	Op meerdere plekken overgang naar landbouw, akkerbouw en veeteelt door klimaatverandering die tot uitdroging leidde. Landbouw was poging om voedselgebrek op te vangen.
	Wereld		
	Noord-Afrika		
	Midden-Oosten		
-8000		Sahara, Libische Woestijn, Atlasgebergte, Volta, Niger,	Geografisch kaart: Kustgebied, vlak gebied, hooggebied. Ook aangegeven: Gebieden met planten, beesten en mensen aan een meer en jaaggebieden. Leven in de Sahara.
	Noord-Afrika		
	Subsahara		
-7000		Mexico, Andes-	Landbouw ongeveer gelijktijdig uitgevonden.
	Amerika		
	Noord-Afrika		
	Midden-Oosten		
	Azie		
-7000		Mexico	Hond gecultiveerd
	Amerika		
-7000		Egypte	Ezel, Honingbij gecultiveerd
	Noord-Afrika		
-7000		Mesopotamie	Schaap, Geit, Varken, Rund, Paard gecultiveerd
	Midden-Oosten		
-7000		Indus-Vallei	Waterbuffel gecultiveerd
	Azie		
-7000		China	Zijdevlinder gecultiveerd
	Azie		
-6000		Sahara, Egypte	Naar mate de Sahara opdroogte verhuisden de landbouwers naar de Nijl en ontstonden nu daar ook dorpjes.
	Noord-Afrika		
-5000		Egypte, Nijl	Mensen waren de goden heel dankbaar voor de jaarlijkse overstromingen die vruchtbare slib brachten.
	Noord-Afrika		
-5000		Tassili-plateau	Eerste Landbouwers op kaart
	Noord-Afrika		
-5000		Egypte	Door landbouw ontstaan dorpen
	Noord-Afrika		

-5000	Egypte, Nijldal	Rondtrekkende jagers en verzamelaars vestigen zich er na ontdekking van landbouw en akkerbouw. Dorpen ontstaan uit nederzettingen
Noord-Afrika		
-4500	Irak	Landbouw mogelijk door waterhuishouding, het gebruik van dieren en bestuur over de boeren: irrigatielandbouw.
Midden-Oosten		
-4000	Tassili-plateau	Rotstekening met dieren.
Noord-Afrika		
-4000	Zuid-Egypte	Eerste Landbouwers op kaart
Noord-Afrika		
-4000	Tigris, Eufrat	Eerste Landbouwers op kaart
Midden-Oosten		
-4000	Egypte, Nijl	Door dijkbouw werd water na een overstroming vastgehouden, waardoor het vruchtbare slib zich verspreidde en er ook drinkwater was in het droge land
Noord-Afrika		
-4000	Egypte	Door overgang naar landbouw meer verering van natuurkrachten: zon, maan, hemel, wind, regen. Dorpen hadden eigen goden, maar de Egyptenaren hadden wel een scheppingsverhaal van Re die op een heuvel kom en koning van het heelal werd. Valken en mestkevers werden ook als heilig gezien. Tot slot was er ook een mythologie over helden.
Noord-Afrika		
-4000	Indus	Landbouwcultuur met steden, handel en ambachtsslieden ontstaat
Azie		
-3000	Zuid-Rusland	Het Paard getemd en gebruikt als trekkracht en vervoermiddel.
Azie		
-3000	Egypte, Nijl	Landbouwsamenleving, bijna iedereen boer. Patroon van werk gedictieerd door Nijl-overstroming: Dijkjes en kanaaltjes aanleggen, akkers zaaien en dan bevoeieren.
Noord-Afrika		
-3000	Hatti, Libanon,	Gebieden, Vruchtbaar gebied en relief op kaart
Midden-Oosten		
-3000	Sahara	Toen nog een landbouwgebied
Noord-Afrika		
-2500	Irak, Oer	Door het eigen succes nam verzilting in de irrigatiekanalen enorm toe en bleek de enige oplossing om de bevolking blijvend te laten groeien was oorlog en verovering.
Midden-Oosten		
-1250	Egypte, Poent, Nubie, Aboe	Steden, Goederen, handelsroutes en vruchtbaar gebied op kaart.
Midden-Oosten		
Noord-Afrika		
Subsahara		
-100	Indonesie, Vietnam, Zuid-	Natte rijstcultuur overgekomen uit Vietnam en Zuid-China, zorgt voor meer nederzettingen en

	China	organisatie bij de aanwezige jagers en verzamelaars.
Azie		
300	Mexico, Peru	Indiaanse boeren verbouwden onder andere Mais, Aardappelen, Cacao, Tomaten, Tabak. Hielden Kippen, Kalkoenen en Lama's voor Wol.
Amerika		
600	Arabisch Schiereiland,	Steden, Vruchtbare gebieden, oasen en handelsroute (india - constantinopel) op kaart
Midden-Oosten		
1000	Indonesie	Meeste inwoners boer, werkend op een sawa-rijstveld in het binnenland en gelovend in voorouderverering en een natuurgodsdienst.
Azie		
1200	Modjopahit-Rijk, Oost-Java, Siam, China	Hindoe-Buddhistische staat met inkomen uit landbouw en de controle over vele handelsroutes naar Siam en China
Azie		
1325	Azteekse Rijk	Mais was hoofd bestaansmiddel, waardoor anderen niet boer hoefden te zijn. Uit schilderij Mais
Amerika		
1325	Azteekse Rijk, Tenochtitlan	Gebouwd in een moerassige meer omdat de oevers al bevolkt waren. Ze bouwden eilandjes die geschikt werden voor landbouw.
Amerika		
1325	Azteekse Rijk, Tenochtitlan	Middelen van bestaan groeiden naast landbouwers, ook ambachten met:-klei, in overvloed beschikbaar -katoen, geïmporteerd in ruil voor verwerkte producten. Betaald met cacaobonen in plaats van munten-vulkaanglas om wapens mee te maken.
Amerika		
1325	Azteekse Rijk	Boeren oogsten Mais

2000-2005

tijd wereldregio	locatie	beschrijving
	Egypte	smalle strook vruchtbaar land langs Nijl
Noord-Afrika		
		Tekening kampeven, met kamelen en akkerbouw
Midden-Oosten		
Noord-Afrika		
		Handelaars gingen van vruchtbaar gebied tot vruchtbaar gebied in karavaan omdat het veiliger is.
Midden-Oosten		
Noord-Afrika		
	Egypte, Nijl	Smalle vruchtbare strook omgeven met woestijn
Noord-Afrika		
	Egypte, Nijl, Ethiopie	Na regen in Ethiopie stroomt de Nijl over met zwarte, vruchtbare aarde, Kemet genaamd. Deze cyclus bepaalt het kalender. Onoverstroomd land heet Desjret. Irrigatie zorgde voor water wanneer de Nijl laag stond
Noord-Afrika		

	Subsahara	Noord-Amerika	Indianen leven van jagen en verzamelen, wonen in wigwams, sommigen nomadisch, anderen van landbouw.
	Amerika	Suriname	Reliefkaart, met rivieren en gebergten
	Amerika	Indonesie, Java, Sumatra	Binnenlanden ontstonden landbouwnaties op vruchtbare gronden
	Amerika	Egypte, Nijl	Jaarlijks overstroomde de Nijl en liet deze vruchtbare slib achter. Hierdoor kon er landbouw plaatsvinden en was er ook drinkwater. Foto van smalste strook
	Noord-Afrika	Zwart-Afrika	Akkerbouw, Nomadisch veeteeld en Jacht en Visserij voornaamste bestaansmiddelen.
	Subsahara	China	80% leeft van de landbouw, dicht op elkaar bij de rivieren omdat het land verder erg bergachtig is
	Azie		
-50000			Sommige mensen leven al gedeeltelijk van de landbouw
	Midden-Oosten		
-15000		Mesopotamie	Volledige landbouw door warme klimaat en vruchtbare bodem.
	Midden-Oosten		
-15000			Mensen leerden gedeeltelijk van landbouw te leven.
	Midden-Oosten		
-15000		Mesopotamie	Landbouw ontstaan door aanwezige rivierwater en warme klimaat
	Midden-Oosten		
-12000			Door aangenaam klimaat en veel dieren was jagen en verzamelen makkelijk
	Noord-Afrika		
-12000			Landbouw ontstaan door klimaatverandering: Het werd droger, dus pasten de mensen zich aan en landbouw maakte de kans op overleven groter. Landbouw ontstaan door toename van kennis van planten en afkijken van elkaar vervolgens
	Midden-Oosten		
	Noord-Afrika		
-9000		Syrie	Oudste landbouwdorp met resten van grest, rogge, linzen, erwten en tarwe
	Midden-Oosten		
-9000			Eerste mensen gaan planten verbouwen door meer kennis over de planten vanwege de vaste woonplaats. Ze blijven nog wel jagen op vlees.
	Noord-Afrika		
	Midden-Oosten		
-7500		Syrie	Oudste landbouwdorp-bewoners gingen schapen en geiten eten.
	Midden-Oosten		
-7000		Mesopotamie,	Men ontdekt hoe zaaien en oogsten werkt

	Midden-Oosten	
-7000	Jangtsekiang, Indus, Tigris, Nijl	Akkerbouw en Veeteelt op meerdere plaatsen in de wereld uitgevonden.
	Azie	
	Midden-Oosten	
	Noord-Afrika	
-6000		Opkomst van landbouw: maiskorrels, pompoenen en bonen belangrijkste gewassen.
	Amerika	
-6000		Specialisatie door landbouw mogelijk in beroepen zorgt voor handelaren, bestuurders, priesters en ambachtslieden.
	Amerika	
-5000	Mesopotamie, Uruk	Irrigatie van kanalen, dijkes en dammen vergt organisatie en zorgt voor ontstaan van eerste steden uit samenwerkende dorpjes.
	Midden-Oosten	
-5000	Egypte, Nijl	Akkerbouw en landbouw worden belangrijkste bestaansmiddelen door gewassen en dierencultivatie
	Noord-Afrika	
-4000	Sahara	Rotstekening met dieren
	Noord-Afrika	
-4000	Nijl	Belangrijke verkeersader voor meer en meer dorpjes, die ontstonden door de regelmatige overstroming die vruchtbare slib afzette
	Noord-Afrika	
-4000	Nijl	dwarsdoorsnedes tijdens, en na een overstroming. toont irrigatie
	Noord-Afrika	
-4000	Egypte	Dorpjes ontwikkelden irrigatie-systemen, dijken en kanalen om het hhele jaar eten te hebben
	Noord-Afrika	
-4000	Egypte, Nijl	Men leert de Nijl te beheersen met waterhuishouding
	Noord-Afrika	
-4000	Egypte, Nijl	Bestuur komt op om waterhuishouding te regelen. Dorpen gaan concurreren tot dat Menes uiteindelijk 1 Egypte maakt
	Noord-Afrika	
-4000	Indus	Landbouwcultuur met getemde olifanten en waterbuffels, ook katoen verbouwd
	Azie	
-3000	Egypte, Nijl	Irrigatie zorgt voor eelrijke verdeling van water.
	Noord-Afrika	
-2500	Egypte, Gizeh, Nijl	Vruchtbaar gebied
	Noord-Afrika	
-2000	Mesopotamie	Landbouw vanuit Mesopotamie naar vrijwel de hele wereld verspreid door uitvindgin van ploeg
	Midden-Oosten	
	Wereld	
-400	China	Meeste voedselproductie net genoeg om de boeren zelf te voeden.
	Azie	

300		Voorname dieren waren Lama's en Kalkoenen. Verder veeteelt maar beperkt mogelijk door gebrek aan paarden, koeien, schapen etc.
	Amerika	
300	Maya-Rijk, Azteken-Rijk, Inca-Rijk	Hoogwaardige akkerbouw met mais, aardappelen, cacao, tomaten en tabak, was voornaamste bestaansmiddel
	Amerika	
	Amerika	
1502	Azteekse Rijk	Agrarische samenleving
	Amerika	

Bijlage 4: Meting “No Guns, Germs or Steel?”

Amerika

1975-1979

van	tot	thema	locatie	beschrijving
	1500	Groene		Indianen roken Petum, Tabak.
	1500	Groene		Paarden kwamen er niet voor en vuurwapens waren nog niet uitgevonden.
	1500 1550	Groene		Afrikanen werden gebracht als slaven omdat de Indianen dreigden uit te sterven en ze sterker waren voor het harde werk.
	1500 1550	Groene		Van de 80 miljoen Indianen, stierven er 60 miljoen aan besmettelijke ziektes uit Europa waar in Amerika geen geneesmiddelen voor waren. Ook stierven velen aan de slechte behandeling en de dwangarbeid
	1500 1600	Groene		Veel Europese Dieren werden gebruikt, gewisseld.
	1500 1600	Groene		75% van Indiaanse doden door door Spanjaarden overgebrachte Ziektes
	1520	Groene	Azteken-Rijk	Enorme Pokkenepidemie brak uit omdat ze geen weerstand kenden tegen deze onbekende ziekte.
	1520 1600	Groene	Peru, Mexico	Indianen hadden geen weerstand tegen bekende Europese ziektes, hele streken werden ontvolkt.
	1600	Groene	China	Mais en pindanoten werden populair in China, grote bevolkingstoename.
	1962	Groene	Cuba, Jamaica, Mexico	Kaart met info over plaatsing raketbasissen en range van deze

1980-1984

van	tot	thema	locatie	beschrijving
	1200 1500	Groene	Azteken-Rijk, Inca-Rijk	Weinig dieren, alleen kippen en kalkoenen. Andere veedieren kwamen er niet voor.
	1200 1500	Groene	Azteken-Rijk, Inca-Rijk	Meeste gebruiksvoorwerpen van hout of steen.
	1200 1500	Groene	Azteken-Rijk, Inca-Rijk	Akkerbouw belangrijkste bestaansmiddel, meer dan 20 gewassen, waaronder mais.
	1490 1650	Groene		Door geïsoleerde ligging het zwaarst getroffen door onbekende ziekten.
	1500 1600	Groene	Azteken-Rijk, Inca-Rijk	Veel van de inheemse bevolking stierf aan ziektes uit Europa, die de Spanjaarden hadden meegenomen.
	1500 1600	Groene		Duizenden Indianen stierven door gedwongen arbeid voor de Spanjaarden, maar ook door ziektes van de Europeanen waar ze geen afweerstoffen tegen hadden.
	1500 1600	Groene	Latijns-Amerika	Indianen werden door zware epidemieën getroffen.
	1500 1600	Groene		Bevolking van 25 miljoen naar 1 miljoen teruggelopen door Europese ziekten, oorlogen, slavenjachten en slavenarbeid.
	1500 1600	Groene	Latijns-Amerika	Indianen kenden geen metalen wapens, paarden en honden en verloren op militair gebied ondanks hoeveelheid soldaten.
	1500 1600	Groene		90% van bevolking van de Indianen gestorven aan het harde dwangwerk of aan nieuwe ziekten.
	1500 1800	Groene	Latijns-Amerika	Door besmettelijke ziektes enorm veel Indianen gestorven.

1600 1700	Groene	Caribisch Gebied, West-Afrika	Negerslaven gehaald uit Afrika om koffie, suiker en tabak te produceren in Amerika,
1600 1900	Groene	Suriname	70.000 Indianen eerst, maar door ziektes werden dat er slechts 1000
1982	Groene	Suriname	Bosneger vraat over een stroomversnelling: moeilijk doordringbare binnenland.

1985-1989

van	tot	thema	locatie	beschrijving
1500		Groene		Tomaten, Paprika's, Avocado's, Mais, Bonen, Pompoenen, Cacao zijn gewassen die later over de hele wereld verspreid zouden worden uit Amerika.
1500		Groene	Azteken-Rijk, Inca-Rijk	Landbouw kenmerkte zich door calorie-rijk voedsel als mais en aardappel, maar geen trekdieren.
1500		Groene		Indianen volkeren verdeeld en vatbaar voor ziektes
1500 1600		Groene	Azteken-Rijk, Inca-Rijk	Ziektekiemen als pokken en mazelen maakten veel Indianen dood doordat ze er niet tegen geweerd waren.
1500 1800		Groene		Veel inboorlingen dood door uit Europa meegenomen ziektes
1519 1600		Groene		De meeste Indianen stierven niet door mishandeling, maar door een pokkenepidemie, waar ze weerloos tegen waren.

1990-1994

van	tot	thema	locatie	beschrijving
1200 1300		Groene	Midden-Amerika, Mexico-dal	Azteken kwamen van een arm en wild bestaan, en kregen vergeleken met de overige kustbewoners de slechte locatie.
1300 1400		Groene	Midden-Amerika, Mexico-dal, Azteken-Rijk	Naast jagen en verzamelen waren er ook ambachten, vooral textiel omdat akkerbouw bemoeilijkt werd door zoutwater. Dit textiel werd verhandeld om katoen, agave en hout.
1325		Groene	Midden-Amerika, Mexico-dal, Azteken-	Dammen, kanalen en bruggen maken drassige eilanden (chinampa's) leefbaar.
1400		Groene	Midden-Amerika, Haiti, Cuba, Tuchpan, Tlaxcala,	Kaart met reis van Columbus naar Haiti en Cuba en reis van Cortes naar Tuchpan, Tlaxcala, Atlan en Xoconochco.
1450 1500		Groene	Azteken-Rijk	Groei in 1450 als de eilanden door dammen verbonden worden en er meer grond vrij komt voor ontginning. Groei van akkerbouw zorgt voor meer ambachtsactiviteit en handel: economische groei.
1490 1950		Groene		Europese Industriële producten als vuurwapens, landbouwwerktuigen, kleding en later auto's en radio's werden verkocht. Waardevolle grondstoffen als Goud, Zilver, Steenkool, Koper, Olie en Uranium werden uit de koloniën gehaald door Europeanen.
1490 1950		Groene		Uitwisseling van gewassen als Mais, Cassave, Bananen en Tarwe zorgt samen met de uitwisseling van dieren als koeien, paarden en schapen voor meer voedingsmogelijkheden
1500		Groene	Azteken-Rijk	Bovenaanzicht Mexico-dal, omringd met water. tekening
1500		Groene	Midden-Amerika, Zuid-	Zilver, Leer, suiker, tabak en koffie verbouwd en verkocht.
1500		Groene	Midden-Amerika, Zuid-Amerika	Indianen verdreven van hun land door Europese kolonisten die sterker waren door paarden en vuurwapens, nog onbekend in Amerika.
1500		Groene	Mexico	26 miljoen dood door Europese en Afrikaanse Ziektes: Malaria, Gele Koorts, Waterpokken en Mazelen. Indianen waren namelijk het langst zonder contact met andere volken geweest.

1500 1600	Groene		Enorm deel van de Indianenbevolking verdwenen door uit Europa overgebrachte besmettelijke ziektes: pokken, tyfus, mazelen, griep.
1500 1600	Groene		Indianen sterven massaal aan ziektes uit Afrika en Europa.
1500 1600	Groene		Verzet van Indianen mislukt door gebrek aan paarden en metalen wapens.
1519 1600	Groene	Inca-Rijk, Maya-Rijk	Bevolking daalde van 25 tot 5 miljoen, doordat de Indianen geen afweerstoffen hadden tegen Europese virussen.
1520	Groene	Azteken-Rijk	Tomaten, Paprika's, Avocado's, Mais, Bonen, Pompoenen, Cacao, Chocola, honden- en kalkoenvlees zijn producten die later over de hele wereld verspreid zouden worden uit Amerika.
1700	Groene		afbeelding van poster van aankondiging slavenverkoop. Waarschuwing: gevaar voor ziektes. Boek: terecht: want westerse ziektes waren de nummer 1 doodsoorzaak onder slaven.
1700 1800	Groene	Suriname	Door besmettelijke ziektes uit Europa nog maar 1000 Indianen over.
1975	Groene	Suriname	Kaart met dorpjes

1995-1999

van	tot	thema	locatie	beschrijving
300 1500	Groene		Mexico, Peru	Maakten sieraden van koper, zilver en goud. Gebruiksvoorwerpen van hout of steen
300 1500	Groene		Mexico, Peru	Men kende het wiel niet dus vervoer werd gedaan door dragers.
300 1500	Groene		Mexico, Peru	Indiaanse boeren verbouwden onder andere Mais, Aardappelen, Cacao, Tomaten, Tabak. Hielden Kippen, Kalkoenen en Lama's voor Wol.
1200	Groene		Cuzco, Machu Picchu, Inca-Rijk	Hoofdstad gelegen op 3500m hoogte bevolkt door 200.000 mensen, verbonden met een groot rijk door goede wegen en koeriers. Foto van Ruine
1325	Groene		Azteekse Rijk, Tenochtitlan	Gebouwd in een moerassige meer omdat de oevers al bevolkt waren. Ze bouwden eilandjes die geschikt werden voor landbouw.
1325 1500	Groene		Azteekse Rijk, Tenochtitlan	Middelen van bestaan groeiden naast landbouwers, ook ambachten met:- klei, in overvloed beschikbaar-katoen, geïmporteerd in ruil voor verwerkte producten. Betaald met cacaobonen in plaats van munten-vulkaanglas om wapens mee te maken.
1325 1500	Groene		Azteekse Rijk	Boeren oogsten Mais
1325 1500	Groene		Azteekse Rijk	Beeld van een drager. het wiel was onbekend en er waren geen lastdieren.
1325 1500	Groene		Azteekse Rijk	Ontstaansmythe over zon en maan zorgt ervoor dat men dacht dat alleen bloed de zon kon laten bewegen.
1325 1500	Groene		Azteekse Rijk	Men vereerde Tlaloc, regengod, met mensenoffers. Ook andere natuurelementen zo. Dus natuurgodsdienst.
1325 1520	Groene		Azteekse Rijk	Mais was hoofd bestaansmiddel, waardoor anderen niet boer hoefden te zijn. Uit schilderij Mais
1400 1500	Groene		Azteekse Rijk, Tenochtitlan	Meer stukken rondom de stad doorgemaakt en vers waten via een aquaduct laten komen.
1490 1650	Groene		Mexico	26 Miljoen Indianen dood door gewapende strijd en nieuwe ziektes
1490 1650	Groene			Maniok, een Amerikaanse wortelsoort werd belangrijke voedingsmiddel in Afrika
1500 1600	Groene			Door besmettelijke ziektes, oorlogen en slechte behandeling Indianenbevolking enorm afgenomen.
1500 1600	Groene			Indianen stierven bij bosjes door onschuldige Europese Ziektes als mazelen, waterpokken en verkoudheid

1500 1600	Groene		Indianen gedood of gedwongen te werken door sterkere Europeanen met paarden en vuurwapens.
1500 1600	Groene		Indianenbevolking liep terug door oorlog en ziektes van 15 a 25 miljoen tot 1 a 4 miljoen
1500 1900	Groene		Reeds aanwezige mijnwerken werden uitgebreid met meer delfstoffen voor meer eindproducten (geld ipv sieraden)
1500 1900	Groene		Cassave werd een belangrijke voedingsgewas, die door de Europeanen uit Amerika was meegenomen
1520	Groene	Azteekse Rijk, Tlaxcala, Tenochtitlan	Nadat de spanjaarden naar Tlaxcala, waar vijanden van de Azteken woonden, verjaagd werden, stierven veel Azteken omdat ze geen antistoffen hadden tegen Europese ziekte
1680 1860	Groene	Suriname	Slaven vluchten vaak na opstand naar moeras of via rivieren naar binnenland. Ze worden marrons genoemd. En ze stichtten dorpen.
1900	Groene		Indianen krijgen na vele oorlogen reservaten toegewezen waar ze eigen cultuur en bestuur mogen houden. Deze gebieden waren meestal onvruchtbaar.

2000-2005

van	tot	thema	locatie	beschrijving
300 1500	Groene		Andes-Gebergte	Inca's leefden er
300 1500	Groene		Midden-Amerika, Mexico	Maya en Azteken voornaamste volken. Leefden op ontgonnen moerasland op de hoog- en laagvlakten van Mexico
300 1500	Groene		Maya-Rijk, Azteken-Rijk, Inca-Rijk	Veel steden, waar ambachtslieden werkten die van edelstenen sieraden maakten en van hout werktuigen
300 1500	Groene		Maya-Rijk, Azteken-Rijk, Inca-Rijk	Maakten indrukwekkende bouwwerken, irrigatiesystemen. Ook zon en maankalenders gebruikt voor oogsten.
300 1500	Groene			Voornaamste dieren waren Lama's en Kalkoenen. Verder veeteelt maar beperkt mogelijk door gebrek aan paarden, koeien, schapen etc.
300 1500	Groene		Maya-Rijk, Azteken-Rijk, Inca-Rijk	Hoogwaardige akkerbouw met mais, aardappelen, cacao, tomaten en tabak, was voornaamste bestaansmiddel
1492	Groene		San Salvador	Bewoond door Arawaken-Indianen, wonend in hutten, levend van vruchten en jacht en bebouwing van mais en tabak.
1500 1600	Groene			Gewassen uit Amerika in de wereldhandel: katoen, tabak, mais, ananas, tomaten, aardappel
1500 1700	Groene			Indianen verdreven, gedood of gedwongen voor Europeanen te werken door paarden en vuurwapens die beide onbekend waren in Amerika.
1500 1800	Groene			Specerijen en Zijde uit azie verkocht voor zilver uit amerika
1500 1800	Groene			Miljoenen indianen stierven aan voor hun onbekende ziektes Malaria, Waterpokken en mazelen omdat ze lang zonder contact hadden geleefd.
1502 1520	Groene		Azteekse Rijk	Agrarische samenleving
1519 1550	Groene		Azteekse Rijk	Tijdens de bezetting stierven 90% van de 20.000.000 inwoners van het Rijk, voornamelijk door onbekende ziektes.
1659	Groene		Noord-Amerika	10.000 sterven aan de mazelen, omdat deze nog niet voor was gekomen op dat continent
1800 1870	Groene		Noord-Amerika	Dakota-Indianen (lettelrijk bondgenoten) sterkste Indianenstammen nog levend als nomaden op de prairies. Maakten jacht op bizons en leefden in tipi=tenten. Kregen het moeilijk toen Europeanen ook op bizons gingen jagen zonder oog te hebben voor natuurlijk balans. Indianen verdreven naar reservaten.

1800	1900	Groene		Oorspronkelijke bewoners, Indianen aantal neemt enorm af door besmettelijke ziekten waar ze geen weerstand tegen hadden.
1800	1950	Groene	Kolonien	Delfstoffenindustrie (goud, zilver, steenkool, koper, olie) gegroeid door Europese Industriële vraag
1800	1950	Groene	Kolonien	Belangrijke voedingsgewassen als Casave en Mais werden uit Amerika naar Kolonien in Afrika en Azie gebracht.
1914	1950	Groene	Nederlandse Antillen	Economische voorspoed door olie-industrie, gerelateerd aan de olievelden bij Venezuela, terwijl de zandbanken daar grote scheepvaart tegenhielden. Ook belastingvoordelen van de Eilanden, politieke rust. De lonen stegen en welvaart nam toe.

Subsahara Afrika

1975-1979

van	tot	thema	locatie	beschrijving
1300	1500	Groene	India, Perzie, Arabie, Oost-Afrika	Arabieren handelden met luxe en kostbare lading met hun teakhouten schepen door gebruik te maken van de regelmatige noordoost en zuidwestmoesson
1300	1500	Groene	Perzische golf, Aleppo, Bagdad, Damascus, Constantinopel, Alexandrie, Antiochie,	Grote "Boums" met specerijen uit het oosten en ivoor uit Oost-Afrika arriveerden om via kleine boten de lading verder te vervoeren naar Aleppo, Bagdad, Damascus, Constantinopel, Alexandrie, Antiochie, Tripolis en Beiroet.
1500	1550	Groene		Afrikanen werden gebracht als slaven omdat de Indianen dreigden uit te sterven en ze sterker waren voor het harde werk.
1800	1940	Groene	Kongo, Midden-Afrika, Soedan, Oeganda,	Kaart van spoorlijnen in Kongo om grondstoffen voor het moederland te delfen.
1827	1889	Groene	Nijl, Victoriameer,	Kaart van Afrika, met routes ontdekkingsreizigers erop, en wateren
1827	1889	Groene	Kaapstad, Quelimane,	Kaart van Afrika, met routes ontdekkingsreizigers erop, en steden.
1880	1940	Groene	gekoloniseerde gebieden	Moesten gedwongen landbouwproducten leveren of dwangarbeid verrichten als de natuurlijke rijkdom van de kolonie tegenviel
1979		Groene		Armoede groot in Afrika door late dekolonisatie, ongunstig klimaat en grote concurrentie op de wereldmarkt vanwege type producten: Cacao, Suiker, Koffie

1980-1984

van	tot	thema	locatie	beschrijving
1000	1985	Groene		Meeste mensen leven van landbouw: nomadische veeteelt, brand-akkerbouw
1600	1700	Groene	Caribisch Gebied, West-Afrika	Negerslaven gehaald uit Afrika om koffie, suiker en tabak te produceren in Amerika,
1880	1903	Groene	West-Afrika, Senegal,	Plaatsen op Kaart Franse, Engelse en Duitse tochten in West-Afrika
1880	1914	Groene		Voor West-Europa waardevolle landbouwgewassen werden verbouwd voor de koloniale regering: katoen, cacao, koffie, thee, tabak, rijst, rubber. Ook gedwongen werk in de mijnen voor waardevolle grondstoffen.
1880	1914	Groene	Nijl, Victoriameer, Tanganjika-meer,	Kaart met routes Europese ontdekkingsreizigers door Afrika, diverse wateren
1880	1914	Groene	Kaapstad, Quelimane, Tete, Zambezi, Luanda,	Kaart met routes Europese ontdekkingsreizigers door Afrika, diverse locatie's

1967	1970	Groene	Nigeria	Ibo's en Yorouba's leven in het Zuiden en zijn Christelijk, terwijl Islamitische Hausa's in het Noorden leven. Ibo's probeerden Biafra, hun gebied, onafhankelijk te maken omdat het rijk was aan Oliebronnen. De andere stammen stonden dit niet toe.
1970		Groene	Zuid-Afrika, kaapstad,	steden op kaart van Zuid-Afrika.
1970		Groene	Zuid-Afrika, Namibie, Botswana, Zimbabwe-	Omringende landen en de Thuislanden: Transvaal, Natal en Transkei -op kaart van Zuid-Afrika.

1985-1989

van	tot	thema	locatie	beschrijving	
	800	Groene	Nieuw-Zeeland	Na aankomst van de mens binnen een eeuw het uitsterven van de grote Moavogels.	
	1700	Groene		Osmaanse Rijk, Hamitische- (Ethiopie) en Semitische beschavingen (Arabie), Staatjes, Enclaves, Primitivo's verspreid over Afrika.	
	1885	Groene	Kongo	Afrikanen werden door de Belgen gedwongen belasting te betalen in een vastgestelde hoeveelheid rubber. Rubberbomen werden zo intensief afgetapt dat ze dood gingen.	
	1896	1900	Groene	Belingwe	Blanken leren de Afrikanen verbeterde landbouwmethodes, maar deze richten veel schade aan aan de natuur.
	1945	1980	Groene	Sahel	Grote gebieden door droogte en uitputting van het land. Veel doden door hongersnoden.
	1982		Groene	Zimbabwe, Harare, Groot-Zimbabwe, Bulawayo, Limpopo,	Kaart van Zimbabwe met de postkoloniale namen. Arceringverschil: Shonaland (Belingwe), Matabeleland. Aanwezige Steenkool, Asbest, Goud, Koper, Chroom, Nikkel.

1990-1994

van	tot	thema	locatie	beschrijving	
	1490	1950	Groene		Uitwisseling van gewassen als Mais, Cassave, Bananen en Tarwe zorgt samen met de uitwisseling van dieren als koeien, paarden en schapen voor meer voedingsmogelijkheden
	1490	1950	Groene		Europese Industriële producten als vuurwapens, landbouwwerktuigen, kleding en later auto's en radio's werden verkocht. Waardevolle grondstoffen als Goud, Zilver, Steenkool, Koper, Olie en Uranium werden uit de koloniën gehaald door Europeanen.
	1500	1600	Groene		Indianen sterven massaal aan ziektes uit Afrika en Europa.
	1990		Groene	Zimbabwe	landkaart

1995-1999

van	tot	thema	locatie	beschrijving	
	1490	1650	Groene		Maniok, een Amerikaanse wortelsoort werd belangrijke voedingsmiddel in Afrika
	1500	1900	Groene		Reeds aanwezige mijnwerken werden uitgebreid met meer delfstoffen voor meer eindproducten (geld ipv sieraden)
	1500	1900	Groene		Cassave werd een belangrijke voedingsgewas, die door de Europeanen uit Amerika was meegenomen

2000-2005

van	tot	thema	locatie	beschrijving
1500	1850	Groene		Klimaat ongeschikt voor Kolonisten uit Europa, die aan de kust bleven voor handel
1800	1950	Groene	Kolonien	Delfstoffenindustrie (goud, zilver, steenkool, koper, olie) gegroeid door Europese Industriële vraag
1800	1950	Groene	Kolonien	Belangrijke voedingsgewassen als Casave en Mais werden uit Amerika naar Kolonien in Afrika en Azie gebracht.
1960	1975	Groene	Nieuwe Staten	Problemen:-Burgeroorlogen door gebrek aan nationaal gevoel-door gebrek democratische ervaring veel militaire leiders-geen economische ontwikkeling door gebrek aan industrie-opbouw en corruptie.-droogtes
1991		Groene		Economische ontwikkeling vertraagd door miljoenen aids-slachtoffers, waardoor landen afhankelijk blijven van rijke westerse landen.
2005		Groene		Foto uitgehongerde kinderen, veroorzaakt door langdurige periodes van droogte.

Bijlage 5: Meting naar Rol van Ziektes in Amerika

boekjaar	van	tot	locatie_auteur	gevolg	welke ziektes?	waarom?
1975	1500	1600	Amerika	75% dood	Spaanse	
1977	1520	1600	Peru, Mexico	streken ontvolkt	europese	geen weerstand
1979	1500	1600	Amerika	duizenden	europese	geen afweerstoffen
1980	1500	1600	Amerika	24 miljoen	europese	
1980	1490	1650	Amerika		onbekende	isolatie en onbekende ziekte
1981	1520		Azteken-Rijk	enorme epidemie	pokken	geen weerstand
1981	1500	1550	Amerika	60/80 m. dood	europese	besmettelijke geen geneesmiddelen
1981	1500	1600	Azteken-Rijk, Inca-Rijk	veel dood	europese	
1983	1600	1900	Suriname			
1984	1500	1600	Amerika	90% dood	nieuwe	nieuwe
1985	1500	1600	Latijns-Amerika	zwarte epidemie		
1985	1500	1800	Latijns-Amerika	enorm veel dood	besmettelijk	besmettelijk
1985	1500	1800	Amerika	veel dood	europese	
1986	1500		Amerika			vatbaar
1986	1500	1600	Azteken-Rijk, Inca-Rijk	veel dood	pokken, maz	geen weerstand
1986	1519	1600	Amerika	epidemie	pokken	weerloos
1990	1500		Mexico	26m dood	europese, afrikaanse: mal, koors, pokken, mazelen	lang zonder contact
1991	1500	1600	Amerika	enorm deel	europese besmettelijk: pokken, tyfus, griep	besmettelijk
1991	1700	1800	Suriname		europese besmettelijk	besmettelijk
1992	1500	1600	Amerika	massaal dood	europese en afrikaanse	
1992	1500	1600	Amerika			
1994	1519	1600	Inca-Rijk, Maya-Rijk	20m	eu virus	geen afweerstoffen
1994	1700		Amerika	slaven dood	west	
1994	1500	1600	Amerika	stierven bij bosjes	mazelen, verkoudheid	onschuldige eur ziekte
1999	1520		Azteekse Rijk, Tlaxcala, Ten	veel sterven	eu ziekte	geen anti-stoffen
1999	1490	1650	Mexico	26m dood	nieuwe ziekte	nieuwe ziekte
1999	1500	1600	Amerika	10m		
2000	1500	1600	Amerika	enorm afgenomen	besmettelijk	besmettelijk
2004	1659		Noord-Amerika	10k	mazelen	nieuw op continent
2005	1519	1550	Azteekse Rijk	90% dood	onbekende ziektes	onbekende ziektes
2005	1500	1800	Amerika	miljoenen	onbekende ziektes:malaria, pokken	lang zonder contact
2006	1800	1900	Amerika	enorme afname	besmettelijk	geen weerstand

Bijlage 6: Bibliografie, Websites en Archieven

1. Geschiedenis schoolboeken per methode:

Geschiedenis in Onderwerpen (1975 - 1976)

Wim F. Kalkwiek; J.J.M. Berendsen, *Geschiedenis in onderwerpen: aspect van wereldoriëntatie. 2: vwo/havo leerlingenboek*, (1975 Amsterdam: Meulenhoff educatief)

Wim F. Kalkwiek; J.J.M. Berendsen, *Geschiedenis in onderwerpen: aspect van wereldoriëntatie. Brugklas*, (1975 Amsterdam: Meulenhoff educatief)

Wim F. Kalkwiek; W.J. van der Dussen, *Geschiedenis in onderwerpen: aspect van wereldoriëntatie. 3: vwo/havo leerlingenboek* (1976 Amsterdam: Meulenhoff educatief)

Onvoltooid Verleden (1977)

G. Groenhuis, *Onvoltooid verleden: schetsen rond de geschiedenis van ons land*, (1977 Groningen: Wolters-Noordhoff)

Sprekend Verleden (1978 - 2006)

L. Dalhuisen; H.M. Beliën, *Sprekend Verleden: een geschiedenis van de wereld. 1*, (1978 Haarlem: Gottmer educatief)

L. Dalhuisen, *Sprekend Verleden: een geschiedenis van de wereld. 2a*, (1980 Haarlem: Gottmer educatief)

L. Dalhuisen; P.D.M. Latour, *Sprekend Verleden: een geschiedenis van de wereld. 2b*, (1980 Haarlem: Gottmer educatief)

L. Dalhuisen; P.D.M. Latour, *Sprekend Verleden: een geschiedenis van de wereld. 3A*, (1981 Haarlem: Gottmer educatief)

L.G. Dalhuisen, *Sprekend verleden: een geschiedenis van de wereld. 3C*, (1985 Bloemendaal: Gottmer Educatief)

L.G. Dalhuisen, *Sprekend Verleden: een geschiedenis van de wereld. 3D*, (1983 Haarlem: Gottmer Educatief)

L.G. Dalhuisen, *Sprekend Verleden: een geschiedenis van de wereld. 3E*, (1984 Haarlem: Gottmer Educatief)

L. Dalhuisen, *Sprekend Verleden: een geschiedenis van de wereld. Dl. 1*, (1989 Den Haag: Nijgh & Van Ditmar)

L. Dalhuisen, *Sprekend Verleden: een geschiedenis van de wereld. Dl. 2*, (1990 Den Haag: Nijgh & Van Ditmar)

- L. Dalhuisen, *Sprekend Verleden. Dl. 3*, (1991 Rijswijk: Nijgh & Van Ditmar)
- C.Y. Bastiaans; L. van der Seijp, *Sprekend Verleden Geschiedenis basisvorming. 1*, (1998 Baarn: NijghVersluys)
- H. Buskop, *Sprekend Verleden Geschiedenis basisvorming. 2*, (1999 Baarn: NijghVersluys)
- H. Buskop, *Sprekend Verleden Geschiedenis basisvorming. 3*, (2000 Baarn: NijghVersluys)
- H. Buskop, *Sprekend Verleden Geschiedenis basisvorming. 1 havo/vwo*, (2004 Baarn: NijghVersluys)
- H. Buskop; Q. Dalhuisen, *Sprekend Verleden Geschiedenis basisvorming. 2 havo/vwo*, (2005 Baarn: NijghVersluys)
- C.Y. Bastiaans; H.L. Dalhuisen, *Sprekend Verleden Geschiedenis basisvorming. 3 Havo/Vwo*, (2006 Baarn: NijghVersluys)

Op Zoek naar het Verleden (1978 - 1986)

- M.C.J. Heijligers; S.A.J.J. Aarts, *Op zoek naar het verleden. 1: Geschiedenis doen, Prehistorie, Egypte, Grieken, Romeinen, Volken verhuizen* (1978 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- M.C.J. Heijligers; S.A.J.J. Aarts, *Op zoek naar het verleden. 2: De Franken, Karel de Grote, Steden in de Middeleeuwen, Op ontdekking, De grote verandering, Techniek van 1850 tot nu, De situatie van de arbeiders, De maatschappij van de 19e eeuw*, (1979 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- M.C.J. Heijligers, S.A.J.J. Aarts, *Op zoek naar het verleden. 3VH: De Franse Revolutie: Imperialisme: Mensen tussen twee oorlogen: Het jongste verleden: Nederland in de 20e eeuw: Meedoen in democratie*, (1978 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- M.C.J. Heijligers; S.A.J.J. Aarts, *Op zoek naar het verleden. 1: Geschiedenis doen, de wereldmens in ontwikkeling, de boeren aan de Nijl, een verhaal uit het oude Griekenland, van dorp tot wereldrijk, West-Europa: opnieuw beginnen*, (1985 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- M.C.J. Heijligers; S.A.J.J. Aarts, *Op zoek naar het verleden. 2: De Vikingen, steden in de Middeleeuwen, op ontdekking, een nieuwe kijk op de wereld, de Lage Landen, de grote verandering, de maatschappij van de 19e eeuw ,opnieuw beginnen*, (1986 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- M.C.J. Heijligers, S.A.J.J. Aarts, *Op zoek naar het verleden, 3VH: De macht van ideeën, De Franse Revolutie I-II, De Lage Landen, Imperialisme, Uitbuiting en verzet, Mensen tussen twee oorlogen, Conflicten en problemen, Meedoen in democratie*, (1986 Groningen: Wolters-Noordhoff)

Hoe Mensen Veranderen (1979-1981)

- H. van Galen Last, *Hoe mensen veranderen. 1*, (1979 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- H. van Galen Last, *Hoe mensen veranderen. 2*, (1981 Groningen: Wolters-Noordhoff)

Kijk op de Tijd (1979 – 1986)

- E.W. Heidt; Hans K. Ulrich, *Kijk op de tijd: geschiedenismethode voor mavo, havo en vwo. 1*, (1979 Den Bosch: Malmberg)
- E.W. Heidt; Hans K. Ulrich, *Kijk op de tijd: geschiedenismethode voor mavo, havo en vwo. 2*, (1980 Den Bosch: Malmberg)
- E.W. Heidt; Hans K. Ulrich, *Kijk op de tijd: geschiedenismethode voor mavo, havo en vwo. 3 vwo* (1981 Den Bosch: Malmberg)
- E.W. Heidt; Hans K. Ulrich, *Kijk op de tijd: geschiedenismethode voor mavo, havo en vwo. 1*, (1984 Den Bosch: Malmberg)
- E.W. Heidt; Hans K. Ulrich, *Kijk op de tijd: geschiedenismethode voor mavo, havo en vwo. 2*, (1984 Den Bosch: Malmberg)
- E.W. Heidt; Hans K. Ulrich, *Kijk op de tijd: geschiedenismethode voor mavo, havo en vwo. 3 vwo*, (1986 Den Bosch: Malmberg)

Vragen aan de Geschiedenis (1984 – 1996)

- J.G. Toebes; A.J.L. van Hooff; L. Nolet; G. Pieters, *Vragen aan de Geschiedenis. 1*, (1984 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- J.G. Toebes; R.R. Donk, *Vragen aan de Geschiedenis. 2*, (1985 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- J.G. Toebes; R.R. Donk, *Vragen aan de Geschiedenis. 3vh*, (1986 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- B.M.A. Beenackers-Heeren, *Vragen aan de Geschiedenis. 1 mavo havo vwo*, (1994 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- A.J.L. van Hooff, *Vragen aan de Geschiedenis. 2 mavo havo vwo*, (1995 Groningen: Wolters-Noordhoff)
- R. Bakker, *Vragen aan de Geschiedenis. 3 mavo havo vwo*, (1996 Groningen: Wolters-Noordhoff)

Levende Geschiedenis (1985 - 1995)

- L. Hildingson; A. van den Eerenbeemt, *Levende Geschiedenis: leergang geschiedenis voor de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs. 1*, (1985 Amsterdam: Meulenhoff educatief)
- K. Warne; L. Hildingson; A. van den Eerenbeemt, *Levende Geschiedenis: leergang geschiedenis voor de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs. 2hw*, (1986 Amsterdam: Meulenhoff educatief)
- K. Warne; L. Hildingson; A. van den Eerenbeemt, *Levende Geschiedenis: leergang geschiedenis voor de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs. 3hw*, (1987 Amsterdam: Meulenhoff educatief)

H.M. Bartman; L. Hildingson; K. Warne, *Levende Geschiedenis: methode geschiedenis voor de onderbouw mavo, havo, vwo, inclusief de basisvorming. 1*, (1993 Amsterdam: Meulenhoff educatief)

H.M. Bartman; L. Hildingson; K. Warne; M.G. van Riessen, *Levende Geschiedenis: methode geschiedenis voor de onderbouw mavo, havo, vwo, inclusief de basisvorming. 2 havo/vwo*, (1994 Amsterdam: Meulenhoff educatief)

H.M. Bartman; L. Hildingson; K. Warne, *Levende Geschiedenis: methode geschiedenis voor de onderbouw mavo, havo, vwo, inclusief de basisvorming. 3 havo/vwo*, (1995 Amsterdam: Meulenhoff educatief)

Verleden Tijd? (1985 - 1987)

K.A. Kalkwiek, J.W. van Lent, G.J. van Setten, *Verleden Tijd?: leergang geschiedenis voor de onderbouw van het algemeen onderwijs. 1*, (1985 Amsterdam: Meulenhoff educatief)

K.A. Kalkwiek, J.W. van Lent, G.J. van Setten, *Verleden Tijd?: leergang geschiedenis voor de onderbouw van het algemeen onderwijs. 2hv voor havo en vwo*, (1986 Amsterdam: Meulenhoff educatief)

K.A. Kalkwiek, J.W. van Lent, G.J. van Setten, *Verleden Tijd?: leergang geschiedenis voor de onderbouw van het algemeen onderwijs. 3hv voor havo en vwo*, (1987 Amsterdam: Meulenhoff educatief)

Sporen (1990 - 2000)

A.H.J. Wilschut; Karin Loggen; T.F. van der Geugten, *Sporen Geschiedenis voor de onderbouw. 1*, (1990 Groningen: Wolters-Noordhoff)

A.H.J. Wilschut; Karin Loggen; T.F. van der Geugten, *Sporen Geschiedenis voor de onderbouw. 2*, (1992 Groningen: Wolters-Noordhoff)

A.H.J. Wilschut; Karin Loggen; T.F. van der Geugten, *Sporen Geschiedenis voor de onderbouw. 3*, (1993 Groningen: Wolters-Noordhoff)

A.H.J. Wilschut, P. Groenewegen, *Sporen Geschiedenis voor de onderbouw. 1 havo vwo*, (1998 Groningen: Wolters-Noordhoff)

A.H.J. Wilschut, P. Groenewegen, *Sporen Geschiedenis voor de onderbouw. 2 havo vwo*, (1999 Groningen: Wolters-Noordhoff)

A.H.J. Wilschut, P. Groenewegen, *Sporen Geschiedenis voor de onderbouw. 3 havo vwo*, (2000 Groningen: Wolters-Noordhoff)

MeMo (1997 – 2005)

C. van Boxtel; W. Schrover, *MeMo Geschiedenis voor de basisvorming. Dl. 1 havo/vwo*, (1997 Den Bosch: Malmberg)

C. van Boxtel; W. Schrover, *MeMo Geschiedenis voor de basisvorming. 2 havo/vwo*, (1998 Den Bosch: Malmberg)

C. van Boxtel; W. Schrover; H. Bulthuis, *MeMo Geschiedenis voor de basisvorming. 3 vwo*, (1999 Den Bosch: Malmberg)

C. van Boxtel; W. Schrover, *MeMo Geschiedenis voor de basisvorming. 1 h/v*, (2003 Den Bosch: Malmberg)

C. van Boxtel; W. Schrover; H. Bulthuis, *MeMo Geschiedenis voor de basisvorming. 2 havo/vwo*, (2004 Den Bosch: Malmberg)

C. van Boxtel; W. Schrover; H. Bulthuis, *MeMo Geschiedenis voor de basisvorming. 3 vwo*, (2005 Den Bosch: Malmberg)

Sfinx (1999 – 2005)

D. Berents; J. de Vries, *Sfinx Geschiedenis voor de basisvorming. 1 hv*, (1999 Zutphen: Thieme)

D. Berents; J. de Vries, *Sfinx Geschiedenis voor de basisvorming. 2 hv*, (2000 Zutphen: Thieme)

V. Beijer; L. Coffent, *Sfinx Geschiedenis voor de basisvorming. 3 hv*, (2001 Utrecht: ThiemeMeulenhoff)

D. Berents; M. van Haperen, *Sfinx Geschiedenis voor de basisvorming. 1 havo/vwo*, (2003 Utrecht: ThiemeMeulenhoff)

M. van Haperen, *Sfinx Geschiedenis voor de basisvorming. 2 havo/vwo*, (2004 Utrecht: ThiemeMeulenhoff)

M. van Haperen, *Sfinx Geschiedenis voor de basisvorming. 3 havo/vwo*, (2005 Utrecht: ThiemeMeulenhoff)

2. Literatuurlijst:

- Allardyce, G., 'Toward World History: American Historians and the Coming of the World History Course, in: *Journal of World History* 1.1 (Hawaii 1990)
- Abu-Lughod, J., *Before European Hegemony. The World-System A.D. 1250-1350*, (Oxford 1989)
- Baets, A. de, *De Figuranten van de Geschiedenis. Hoe het verleden van andere culturen wordt verbeeld en in herinnering gebracht*, (Hilversum 1994)
- Barendse, R.J., *The Arabian Seas. The Indian Ocean World of the Seventeenth Century*, (London 2002)
- Bayly, C.A., 'Archaic and Modern Globalisation in the Eurasian and African Arena, ca. 1750-1850', in: A.G. Hopkins, *Globalisation in World History*, (London, 2002)
- Bayly, C.A., *The Birth of the Modern World 1780-1914* (Oxford 2004)
- Blaut, J.M., *The Colonizers Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*, (New York 1993)
- Boer, P. den, *Geschiedenis op School. Zes voordrachten over het geschiedenisonderwijs*, (Amsterdam 1998)
- Boer, P. den, *Geschiedenis op school en aan de universiteit*. (Amsterdam 1998)
- Christian, D., *Maps of Time. An Introduction to Big History* (Berkeley, 2004)
- Cook, M., *A Brief History of the Human Race* (London 2004)
- Crosby Jr., A.W., *The Columbian Exchange. Biological and Cultural consequences of 1492*. (1967 Duke)
- Dalhuisen, L. eds., *Geschiedenis op school in theorie en praktijk* (Groningen 1976)
- Davids, K., *Global History en de 'canon' van de Nederlandse geschiedenis* (KNAW, Amsterdam 2005)
- Diamond, J. *Guns, Germs and Steel. The Fates of Human Societies*, (Londen 1999)
- Diamond, J. *Collapse. How societies choose to fail or succeed* (New York 2005)
- Dorsman, L., Jonker, E. en Ribbens, K., *Het Zoet en het Zuur. Geschiedenis in Nederland*, (Amsterdam 2000)
- Fernandez-Armesto, F. *Ideas that changed the world*, (London 2003)
- Foster, S.J., 'The Critical Importance of History Textbook Research'. In: Foster, S.J. eds., *What should we tell the Children? International Perspectives on School History Textbooks*, (Charlotte 2006)
- Frank, A.G., *ReORIENT. Global Economy in the Asian Age*, (Berkeley 1998)
- Frank, A.G., 'On the New World History', in: R. Dunn, *The New World History* (2000)
- Frank, A.G., B. Gills, *The Five Thousand Year World System In Theory And Praxis* (1995)
- Grever, M. eds., *Controverses Rond de Canon* (Assen 2006), 13.
- Hansen, V., *The Open Empire. A History of China to 1600*. (London 2000)
- Hasan, M., *Westward Bound. Travels of Mirza Abu Taleb*, (Oxford 2005)

- Hobson, J., *The Eastern Origins of Western Civilisation*, (Cambridge 2004)
- Hopkins, A.G., 'Globalisation with and without Empires: From Bali to Labrador', in: A.G. Hopkins A.G. eds., *Globalisation in World History*, (New York 2002)
- Ibn Khaldoun, *Muqaddimah. An Introduction to History*, (Princeton 2005) (Translated by F. Rosenthal in 1969)
- Lal, D., *Unintended Consequences. The impact of Factor Endowments, Culture, and Politics on Long-Run Economic Performance*, (Cambridge 2001)
- Landes, D.S., *The Wealth and Poverty of Nations, Why some are so rich and some so poor* (London 1998)
- Lieberman, V., *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context c. 800-1830*, (Cambridge 2003)
- Manning P., *Navigating World-History. Historians create a Global Past*, (New York 2003)
- Manning P. eds., *Migration in World History*, (New York 2005)
- McNeill, W.H., *Plagues and People* (New York 1976)
- McNeill, W.H., en J.R. McNeill, *The Human Web. A Birds-eye View of Human History*, (New York 2003)
- Mikk, J., *Textbook: Research and Writing*, (Frankfurt 2000)
- Mok, I., *In de ban van het Ras, Aardrijkskunde tussen Wetenschap en Samenleving, 1876-1992*, (Amsterdam 1999)
- Nichols, J., 'Methods in School Textbook Research' in: *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research, Volume 3 Number 2* (Oxford 2003)
- O'Brien, P., 'Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of Global History'. in: *Journal of Global History 1.1* (London 2006)
- Oostrom, F. van eds., *entoen.nu, de canon van nederland, rapport van de commissie ontwikkeling nederlandse canon Deel A, Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap* (Den Haag, 2006)
- Pingel, F., *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision* (Parijs 1999)
- Piwko, R., *Das Thema der Teilungen Polens in russischen und polnischen Schulgeschichtsbüchern in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Schullhistorie zwischen Wissenschaft und Geschichtspolitik*, (Berlin 2002)
- Pomeranz, K., *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, (Princeton, 2000)
- Pomeranz, K., S. Topik, *The World that Trade created. Society, Culture and the World Economy, 1400 to present*, (New York 2006)
- Ponting, C., *Een Groene Geschiedenis van de Wereld*, (Amsterdam 1992)
- Roberts, J.M., *The Triumph of the West. The origin, rise and legacy of Western Civilisation*, (London 1985)
- Roberts, J.M., *The Illustrated History of the World. The Age of diverging traditions* (London 1998)

- Rooy, P. de eds., *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming* (Enschede 2001)
- Rossem, M. van, *Heeft geschiedenis nut?* (Utrecht 2003)
- Spier, F., *The Structure of Big History. From the Big Bang until Today* (Amsterdam 1996)
- Stearns, P.N., *Meaning over Memory. Recasting the Teaching of Culture and History*, (Chapel Hill 1993)
- Toebes, J.G., *Geschiedenis. Een vak apart?* (Nijmegen 1981)
- Totman, C., *Early Modern Japan*, (Berkeley 1995)
- Turchin, P., *War and Peace and War, Life-cycles of imperial nations* (New York, 2006)
- Wallerstein, I., *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York 1974)
- Wesseling, H.L., *Europa's Koloniale Eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919*, (Amsterdam 2003)
- Wilschut, A.H.J., *Zinvolle en Leerbare Geschiedenis. Historische achtergronden bij het rapport van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming* (2001).
- Wit, R.J. de eds., *Het verleden in de toekomst. Advies Commissie Geschiedisonderwijs*, (Den Haag 1998)
- Wolfs, R. en H. Donkers, *Droge Kost. De Derde Wereld in hedendaagse geschiedenisboeken*, in: *Kleio 10* (Den Bosch 1992)
- Wright, R., *Non-Zero. The Logic of Human Destiny*. (New York 2000)

3. Websites:

- Gerhardt Eckert Instituut voor Internationaal Schoolboekonderzoek: <http://www.gei.de>
- Korber Stiftung: <http://www.korber-stiftung.de>
- European History Teachers Association, EUROCLIO: www.euroclio.eu (/ smf112)
- De Canon van Nederland: <http://entoen.nu>
- Geschiedisonderwijs: http://www.minocw.nl/documenten/kerndoelen_ouderbouwvo.pdf

4. Geraadpleegde Archieven:

- Stichting Leerplan Onderzoek (Arnhem), ICLON (Leiden), Onderwijsmuseum (Rotterdam), Koninklijke Bibliotheek (Den Haag), EUROCLIO Secretariaat (Den Haag), Instituut voor Geschiedenisdidactiek (Amsterdam)